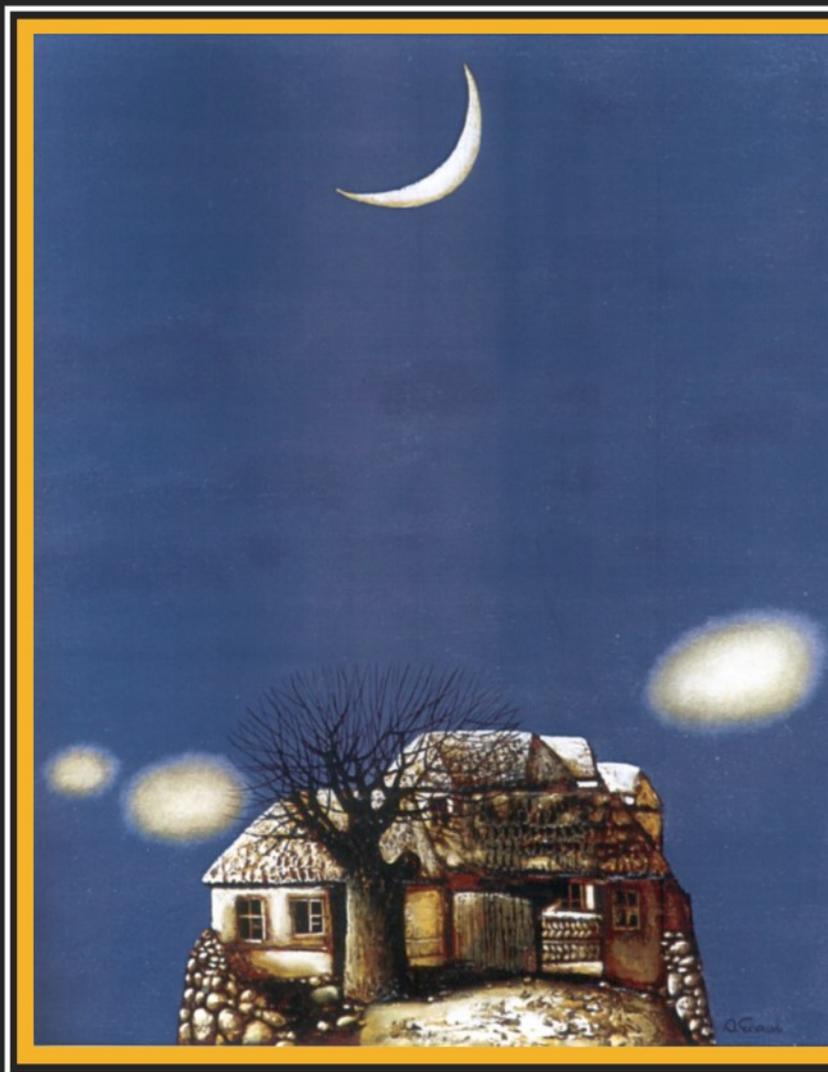

Ицмсейга рэгідаўсэй рацэўчыны чы
афсёлвары, чый селхсенады знагай агелн
ласы. Уа хорзасхэй, зегдуб-ма: цеман?

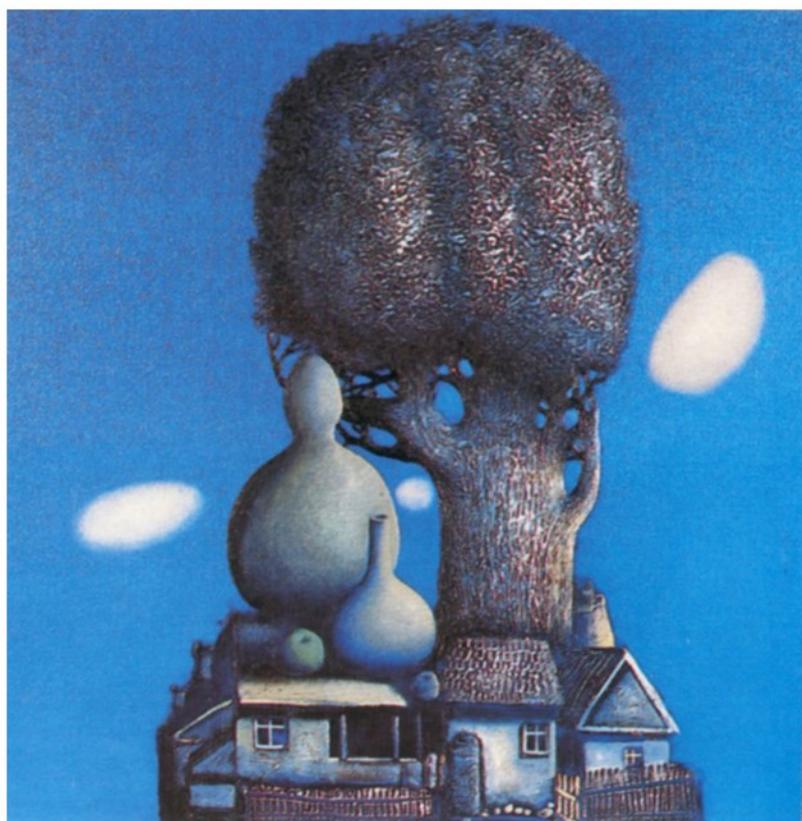
ФРАНЧЕСКО ПЕТРАКЕ

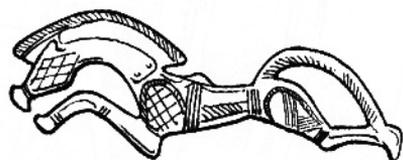
МАХ ДУГ

7

2007

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2007

МАХ ДУГ

7
'07

Журнал цаауы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,

КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,

НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2007

НОМЫРЫ ИС:

<i>ДЖУСОЙТЫ Марат. Цард — тæбæггы дон. Æмдзæвгæтæ</i>	5
<i>ЦОМАРТАТЫ Изæтбег. Зынгхуыст бæллицтæ. Роман</i>	11
<i>КАСАТЫ Батрадз. Æвзонг бонты къæсæр. Æмдзæвгæтæ</i>	72
<i>ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. Хъуысы Заманхъулæй худын</i>	77

МÆРГЪИТЫ КЪОСТА: 85 АЗЫ

<i>МÆРГЪИТЫ Къоста. Аргъуаны цырæгътау. Æмдзæвгæтæ</i>	90
<i>БАСИТЫ Хъазыбег. Царды цаутæ</i>	93
<i>ГÆБÆРАТЫ Феликс. Къосайы хабæрттæ</i>	96
<i>ГУЫДЗЫГО. Цыдæртæ</i>	99
<i>КЪОДОТЫ Альберт. Дыууæ æмдзæвгæйы</i>	108

ВАРЛАМ ШАЛАМОВ: 100 АЗЫ

<i>Варлам ШАЛАМОВ. Уацмыстæ</i>	111
---------------------------------	-----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

<i>Таурæгътæ, аргæуттæ</i>	121
----------------------------	-----

<i>«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ</i>	130
----------------------------	-----

УИДÆГТÆ

<i>ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Цуан. Цыбыр очерк</i>	137
---	-----

<i>«Ирон газет» фыста</i>	154
---------------------------	-----

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

<i>МАМИАТЫ Джульеттæ. «Адæймаг æмæ хæст»-ы проблемæ Цæггæраты Максимы очеркты</i>	159
---	-----

<i>ИРОН ПОЗЗИЙЫ АНТОЛОГИ</i>	164
------------------------------	-----

ЦАРД – ТÆБÆГЪЫ ДОН

* * *

Ивæзы пгъæззыау цгъæх миггъ,
Уæззау фыдфынау бафтыд, —
Бæстыл куыд æрбæстон фыдми,
Куыд хурхæй мары, афтæ.

Æруæндыд сау халон хæстæг,
Рæхснаг гæдыйыл бады.
Сæлфынаг пасфæнды хæссæд, —
Фæбон кæндзæн йæ рады.

Йæ уаг дын аива тыхбар!
Сæдæсарон у — залым.
Нæ сæр кæдмæ уыдзæни сар,
Кæд ныуадздзæн йæ халын?!

* * *

Цард – тæбæгъы дон... Хур дæр фæкгул.
Ехх, мæ боныл, цы ма баззад бонæй.
Сты дæ базыртæ, иугæр, зæбул,
Ды — сæркгул æмæ де 'ккой дзæкгул,
Сау зæрдæ та æвдæлон фæндонæй.

Уæд Хуыцаумæ дæр бахæсс дæ хъаст,
Уæд ныфсытæй дæр асай дæ зæрдæ.
Ды кæм уыдтæ зылын æмæ раст?..
Сты йæ фæндæгтæ алкæмæн барст,
Æмæ афон æрцæуы лæзæрдæн.

У æнгом æмбæрзт ивгъуыд фæлмæй.
 Ацу, фидæнæн разын йæ дæсны,
 Æмæ сусæг цы кæны дæуæй?
 Кæд сæрддон цъæхы ссарæн цы нæй,
 Уый фæззыгон быгъдæджы æмбæхсы?

Нæй, хæссы дæ ныфсы мур уæддæр,
 Кæд æшпæтмæ дæр бацис æрæджы.
 Кæд цъæх халасау адардта сæр,
 Ис ма зæрдæйы судзгæ цæхæр,
 Цард-цæрæнбон кæмæй дæ уынгæджы.

Лæг йæ хъæстытæй не суыздæн раст.
 Хатыр бакæн, дæ бон кæд нæ бацис.
 Нæй, нæма у дæ нарæг уд хаст.
 Æмæ ма кæн æнæрвæссон каст.
 Цæй, дæ къух мыл фæстаг бонмæ ма сис.

* * *

Нывгонд æмæ равзæрст фæндагæй
 Нæ иртæсы размæ цæуæг.
 Хъæстагæй, хъыг зæрдæйы уагæй
 Йæ рухс бонтæ батыдта лæг.

Цы йын уыд бæрзонддæр бæллиццаг,
 Цæмæй уагъта зæрдæ цæхæр, —
 Уыд рагæй æрæгмæ йæ риссаг,
 Йæ катый, йæ сагъæсы сæр.

Фæндонхорз цы бæсты æмбæхст у,
 Цы уды æрфысым фæрнæй?
 Хæрамæй æмыдзаг у бæстæ,
 Æнæ нывонд рухс амонд нæй.

Йæ туджы — æртхутæджы аргъæй
 Йæ бæллицтæ бафыста лæг.
 Нывгонд æмæ равзæрст фæндагæй
 Нæ иртæсы йе 'рхуым æндæрг.

РАГАМОНД

Хъарм изæрмилты æвдылд,
 Хъæууынг базмæлыд. Рæузæлтæ...
 Амонд арæхæй кæм уыд,
 Базад уым тæргайæ зæрдæ.

Тауы сусхъæд уым хæрздæф,
 Къуымты зилы, къулты хизы.
 Нал у хæфсытæн æнтæф,
 Мал сæ хъал зардæй æнхъизы.

Сыхæгты уæзбын ныхас,
 Бадынц къулрæбын фæлладæй.
 Чи мæм уыд кæддæр æввахс,
 Уый мын феввахсдæр и — дардæй.

Хъарм рыг. Цъæх нæуу. Райы уынг
 Гомкъах сабиты зæллангæй.
 Апырх арвы тарыл зынг...
 Амонд уым фылдæр уыд фагæй.

ИР

Зæххон æмæ æрвон фæндæгтæ
 Дæ туггæлæнтæй дарынц сырх.
 Уысмы æнцой нæ дæттынц знæгтæ
 Æмæ дын бадомдтой дæ тых.

Фыдбоны халæтты хъæр хъуысы,
 Кæны бæсты зæрдæ уынгæг.
 Æмæ ныллæг арвы бын сысы
 Лæгдзинад, уарзт æмæ æууæнк.

Тых та дæм разыны дæ тыхсты,
 Фыдгул дæ къæсæрыл кæлы.
 Фæлæ дын баззадис æлгъыстæн:
 Дæ мæсыг хи дурæй кæлы.

* * *

Цы давы, цы хъомыл у рæстæг!
 Фæлмæн цæстæй дзаг мæй кæсы.
 Кæддæры сæнт уарзтæн йæ хæрдæф
 Сæрддон цъæхæй уддзæф хæссы.

Æртайы хъæбæр уæвæг зæрдæ,
 Дæрзæг къухтæ базыртау рог.
 Æрызгъæлынц ихы фæзгъæртæ.
 Мæ сæнтгæ, мæ бæллицтæ – ног.

Æнкъарæнтæ риуы нæ цæуынц,
 Æууæнкæн, ныфсæн нæй кæрон.
 Цæргæбонтæ никуы нæ фæуынц,
 Мæлæтæн нæу ницы йæ бон.

Мæ фæндтæ, мæ бæллицтæ — разæй.
 Æркъæлæт мæ зæрдæйыл рухс.
 Цы райгуыры иуафон уазæй,
 Уый баззайы рухсæй æнус.

* * *

Цæй æнæрвæссон разынд
 Дзæбæх чызгай! Кæддæр
 Æз митвæды йæ разы
 Æрлæууыдтæн цæхгæр.

Ысдзырдтон. Бахудт мидбыл,
 Ныуурс, ныррухс æппæт.
 Мæ иувæрсты рыг миты
 Рог акодта йæ фæд.

Йæ фæдыл бирæ кастæн...
 Мæ сæрыл мит æрбадт.
 Æмæ кæсын... Мæ фарстæн
 Нырма нæ радта дзуапп.

* * *

Кæрæдзи куы фæхойынц арв æмæ зæхх,
 Сæ хъæрахст куы стынг вæййы тары..
 Кæд бахауди се 'хсæн фæндаггон, — бæллæх,
 Сæрфæцæвæн никуы нæ ары.

Уæд бæстæ йæхицæн нæ ары æнцой,
 Уæд зæрдæйы тугтæ ныттагъди.
 Йæ фæндагыл чи фæци ахсæв сæргой, —
 Йæ тыхст дзы æппæтæй æрцарди.

УАЛДЗÆГМÆ

Цæгатвæрсты над мит æртад.
 Хуымауæдзау фæндаджы тар фæд.
 Зæхх тарф у, æгасæй — æдзард,
 Мæ зæрдæ куыд лæзæрд у, афтæ.

Цъæх фæздæгау ивæзы мигъ,
 Уæзбынæй мæрдвынæй æфтауы.
 Тыхджын-иу мæ сонтау ныууигъ,
 Фæдисæй куыд фестъæлфон, афтæ.

Æрытау дæ зæлдаг рæтыд,
 Цъæх арвыл æмбæлæнт дæ зæлтæ.
 Цъыбыртты сыгъд æмæ уырыд..
 Уæддæр ма дыл дарын мæ зæрдæ.

* * *

Мæй дæр арвыл мæ удау ысфæлахс.
 Уæгъды ма дом зæрдæйы дзæбæх.
 Дысон бонырдем аппæрста халас,
 Æмæ тар хуымтæ адардтой цъæх.

Ихæвæрд хихтыл аныдзæвд хъарм тын, —
 Цыма дидин нызгъæлы. Æрмæст,
 Хатын уазал зæрдæйæ, цыма дын
 Нал ис ничердæм змæлæн — фæрæз.

Ахæц гъеныр дæр, уый та дын уавæр,
Уд куы ваййы сындзурдæхæй баст.
Ды цы федтай, цы бавзæрстай уагæр?
Тарф, æгомыг у зæрдæйы хъаст.

Нæй йын амонæн, нæй йæм ныккæсæн,
Мацы ма дом — дæхицæн хуыздæр.
Рындз — сæрзилæн. Æнæбон сæрсæфæн..
Æмæ хъуысы кæцæйдæр дæ хъæр.

ХÆРЗБОНТÆ

Ныв бонтæ — æрвонтæ, зæринтæ,
Лæууыдыстут бирæ уырдыг.
Нынныгъуылут, зæрдæйы цинтæ,
Ныммыхуыр у былалгъыл, хъыг.

Цы уыди, цы нæ уыди раздæр, —
Сæ бындур ныззылди цæхгæр.
Ам фæндаг фæуырдыг. Уæздандæр —
Йæ амонд фæлвардзæн æндæр.

Цы ма баззад разæй кæнинаг?
Фæллад армы арæзт — тæссонд.
Кæд исты уызæни цæринаг,
Æрцыдаид афонмæ конд.

Хæрзбонтæ! Æнустæм æрттивы
Æгъуыссæг ыстгъалы — фæрдыг.
Æрвон рухс фæллад удæн ивы,
Æдзæм тары слæууы уырдыг.

ЦОМАРТАТЫ Изæтбер

ЗЫНГХУЫСТ БÆЛЛИЦТÆ

Роман

ДЫККАГ ЧИНЫГ*

* * *

æргъæй-дæргъмæ æфсæнвæндагыл, къæрцц-къæрцгæнгæ, згъоры поезд. Мæ гыццыл хæхбæстæй мæ скъæфы, сусæгдзинæдтæй йæ тæккæ дзаг чи у, уыцы 'нæзонгæ æгæрон дунемæ. Цы мæм дзы 'нхæлмæ кæсы, Хуыцау — йæ зонæг. Егъау фурды æгъатыр уылæнты 'хсæн мын уарыны 'ртахау æнцон фесæфæн кæй у, уый æмбарың, фæлæ йæм уæддæр мæхи æшпарың, сывæллон йæ мады хъæбысмæ йæ бæттæнтæ куыд фæтоны, афтæ. Растагæй-растæгмæ поезд йæ цыд фæсабыр кæны, станцæмæ сындæггай батулы æмæ, цæлхытæгæнгæ, æрлæууы, фæллад зæронд лæгау тыхуæфт ныккæны, иучысыл дзы афæстиат вæййы, ног бæлццæтты йемæ райсы, æмæ та мæм вагоны бынæй йæ цæлхыты иугæндзон дзæхст-дзæхст райхъуысы.

Хурсыгъд быдыртæ, хъæутæ, горæттæ, цæугæдæттæ, хидтæ, бæлæстæ, дзыллæтæ, хицæн адæймæгтæ, цæргойтæ мæ рудзынджы иувæрсты фæстæмæ лидзынц, æмæ мæм афтæ кæсы, цыма уыдон ам, дæллоз кæмдæр, дæлдзиныгæй баззайдзысты, æз та æнахуыр рæсугъд уæлвæзы 'мбисонды дунемæ сæрыстырæй бахиздынæн. Ныр æцæгæй

* Райдайæн кæс «Мах дуджы» 6 номыры

дәр Мәскуыйы мә хъуыддәгтә, әнхъәл куыд нә дән, афтә хорз куы ацәуиккой, әмә мә къухы стыр әнтыстдзинәдтә куы бафтид. Мә цәстытыл уайы, бәстәйы номдзыд театры сценәйы Ромеойы ролы куыд хъазын, әмә мын адәм куыд әмдзәгъд кәнынц, уыцы удрәвдауән ныв, әмә мә зәрдә райы, фәлә дзы уыциу рәстәг нә цух кәны, цы стыр тас әй әлхъивы, уый. Әрвонгәнән хос мын дары әмә мә мә цырынгәнән сәнттәй царды әцәгдзинадмә здахы. Мә зәрдә та фәсаджил и, әмә сәрсудзджы фәдән. Иуәй мә фәнды мә нысаныл тагъддәр сәмбәлын, иннәмәй — поезды әнәрләугәйә цәуын. Мә фидәнәй тәрсын, фәлә йәм уәддәр тындзын, уымән әмә, мә бәллицтыл чи фәуәлахиз уа, ахәм тых нәй зәххыл.

«Мә зәрдә мә фыдыфсымәрыл дарын, фәлә сәхимә куына разына, уәд та? Әцәгәлон горәты иунәгәй цытә кусдзынән?» — фәрсын мәхи, фәлә мә фарстән цы дзуап ратон, уый нә зонын. Фидарәй зонын әрмәстдәр иу хъуыддаг. Цыфәнды зын уавәрты куы бахауон, уәддәр фәстәмә агадәй нал раздәхдзынән. Цалымә ме уәнгты хъару уа әмә мә къәхтыл цәуын фәразон, уәдмә искәй къухтәм нал әрхаудзынән. Әхсәвәй-бонәй вагзалы дурәвзалы куы 'вгәдтон, уәд куына амардтән. Мә фындзыхуынчгытә әмә-иу мә хъуыр сатәгсау рыгәй байдзаг сты, мә цәсгом-иу сапонәй әхсын дәр нал куымдта, фәлә мын ницы уыди. Әхца бакуыстон әмә цәуын, рагәй кәмә бәллыдтән, уыцы горәтмә. Иннә ләппутә әмә чызджытау дзы әз дәр хъуамә мә амонд бавзарон. Кәд мә бәллиц нә сәххәст уа, уәд мә ацы дунейы исчи тыххәй уромь? Хәрзбон ын зәгъдзынән әмә мә уарзон хомә әнәуынарәй ацәудзынән.

Алыхуызон ныхмәвәрд хъуыдытә мә сәрымагъзы зилдух кәнынц, әмә мыл куы базыртә ныссадзынц, куы мын ме уәнгтә арызгъалынц. Мә зәрдә мын сәтты әбәрәгдзинад, уымәй тынгдәр та мыл тых кәны, кәй ничи мәм әнхъәлмә кәсы, уый. Азәмәтән мә хабар рагацау фехъусын кодтаин, фәлә йыл не 'ууәндын. Мә хойән мын фынддәс туманы чи нә сәрвыста әмә йә скъолайә тәрын чи бауагъта, уый мән йә хәдзары 'рцәрын кәна — әнхъәл нә дән. Цәмәй йә ма батыхсын кәнон, уый тыххәй ма мын ме уәнгтә цы сбастайд, әндәр мын ницы зәрдә бавәрдтаид, әмә цәргәбонты мәхи 'фхәрдтаин. Уәдә йәм ныр цы ныфсәй цәуын? Әмә-гъа. Кәд

мæ иучысыл рæстæг бабыхсид. Йæ хотæ нырма æгас куы сты, уæд мæ уыдоны хатырæй не суазæг кæндзæн? Цы бæрæг и? Иппæрдæй сæ бирæ фææцард æмæ...

Фыдбонны хæйрæг та мыл сагъуыди æмæ мæ мæстæй мары, фæлæ йæ коммæ нæ кæсын. Кæмфæнды дæр мæхи хъаруйæ кæй фææцæрдзынæн, ууыл дызæрдыг нæ кæнын æмæ мæ сагъæстæ мæхицæй сурын.

Бæстæ сабыргай æхсæвы тары аныгъуылд, æмæ вагоны мынæг цырæгътæ ссыгъдысты. Бæлцæттæ кæрæдзимæ базонгæ сты æмæ хъæлдзæг ныхас кæнынц. Мæ купейы цы бурдзагъд лæппу æмæ чызг и, уыдон ма рæстæгæй-рæстæгмæ рæвдауæн митæм дæр бавналынц. Кæд вагонæн йæ гæнæнтæ къуындæг сты, уæддæр дзы цард йæхионтæ кæны, æмæ алчидæр архайы, йæ рæстæгæй спайда кæныныл. Дисы мæ æфтауы, поезды цæугæйæ дæр куыд ницæмæн быхсынц, уый. Лæгæй, усæй, зæрондæй, ногæй алырдæм згъорынц, цыдæртæ скъæфынц æмæ зыд хæрдтытæ кæнынц, цыма сыл æххормаг аз скодта. Ныртæккæ мæнæ ацы ран Аминæтæн хæринаг йæ дзыхы тыххæй куы нытгътыссис, уæддæр йæ хъуыры нæ ныццæуид. Ахæм фырнымд адæймаг дзы никуыма фæдтон. Сыдæй мæлгæйæ дæр ын фынгмæ сонт æвнæлд бакæнæн нæй. Афонмæ цытæ кусы, цымæ? Йæхи тухæнæй мары, æндæр цы...

«Фæллад, фæллад, Ирбег. Тæхуды æмæ чи амæлы», — мæ хъустыл уайы йæ хъæлæс. Мæ балцы хабар дзы дзæгъæлы басусæг кодтон. Уыйбæрц хорздзинæдтæ мын чи фæци, уымæн æй раргом кæнын хъуыди, бæргæ, фæлæ мæ истыхуызы куы бакъуылымпы кæна, уымæй тæрстгæйæ йын ницы загътон. Рæдыдæй бахизыны охыл мæ йæ уæзбын ныхæстæй дызæрдыг хъуыдытыл бафтыдтаид æмæ... Нæ, уæддæр æм нæ байхъуыстæин. Артист суæвын мæ æгæр тынг фæнды, æмæ мæ размæ цæлхдуртæ сæварын уый бон дæр нæ бауыдаид.

Адæм æхсæвæр бахордтой, æмæ дзы чи къамæй хъазы, чи хуыссынмæ йæхи цæттæ кæны. Æз рудзынджы цур æдзæмæй бадын æмæ æддæмæ æдзынæг кæсын, фæлæ дзы сау мæйдарæй дарддæр ницы уынын. Мæ цæсты уæлтгъыфæлттæ ныууæззау сты, æмæ æркув-æркув кæнын. Хуыссæны цъæрттæ куы райсин æмæ фæлмæн гобаныл мæхи куы 'руадзин, уый мæ фæнды, фæлæ сыл æхца хардз кæнын нæ уæндын. Мæгуырдынад карз низæй уæлдай нæу. Ичъийау дыл куы ныххæца, уæд дæ гуыраей

райгæ у. Цалынмæ дæ ингæнмæ батæра, уæдмæ дæ нæ ныууадз-дзæни. Æцæгæлон горæты 'фсæст адæммæ хæлæг кæныны бæсты фæлтау хъæбæр фæйнагыл цасфæнды дæр фæбаддзынæн. Рудзынджы бын цы чысыл фæлдахгæ стьолгонд и, уым мæ цæнгтыл мæ сæр æруагътон æмæ тарф фынай адæн. Ехх, ацы удæнцой мын бирæ куы ахæссид! Мæ тас æмæ мæ рыст куыд фесæфой, мæ зæрдæ фыдæх æмæ хæрамдзинадæй куыд ссыгъдæг уа, мæ дуне мæм рæсугъддæрæй куыд разына, æмæ йæм æндæр цæстæй кæсын куыд райдайон. Нæ, рæстæгмæ уыйбæрц хъару нæй. Уыцы удсыгъдæггæнæн куыст бакæнын йæ бон у æрмæстдæр амондæн, фæлæ кæм и? Фыны дæр мæм хæстæг куынаæ цæуы.

— Нæ бæстæйы сæйраг горæтмæ фæхæццæ кæнæм! Уæ дзаумæттæй ам мацы ныууадзут! Лæппу, сыст уæлæмæ, æгъгъд фынай у! — мæ хъустæ мын арауы сылгоймаджы цъæхснаг хъæлæс. Мæхиуыл æвæндонæй схæцыдтæн æмæ хуыс-сæгхъæлдзæгæй рæхснæг талайау дыууæрдæм ратас-батас кæнын. Фæстæмæ мын бандонмæ æрхауынæн мæнгæфсон æвнæлд йеддæмæ нæ хъæуы. Вагоны къахбавæрæны мæ цæсгомыл узал дон скæлдтытæ кодтон æмæ ме 'муд æрцыдтæн, фæлæ уыйхыгъд мæ мидкатай фæтыхджындæр и. Æмæ ма мæ иу сагъæс куы æвдæрзид, фæлæ мын дыууæ хъуыддаджы 'хсын-ныц мæ зæрдæйы уидæгтæ. Куыд мыл сæмбæлдзысты ме 'рвадæлтæ? Цы аргъ мын скæндзысты мæ бæстæйы дзырддзæугæ артисттæ? Нæхионтæ уыдонæй ныллæгдæр куы сты, æмæ мыл былысчылтæ куы кæнынц, уæд мыл номдзыл æддагæттæ куыд барвæсдзысты?

Дардæй мæм æрбазындысты, цъæх арвы сыгъдæг риуы сныхсæг мæсгуыты 'нгæс цъупсæр хæдзæрттæ. Иуæй мын æхсызгон у сæ уынд, иннаемæй мыл удхайраг катай æфтауынц. Амæй размæ мæ царды сæйраг фæлварæнмæ авд хохы сæрты кастæн, æмæ мын рæстæджы фæлм мæ тыхст уавæр мынæг кодта, фæлæ ныр горæтмæ куыд хæстæгдæр кæнын, афтæ йын йæ комулæфт бæстон æнкъарын, æмæ мæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп цæуы.

Адæм мæ алыварс мыдыбындзытау гуыв-гуывгæнгæ æмызмæлд кæнынц. Цыма вагоныл арт бандзæрстæуыди, уыйау сæ хæссинагтæм лæбурынц, дуары цурмæ сæ скъæфынц æмæ, поезд кæд æрлæудзæн, уымæ æнæрхъæцæй æнхъæлмæ кæсынц. Йæ зæлланггæнаг хъæлæсæй мæ чи райхъал кодта, уыцы сылгоймаг дæр уыдонмæ гæстæ стырындыз и, хуыссæнтæ талф-тулфæй

æфснайы æмæ сын сæ чъизи цъæрттæ йæ чысыл уаты къуыммæ калы.

«Цы сцъиувæдис сты, цымæ? Ме стыр сагъæсы раз сæ гыццыл мæт агуывзæйы уадтымыгъ абухæгау кæй у, уый куы зониккой, уæд сæхиуыл æрхудиккой», — хъуыды кæнын мæхинымар. Ме 'нæзонгæ горæтмæ кæстгæйæ мæм æнахуыр æнкъарæнтæ гуыры. Иуæй йæм мæ бæттæнтæ тонын, иннæмæй дзы мæ мидхъуыдыты мæхи рæдувын. Цы ног дунемæ тырнын, уым цæрынаен кæй нæ райгуырдтæн æмæ дзы æппындæр кæй нæ хъæуын, уый æмбарын, йæ akkaг куына разынон æмæ дзы куы ницы сæнтауон, уымæй тæрсын, фæлæ мæ уæддæр цыдæр ныфсы хал размæ схойы.

Поезд дзæвгар рæстæг сындæггай фæхылди, стæй æрæджиау арлаууыди. Йæ дуæрттæ фегом сты, æмæ бæлццæттæ перронмæ сæхи аппæрстой. Кæмæ дзы чумæдæнтæ и, кæмæ — æндæр хæссинагтæ. Такситы сæ æвæрынц æмæ кæдæмдæр тагъд кæнынц. Афтæ зыны, цыма сæ бынæттыл æвæстиатæй куына сæмбæлой, уæд бæсты сæфт æрцаудзæн. Мæнмæ ницы ис. Æтæр-мæгуыр мæм чысыл æрмæфтау дæр нæй. Цы мæм ис, уыдон иууылдæр ме уæлæ сты: урс хæдон æмæ сау хæлаф, тæнæг цъындатæ æмæ сау туфлитæ — се 'ппæт дæр — хæрзаслам. Мæ галиу дзыппы — зæронд къухмæрзæн, рахиз дзыппы та — æхсæз туманы æмæ æртæ сомы.

Джихтæгæнгæ асфальтмæ æрхызтæн æмæ, дарддæр цы кæнон, ууыл хъуыды кæнын. Шофыртæй мæм куы иу сзурь, куы — иннæ, фæлæ сæм ницы хъус дарын. Мæ капеччытæ таксийыл куы схардз кæнон, уæд ма цæргæ та цæмæй кæндзынæн? Уæвгæ та мын æхсызгон у, се 'ргом мæм кæй здахынц, уый. Иугæр мæм æхца 'нхъæл сты, уæд бынтон мæгуырхуыз нæ дæн. Фæрсгæ-фæрсгæ цæуын Сабырдзинады проспектмæ. Мæ фыдыфсымæр уым цæры, сæдæ цыппæрдæсæм хæдзары. Нæхимæ цыппар къласы йеддæмæ каст нæ фæци, фæлæ йæ зонд æмæ йæ хъаруйы фæрцы йæхи размæ ратардта æмæ не 'рдхæрæны бæстæйы стыр бынат æрцахста. Кæд Хуыцауы фæнда, уæд дзы æз дæр нæ фесæфдзынæн.

Цыма аргъæутты дунемæ бахаудтæн, уыйау цымыдисæй фæлгæсын мæ алфамбылай æмæ дис кæнын иуæй иннæ рæсугъддæр бæстыхæйттыл, иуæй иннæ хæрзаивдæр цыртдзæвæнтыл. Алцæмæн дæр дзы ис йæхи цæсгом, йæхи гуырыконд,

йæхи уд. Зын бауырнæн у, адæймаджы къухтæ сæ кæй сарæзтой, уый. Куыд стыр курдиат хъæуы, æвæдза, ахæм сфæлдыстадон бæрзæндмæ схизына. Бынтон диссаг та метро у. Йе ’рттиваг мрамор къултæм ын кæсынæй не ’фсæдын. Алы ран дæр — сыгъдæг, хæрзæфснайд, биноныг сæрфт. Цасфæнды дзы куы фæзилин, уæддæр экскалатортæм рахиз-бахиз кæнынæй не сфæлмæцин. Нарæг тьунелæй электричкæ куы разгъоры æмæ мае цуры куы ’рлæууы, уæд ыл мае цæст æрæвæрын. Йæ дуæрттæ фæйнæрдæм азгъорынц, адæм дзы ракалынц æмæ алырдæм апырх вæййынц, иннæтæ йæм багуылф кæнынц, æмæ та электричкæ мынагрехс тьунелы калмау æхситгæнгæ фæмидæг вæййы. Фæнды мае ацы дзæнæтон бæстæйы цæрын. Дæ бонтæ ахæм расугъд горæты ’рвит, æмæ ма дын дзы театры хъазыны бар дæр уæд. Хæрзаг амондджын сты артисттæ!

Хур ныгуылæнырдæм дзæвгар акъул и, æмæ ме ’муд æрцыдтæн. Мае фыдыфсымæры мае бонырхсæй ссарын хъæуы, науæд сæхимæ куынае разына, уæд кæм бахсæвиуат кæндзынæн? Искæй хъыгдарын мае куыд нæ фæнды, уый исчи куы зонид, фæлæ хуыздæр гæнæн нæй. Адæмы та фæрсын райдыдтон æмæ æппынфæстаг мае нысаныл сæмбæлдтæн. Тæрстæ-ризгæйæ æртыккаг уæладзыгмæ схызтæн æмæ чысыл фæзгонды сагъæстгæнгæйæ лæууын. Цæмæй тæрсын, уый махæдæг дæр нæ зонын. Азæмæтæй иу зулдзыхы ныхас дæр никуы фехъуыстон. Бирæ сывæллæттæ уыдыстæм, æмæ не ’ппæтыл куыд аххæссыдаид, фæлæ нын-иу растæгæй-растæгмæ дзаумæттæн исты аслам хъуымæцтæ балхæдта, æмæ-иу нæ цинæн кæрон нал уыди. Йæ уындмæ дæр ын тынг бæллыдтæн. Цыдæр сусæгдзинад мæм дзы ивылди, фæлæ цы уыди, уый не ’мбæрстон. Хъæумæ-иу цы машинæйæ ссыди, уый дæр мын æндæр ад кодта. Ныр дæр æй бирæ уарзын, фæлæ дзы уæддæр стъæлфын. Йе ’фсымæртæ æмæ мае йæ хотæ стыр тас кæй бауагътой, æвæццæгæн, уый тыххæй, кæнæ та мае, не ’хсæн цы быдыртæ ис, уыдон тæрсын кæнынц. Уый царды къæпхæнтыл тынг бæрзонд схызти, æз та бынай дæн, æмæ мае уыцы уавæр ныхкъуырды бынаты æвæры.

— Ам та цæмæ лæууыс? Мидæмæ дæ нæ уадзынц? — фæстæрдыгæй мæм æрбайхъуыст йæ хъæлæс, æмæ мае зынтæ æрбайсæфтысты. Цæхгæр æм фæзылдтæн æмæ йын ныхъхъæбыс кодтон. Гыццылæй дæр ыл-иу махи афтæ баппæрстон, фæлæ ныр йæ сæрты акастæн æмæ дзы ныфсармы дæн. Фæстаг хатт

æй куы фæдтон, уæдæй нырмæ йæ хуыз æппындæр нæ аивта. Йæ урс тымбыл цæсгом уыцы æрыгонæй лæууы, иу æнцъылд дæр ыл нæ зыны. Йæ сатæгсау сæрыхъуынтæ — хæрдмæ аив фаст. Йæ цæстытæ йæ бæзджын æрфгуыты бынæй зондджын каст кæнынц. Æрвхуыз костюм, урс хæдон æмæ йыл æрттиваг фæтæн галстук диссаджы дзæбæх фæдауынц.

— Нырма ныр æрбахызтæн æмæ уæ фатеры дуармæ кæсыныл фæдæн, — сайын æй комкоммæ. Уый йæ мидбылты æмбаргæ худт бакодта æмæ мын йæ гыццыл урс къухæй мæ галиу уæхск æрхоста.

— Уыцы дуар дæ разы æдзухдæр гом уыдзæн, æмæ йыл цыфæнды афон дæр æдæрсгæйæ хиз.

Ныллæг мæгуырхуыз халассæр сылгоймаг нын, æвæццæгæн, мидæгæй нæ ныхас фехъуыста, дуар чысыл базыхъхъыр кодта æмæ нæм хъавгæ ракасти. Азæмæты куы фæдта, уæд йæ тымбыл къухы йас мæллæг цæсгомыл козбау мидбылхудт фæзынди, рæхыс йæ бынатæй сæфтыдта, дуар уæрæх байтыгъта æмæ нæ талынггомау цыппæрдигъон тыргъмæ бауагъта.

— Нæхионы мадыхо у — Нанæ Арчиловнæ. Фæлмæн æм дзур, æмæ йын зæххыл дæуæй адджындæр адæймаг нæ уыдзæн, — хъызгæмхасæн загъта мæ фыдыфсымæр æмæ мæм йæ цæст æрныкъуылдта. — Уый та дын не 'фсин йæхæдæг.

Мидæггаг уатæй, духи æмæ пудрайы тæфгæнгæ, хæрзаив гомриу къабайы рахызт æмбисонды рæсугъд сылгоймаг æмæ мæм йæ къух æрбалæвæрдта.

— Хъуыды ма мæ кæныс? — афарста мæ цымыдисхуызæй æмæ йæ сау къæлæт æрфгуытыл хæрдмæ схæцыди.

— Чындзы нæм куы 'рцыдтæ, уæд мæныл дæс азы дæр нæма сæххæст и, æмæ дын дæ рæсугъддзинад фаг нæ раиртæстон, фæлæ йæ ныр уынын, уæларвæй нæм цы зæд æртахт, уый.

— Гъе, гъе, гъе, афтæ йын дзур, æмæ дæ йæ хъуырыл æгънæгæн дара, — загъта Азæмæт æмæ рæбинаг уатмæ бацыди. Æз ма йæ фæдыл акæсынмæ хъавыдтæн, фæлæ йын йæ усы худгæ цæсгомæй мæ цæстытæ атонын нал бафæрæзтон. Уæлдай тынгдæр та мын ме 'ргом сæхимæ аздæхтой йæ тыппыриутæ æмæ, се 'хсæн цы урс дзыхъхъ и, уый. Адæймагмæ ахæм цыбæлгæнæн цæстæй кæсы, цыма уымæй фылдæр никæй уарзы æмæ йæ ныртæккæ аныхъуырзæни. Мæ нымадмæ гæсгæ йыл цæудзæн æртын азы, фæлæ йын уыйбæрц раттæн ницы хуызы

и, кæд хæрзхуызтæ у, уæддæр. Йæ алы фæзылд дæр у нæлгоймаджы монцтыл артæндзарæн хос.

«Тæхудиаг нæу Азæмæт, ахæм сылгоймагимæ æхсæв иу агъуысты чи баззайы», — хъуыды кæнын мæхинымæр.

— Уæ сывæллæттæ та кæм сты? Лæппу æмæ уын чызг и, фехъуыстон.

— Каникулты сæ «Артек»-мæ арвыстам. Алы сæрд дæр уым ваййынц.

— Семирæ, чидæр дæ æхсызгонæй агуры, — телефоны хæтæлы хæцгæйæ, йæм залæй дзуры йæ мадыхо. Мæ фырдиссагæй телефоны дзæнгæрæг дæр нæ фехъуыстон. Нанæйы хъалæс дæр ницæмæ æрдардтаин, йæ хойы чызг мæ цурæй куына алыгъдаид, æмæ дуне мæ алыварс афтидæй куына аздаид, уæд. Сæ дыууæмæ дæр кæсын æмæ дисæй мæлын, мисхалы бæрц дæр сæм иумайагæй куыд ницы ис, ууыл. Сæ иу — Кипренскийы къухæй нывгонд зæд, иннæ та — Достоевскийы фыссæн сисæй арæзт проценттæисæг йæ тарстхуыз æнæууæнк цæстæнгасимæ. Цыма мæ бæсты Раскольниковы уыны, æмæ йæм цæмæ æрбацыди, уый не ‘мбары, уыйау джихтæгæнгæ цоппай кæны залæй цæлгæнæны астæу.

— О, о, цæуын, цæуын. Ныртæккæ уым уыдзынæн. Фынгмæ ма исты хъæуы? Коньяк, шампайнаг, къафеттæ. Хорз, уæдæ, хорз. О, хæдæгай, ног хабар нæ фехъуыстай? Нæ горæты ‘ндæр кой куы нал и. Жан Маре, дам, фæстæмæ сылгоймæгтæм раздæхти, — цыма йын уый йæхи рæвдауы, уыйау æхсызгонæй дзуры Семирæ. — Ахæм амонд кæмæ кæсы, фæлæ искæй циныл бацин кæнын дæр æвзæр нæу. Бæргæ, бæргæ... Ха-ха-ха!

Мæ фыдыфсымæр рæбинаг уатæй рахызти дæргъытæ тæнæг хæдон æмæ хæлафы. Йæ бæгънæг къæхтыл — хæдзары даргæ фæлмæн дзабыртæ. Йæ сæрыл — сау хыз. Йæ дзыхы — тарморæ лулæ. Тагъд-тагъд æй пъæртт-пъæртт кæны æмæ йæ усмæ фæрсæгау кæсы. Йæ цæсгомы хуызыл бæрæг у, цыдæр зæгъынмæ йын кæй хъавы, уый, фæлæ йæм сылгоймаг ницы хъус дары. Лæг дзы йæ бон куы базыдта, уæд йæ сæр уайдзæфтæгæнæгау банкъуыста æмæ мын цæлгæнæны ‘рдæм мæ цонгыл ахæцыди.

— Нанæ Арчиловнæ, истæмæй нæм фæкæс, бæлццонæн æххормаг у, — адзырдта йæ усы мадыхомæ, стæй мæм йе ‘ргом раздæхта æмæ йæхи растгæнæгау афтæ бакодта: — Зæлинойæн æхца арвыстаин, фæлæ уыцы рæстæг Манголийы ног æрзæткъахæны

хицауай куыстон æмæ йын йæ писмо нæ райстон. Æртæ азы фæстæ ма йæ ма асыккæй систон, фæлæ уæдмæ байрæджы...

Азæмæт мæм, йæ лулæ цъиргæйæ, æнкъардæй кæсы. Æз ныггуыбыр дæн, æмæ йæ ацал-ауал азы кæй аххосджын кодтон, уый тыххæй мæхи 'фхæрын.

* * *

Мæ кæлæнгонд уавæрай уысмы бæрц дæр ма бон фервæзын кæм нæу, уыцы тæмæссаг горæты райдзаст уæрæх уынгты зилæм дыууæйæ — æз æмæ ма фыдыфсымæр. Уый — разæй, æз — йæ фæстæ. Нæ иу — царм æмæ стджытæ, иннæ — тымбыл æмæ сæвджынтæ. Азæмæт куыдфæндыйæ æххæст кæны йæ хæс, мæнæн фыртæссæй ма буар хурмæвæрд цармау æмпылы æмæ æмпылы. Куы троллейбусы абадæм, куы — трамвайы, куы — автобусы. Рæстæгæй-рæстæгмæ метроуы дæр фæмидæг вæййæм, æмæ мæм дзы фæстæмæ схизын нал фæцæуы. Кæд цыфæнды тыхст æмæ уырыд дæн, уæддæр Мæскуыйы дисыфтауæг фæлгонцæй ма цæстытæ исын нæ комынц. Алы лыстæг ныв дæр мын ма зæрдæ йæхимæ скъæфы, æмæ куы иу ран афæстиат вæййын, куы — иннæ ран. Азæмæты æййафын ма бæргæ фæнды, фæлæ ма къухы не 'фты. Уый ма æмбары æмæ мæм нæ мæсты кæны, кæнæ та йæхиуыл хæцы. Æрæджиу иу стыр рæсугъд бæстыхайы цур æрлæууыд æмæ мæм фæрсæгау æрбакаст.

Мæ зæрдæ иуæй æхсызгон хъыдзы кæны, иннæмай йæ гуыппуыпп цæуы. Иунæг куы уаин, уæд мидæмæ бацæуыны агъомæ йæ алыварс æнæныфсæй цалдæр зылды æркæнин, фæлæ мын ныр мæхи тæппудæй æвдисæн нæй, стæй ма фыдыфсымæры йæ рæстæг æнæпайдайæ сафынмæ не 'вдæлы. Къæсарыл хъуыдагхуызæй бахызти, æмæ йæ фæдыл егъау залмæ бараст дæн. Кæд дзы 'фсармы кæнын, уæддæр, къултыл цы стыр къамтæ ауыгъд и, уыдонмæ мæхи æнæрхъæцæй æппарын. Дисы ма æфтауы артистты хæрззылд цæстæмтты аивдзинад, сæ цардхъом тых. Се 'ппæтæн дæр сæ рæсугъд цæстытæ хуынц æмæ æрттивынц. Афтæ мæм кæсы, цыма алæмæты хъайтартæ сты. Ахæм мидбылхудт рацæуæн ис æрмæстдæр, йæ цардæй тынг разы чи у, ахæм амондджын адæймаджы зæрдæйæ. Æз та... Нæ, мæнмæ уыйбæрц амонд нукуы 'рхаудзæни, æмæ йæ агургæ дæр дзæгъæлы кæнын.

— Уым цы кусыс? Ардæм рауай, — хъуысы мæм мæ фыдыфсымæры хъæлæс. Мæ цаестытæ къамтæй тыххæйты атыдтон æмæ, чысыл стъолы фарсмæ цы саулагъз, æлхынцъæрфыг, ацæргæ сылгоймаг бады, уымæ мæхи байстон.

— Ме ’фсымæры лæппуы уæм æрбахуыдтон. Сымахмæ цауы, æмæ йæ дæхимæ куы ныффыссис, — дзуры йæм Азæмæт.

— Йæ хуызмæ гæстæ мæм уырыссаг нæ кæсы. Кæцæй у? — фæрсы йæ сылгоймаг.

— Ирыстонæй.

— Æмæ уырыссагау дзурын зоныс? — уыцы фарст та мæнмæ дæтты. Æвæццæгæн æй мæ хъæлæс фехъусын фæнды. Хæстæгдæр æм балаууыдтæн æмæ, мæхи сæрæнхуызæй æвдисгæйæ, срацыгътон:

— Зонын.

— Театрмæ цауын дæ цæмæн фæнды?

— Уымæн æмæ æнæ сценæйæ мæ бон цæрын нæу. Куы рахъомыл дæн, уæдæй фæстæмæ йæм мæ былыцъæрттæ хæрын. Данко, Овод, Гамлет æмæ Меджнуны хуызæн цæрæццаг хъайтар-ты сурæттæ дзы куынæ саразон, уæд мын мæ цард ницы адскæндзæн.

Ме ’ргом ныхæстæй афтæ тынг ныфсæрмы дæн, æмæ, мæхи цы фæкæнон, уый нæ зонын.

— Къамисы зæрдæмæ цыфæнды тынг куы фæцæуай, уæддæр дæ нæ райсдысты, — марыны тæрхон рахæссæгау цæхгæр алыг кодта сылгоймаг. Йæ хъæлæсæй мыл цыма маргхæццæ цæхæр æрбакалди æмæ æваст мæ туджы бацыди, уыйау ме уæнгтæ æрлæмæгъ сты, æмæ фæуыргъуыйау дæн. Адæргæй, цы зæгъон, уый дæр нæ зонын. Уæвгæ мæм исты зæгъинаг куы уайд, уæддæр æй дзурын не сфæразин, уымæн æмæ мын мæ хъуырысæртæ цыдæр æхгæны.

— Цæуыннæ? — мæ бæсты йæ дисхуызæй фæрсы мæ фыдыфсымæр.

— Æвирхъау акцент æм ис, æмæ йæ хъуыддагæй ницы рауайдзæн. Мах æрмæстдæр нæхи театрæн цæттæ кæнæм артисттæ, — дзуапп ын дæтты сылгоймаг.

Ацы ’рдхæрæны горæтмæ тындзгæйæ мæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыди, мæ размæ дзы æнæнхъæлæджы ахæм уæззау цæлхдур фæзындзæн, уый æмæ æрвдзæфау сæццæйæ лæууын. Куыд æдылы дæн, куыд! Адæмæн сæ маделон æвзагыл рæстмæ дзурын дæр ма зон, афтæмæй сын сæ аивады сæйраг цæджындз

суавынмæ дæ былыцъарттæ хæр. Ссæдз азы дыл цæуæд æмæ, зæххыл фæндонæй цард кæй нæ ис, уый бамбарынхъом ма у. Дæлдæр фæуай, Гæрайы-фырт, æрдæгтад хæрог митæй йæхицæн фидар мæсгубтæ чи амайы!

Азæмæт дæр мæнæй хуыздæр уавæры нæй. Ахæм тызмæг «нагъ» фехъусын æнхъæл кæй нæ уыди, уый бæлвырд зыны йæ рохст цæстæнгасыл. Нæ чемы кæй нал стæм, уый сылгоймаг бамбæрста æмæ йе 'ндон хъæлæсы мыртæ фæфæлмæндæр кодта:

— Æндæр рæтты дæр ма азилут. Мæскуыйы театралон институттæ бирæ ис, æмæ дзы, чи зоны, искæм уæ хъул сах абада.

Уыцы былалгъ ныхæстæ нæ зæрдæ балхæныны охыл кæй дзуры æмæ сыл йæхæдæг дæр кæй не 'ууæнды, уый мæ зондæй æмбарын, йæ узал хъæлæс ыл комдзог кæй цæуы, уый мæ хъустæ хæрзæнцонæй ахсынц, фæлæ уæддæр мæ ныфс кæронмæ нæ сатты. Зæрдæ хивæнд у, цæуылдæр æй æууæндын фæнды æмæ цыдæр бæллиццаг дунемæ йæ бæттæнтæ тоны. Мæ фыдыфсымæр йе 'муд æрцыди, хъуыддаг бамбæрста æмæ мыл йæ къух ауыгъта, куыстмæ тагъд кæныны 'фсон мæ йæхи асайдта æмæ мæ æцæгæлон горæты мæ сагъæстимæ иунæгæй ныууагъта, фæлæ йæм æз нæ хæрам кæнын. Хæрам нæ, фæлæ ма мын йæ ацыд æхсызгон дæр у. Кæд мын æгъдæнцой уыди æмæ мын мæ зæрдæйы мæнгуд цæхæр зына-нæзына сыгъта, уæддæр йæ цуры басты хуызæн уыдтæн, ныр та сæрибар дæн. Мæ зæрдыл æрлæууыд, айфыццаг мæ хъустыл цы хабар æрцыд, уый. Иу театралон училищейы, дам, æртæ ирон студенты ахуыр кæнынц.

«Иугæр уыдоныл сæхи нæ атигъ кодтой, уæд мæн дæр мæ акценты тыххæй нæ ратæрдзысты», — скарстон мæхинымæр æмæ йæ агурын райдыттон. Цыбыр рæстæгмæ йæ ссардтон, æмæ мæ мæхицæй чысыл хистæр бурхил чызг абитуриентты номхыгъды æхсызгонæй ныффыста. Йæ мидбылты дæр ма мæм бахудти, æмæ мæ риуыззаг сулæфыдтæн.

* * *

Мæ фæстаг фæлварæн тынг ахсджиаг æмæ бæрнон кæй у, уый ме 'ппæт буарæй дæр æнкъарын, æмæ мæ уд удыл нал хæцы. Дарддæр ма цæстылуайгæ нывтæй мæхицæн зæрдæтæ куы 'варон, уæд сæ мæхи кæй сайдзынæн, ууыл дызæрдыг нæ кæнын æмæ тыхсын мæхимидæг, ныронг куыд нукуыма тыхстæн,

афта. Цы ихæвард тæссаг къардиумæ схылдтæн, уымæй ме сфæлдисæг дунемæ æдзынæг кæсын æмæ катай кæнын. Хъуамæ дзы абон цыфæндыйæ дæр бæрзонд рындзмæ схизон, кæнæ æнæбын сæрсæфæнмæ атæхон. Æндæр гæнæн мын нæй. Ме 'рдзы скондмæ гæсгæ мæн хъæуы кæнæ тынг бирæ, кæнæ æппындæр ницы. Хæстæгдæр рæстæг мын мæ хъысмæт хъуамæ исты тæрхон рахæсса æмæ мын бæлвырд-бæрæг сæрфат скæна. Иудадзыг бæллицты фæдыл æнæрхъуыдыйæ згъорæн нæй. Мæ фæндæгтæ æхгæд кæй сты, уымæ гæсгæ мын барондæр уæвын æмбæлы, фæлæ мæ нæ фæнды барон уæвын, уымæн æмæ мæм уый лæмæгъдзинад кæсы, лæмæгъæй цæрын та мæ сæрмæ нал хæссын. Цы уа, уый уæд, æцæг рæвдздæр æрцæуæд.

Цыма мын къамисы уæнгтæ мæ тыхст уавæр бамбæрстой, уыйау мæм мæ зонгæ бурхил чызджы мидбылхудгæ рарвыстой, æмæ мын чысыл фенцондæр и. Ноджы ма мын сусæгвæндгæнæгау йæ хæмпус сæры фæтылдæй уыдонырдаем ацамыдта æмæ мæм сабырæй æрбадзырдта:

— Ма сæ тæрс, мæ ирон джигит. Дæхи сæрæнæй равдис æмæ сыл фæуæлахиз у.

Хъæмпыхал дæр бахъуаджы сахат æххуыс у. Мæхи фæхъæддых кодтон æмæ фидар къахдзæфтæй мидæмæ бараст дæн. Мæ фыццаг рæдыд мæ рох нæу, æмæ мæхи тыхсын нæ уадзын. Мæ хиды мæцын та куы райдайон, уæд мæ бирæ фыдæбæттæ доны къусы сæфт кæй фæкæндзысты, уый æмбарын æмæ мæхиуыл хæцын. Мемæ кæй æрбахуыдтой, уыцы лæппутæ æмæ чызджытæм хъусгæйæ та ноджы тынгдæр æрсабыр дæн. Æмдзæвгæтæ ахæм æнæуд кæстытæ кæнынц, цыма сæ бæрæггæнæнтæ райсыны тыххæй сæ ахуыргæнджытæн куыд-фæндыйæ дзурынц. Сæ хъæлæсты сын иу æнкъарæн дæр нæ ахсын, мæ зæрдæ сæ ницæмæй рухс кæны, æмæ къамисы уæнгтыл мæ цæст айвæй хæссын. Сæ сæрдæр мæлæты гуырдиагхуыз у. Тымбыл цæсгом, стыр сау цæстытæ, уылæнтæ-уылæнтæ бæзджын сæрыхуынтæ. Хæрздаст, хæрзаив, хæрзарæзт. Афта зыны, цыма йæхи ус курынмæ æрцæттæ кодта. Цæудзæн ыл цыппор азæй чысыл фылдæр. Уæвгæ, ахæм рæсугъд у, йæ цæстытæ ахæм æрыгон сты, æмæ, цы кары и, уый базонæн дæр нæй. Йæ фæйнæфарс æмæ йæ фæстæ чи бады, уыдон нæлгоймагæй, сылгоймагæй, хистæрæй, кæстæрæй йæ цуры зынгæ дæр нæ кæнынц.

Ме 'мхызæмаргæнджытæ сæ уацмыстæ каст куы фесты, уæд мæм йæ фæлмæн цæстæнгас раздæхта æмæ афтæ бакодта:

— Ныр та дæ рад у. Исты нын бакæс.

«Къоста, зæххыл дæуæй стырдар аргъ никæмæн кæнын. Мæ Хуыцау дар ды дæ, мæ Уастырджи дæр. Абон мæ цард тæразыл савæрдтон, æмæ, кæцырдæм фæкъл уа, уымæй бирæ аразгæ у. Курын дæ, æмæ мæ сæфын ма бауадз», — мæхи бафæдзæхстон мæ уарзон поэтыл æмæ йын йе 'мдзæвгæ кæсын райдыдтон:

Не верь, что я забыл родные наши горы,
Густой, безоблачный, глубокий небосвод,
Твои задумчиво-мечтательные взоры
И бедный наш аул, и бедный наш народ...

— Æз фыццаг хатт хъусын ацы 'мдзæвгæ. Йæ автор чи у? — цымыдисæй мæ фæрсы къамисы сæрдар.

— Нæ литературæйы бындурæвæрæг, нæ сæрхъуызой, курдиатджын нывгæнæг — Хетæгкаты Къоста. Фадеев æй рахуыдта ирон адæмы Леонардо да Винчи, æмæ æз йемæ разы дæн.

— Ноджыдæр ма нын дзы исты бакæс уæдæ, — йæ мидбылты бахудти лæг.

Я смерти не боюсь — холодный мрак могилы
Давно манит меня неизвестностью своей,
Но жизнью дорожу, пока хоть капля силы
Отыщется во мне для родины моей...

— Иронау дзы исты зонис?

— Æвæццагæн, растдæр фарст уыдзæн: «Кæй нæ зонис, ахæм уацмыс æм и?» — æнæнхæлæджы раппæлыдтæн мæхицæй æмæ ныфсæрмы дæн, фæлæ мæ уый ницы бахъыгдардта. Лæг мыл йæ зæрдæхæлар цæстæнгасæй базыртæ басагъта, æмæ мæ хъалæс барджынай анæрыди:

Додой фæкæнат, мæ райгуырæн хæхтæ,
Сау фæныкæй уæ куы фенин фæлтау!
Зæй уæ фæласа, нæ тæрхоны лæгтæ, —
Иу ма уæ фезмæлæд искуы лæгау!..

Къамисы сæрдар цыма йе 'нæзонгæ дзырдтæн сæ мидис бамбарынмæ хъавыди, уыйау хъуыдыты аныгъуылди, стæй йе 'муд арцыди, æмæ та мæ ногæй фæрсы:

— Уырыссаг классикæйæ нын цы бацæттæ кодтай?

— Крыловы 'мбисонд «Бирæгъ æмæ Уæрыкк».

Лæг йæ сæр банкъуыста, кæс, зæгъгæ, æмæ та мæ удæй арт

цагъдын райдыдтон. Бирæгъы æртхъирæнтæм куы бахацца дæн, уæд мæ хъæлæс фæтызмæгдæр, фæбæзджындæр, æмæ дзы, æнхъæл кæмæн нæ уыдтæн, ахæм хæр-хæраг мыртæ райхъуысти:

Как смеешь ты, наглец, нечистым рылом

Здесь чистое мутить питьё Моё

С песком и с илом?

За дерзость такову

Я голову с тебя сорву!

Мæ хæдразмæ цы магуырхуыз гыццыл чызг лæууы, уый сæрмæ мæ цагъгæ систон, цыма æнæбон уæрыкк у, æмæ йæ тугдзыг бирæгъау ме 'гъатыр дзæмбытæй акъабæзтæ кæнынмæ хъавын. Къамисы уæнгтæ бахудтысты, æмæ мæ зæрдæмæ тас бахъуызыди, фæлæ уæддæр мæ тых-мæ бонæй Бирæгъ æмæ Уæрыччы рольты хъазыныл архайын.

«Сæ миддуне сын раст куы 'вдисын, уæд мыл адон цæмæ худынц, цыма?» — фæрсын мæхи, фæлæ мæ фарстæн дзуапп раттын нæ фæразын.

«Ах, я чем виноват?» — нырдиаг кодтон Уæрыччы уынгæг хъæлæсæй, æмæ адæм фырхудагæй гуыбындихтæ фесты. Аби-туриенттæ дæр сæхи нал баурæдтой, æмæ бæстæ кæл-кæлæй байдзаг и.

Молчи! Устал я слушать,

Досуг мне разбирать вины твои, щенок!

Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать, —

Сказал и в темный лес Ягнёнка поволок!.. —

Цыма не 'ппæтыл дæр стыр бæллæх æрцыди, уыйау зæрдæбынæй ныккæрзыдтон æмæ къамисы сæрдары цæстытæм æдзынæг ныккастæн, йæ зæрды мын цы ис, уый бамбарыны тыххæй. Кæй дзы стъæлфын, уый, æвæццæгæн, мæ цæсгоммыл ирдæй зыны, æмæ мæм сабырæй дзуры:

— Æххæст ма нын прозайæ дæр исты бакæс.

— Лермонтов. «Нæ рæстæджы хъайтар». Печорины мид-хъуыдытæ дуэлы размæ.

— Табуафси.

«Два часа ночи... не спится... А надо бы заснуть, чтобы завтра рука не дрожала», — дзурын мæтæйдзаг хъæлæсæй, æмæ мæ зæрдæ дзаг кæны, дывыдон арты мæ чи 'ппары, ахæм сагъæстæй:

«Диссаг у. Иннæтæн дыгай уацмыстæ йеддæмæ куынае бакæсын

кодта, уæд мæн цы тухæнæй мары? Æвæццæгæн мæ райсынмæ нæ хъавы æмæ мæм фæрæдийынмæ æнхъæлмæ кæсы. Нæ, уый раст нæу. Куына мæ исид, уæд мыл Куыдзылы-фыртау йæ къух ауигъид, æмæ йæ мæн тыххæй фæрстæ дæр ничи бакæнид».

«Пробегаю в памяти всё моё прошедшее и спрашиваю себя невольно: зачем я жил? для какой цели я родился?» — хъуыдыдзастæй дзурын дарддæр æмæ сагъæс кæнын мæхинымæр:

«Театрмæ куына бахауон, уæд ма мæ цард циу? Æппындæр ницы».

«После этого стоит ли труда жить? а все живешь — из любопытства: ожидаешь чего-то нового... Смешно и досадно!»

Адон поэтæн йæхи хъуыдытæ сты. Йæ хъуыддаг дуэльмæ дæр уымæн æрцыди. Дыууын авд азмæ ахæстоны хуызæн «æнæхсад» бæстæйы удхар кæнынæй сфæлмæцыди æмæ æдзæлгъæд царды басты йæхицæн равзæрста мæлæт. Æз йæ рыджы дæр нæ дæн, фæлæ мæнмæ дæр уыцы кæрон æнхъæлмæ кæсы, уымæн æмæ фырфæлладæй ме 'уæнгтæ сисын нал фæразын.

— Сымах ацæут, ды та ам баззай, — йæ амонæн æнгуылдз мæм дары къамисы сæрдар. Къахæй — сæрмæ нервытæ фестаптæн. Мæ нуæрттæ ныттынг сты, æмæ мæм афтæ кæсы, цыма ныртæккæ мæ зæрдæ йæ куыстæй ныллæудзæн.

«Ау, дыккаг турмæ мæ бауадздзæни?» — февзæрд мæ сæры. Цыдæр ныфсы мур мæм фæзынди æмæ мын мæ зæрдæ ныррухс кодта, фæлæ уæддæр мæ амондыл кæронмæ не 'ууæндын æмæ йæм тыхстхуызæй кæсын.

— Демæ чи 'рбацыди, уыдоны цæмæн арвыстон, уый зоны? — цæмæдæр гæстæ мæ фæрсы хорз æмбалы хъæлæсæй.

— Сæ уацмыстæ æвзæр кастысты, æмæ дæ зæрдæмæ нæ фæцыдысты.

Æвæццæгæн, йæ фарстæн дзуапп раттынмæ йæхæдæг хъавыди, фæлæ æз йæ разæй куы фæдæн, уæд йæ сау æрфгуытæ йæ урс фæтæн ныхы астаумæ стахтысты, æмæ мæм дисхуызæй æрбакасти.

— Дæу та цæмæ баурæдтон уæдæ? — зына-нæзына гæдывад мидбылхудт фæзынд йæ цæсгомыл, æмæ мæм афтæ кæсы, цыма мæ йæ зæрды ракъахын и, стæй йын кæд рауайа, уæд — мæнæй ахъазын. Йæ сусæгвæнд мæ сцымыдис кодта, æмæ йын йæ хин фарстæн дзуапп дæттын хиуылхæцгæйæ:

— Уыдонимæ мæ иу тæразыл барын дæ зæрдæ нæ комы, æвæццæгæн.

— Уæдæ афтæ тыхстхуыз цæмæн дæ? Хъуамæ цин кæнис, кæд дæ æцæгдæр артист суæвын фæнды, уæд.

— Артист суæвын мæ тынг фæнды, фæлæ мæ кæй нæ райсдзынæ, уый дæ цæстытæ бамбæхсын нæ фæразынц æмæ мæ цин кæнын нæ уадзынц.

— Æз мæ дæндæгтæ ам рафтыдтон, къамисы сæрдар дæр иу æмæ дыууæ хатты нæ уыдтæн, фæлæ дæу хуызæн лæшпуйыл никуыма сæмбæлдтæн. Иннæты арвыстон, кæй ницы сæ рауайдзæн, уый тыххæй, дæуæн цы кæнон, уый та зонгæ нæ кæнын, æмæ цъысымы бахаудтæн.

— Дæ зæрдæмæ æппындæр нæ фæцыдтæн?

— Хъуыддаг дæр уый мидæг ис, æмæ фæцыдтæ. Де ’мзæххонны уацмыстæ хорз кæй кæсыс, уый бамбарæн ис, фæлæ Крыловы æмæ Лермонтовы хъайтарты миддуне тынг кæй банкъардтай, уымæй дисы бафтыдтай не ’ппæты дæр, уæлдайдæр Печорины мидмонолог кæстгæйæ. Фæлæ дын махмæ райсæн нæй, æрвитын та дæ мæ цæсгом нæ хъæцы.

— Нæ дæ æмбарын. Кæд мæм курдиаты зынг ис, уæд мæ цауыннæ исыс?

— Æгæр тыхджын акцентимæ дзурыс уырыссагау.

— Æмæ уæм ирæттæ куы ахуыр кæны...

— Уыдонмæ сæрмагонд ахуыргæнджытæ фидаргонд ис, æмæ æрвылбон дæр семæ кусынц, дæуæн хицæнæй ахуыргæнджытæ радих кæнын нæ къухы нæ бафтдзæн.

— Адæймаджы цы бафæнда æмæ цы нæ бакæндзæн. Демосфен йæ гуылæвзаг куы сраст кодта, уæд æз мæ акцент фесафын нæ бафæраздзынæн? Ард дын хæрын, дыууæ азмæ мын мæ хъалæсыуаг зонгæ дæр нал бакæндзынæ.

— Акцентæн фесафæн нæй, æмæ йыл дзурын дæр нæ хъæуы. Кæд дæ уæхи театры кусын фæнды, уæд фæстæмæ ацу æмæ нæм ирон къордимæ дæхи рарвитын кæ: ам дæ иунæгæй ничи райсдзæн.

Фæнды мæ бирæ цыдæртæ зæгъын, фæлæ хионты æцæгæлонны цæсты чи ’фтауы? Фæнды мæ ме стыр бæстæйы дуæрттæ хойын, театралон ахуыргæнæндæттæн мæхи хъарын, фæлæ мæгуыр уæрццæн зад хуымы хизын кæй нæ фидауы, уый æмбарын æмæ зыр-зыр кæнын. Мæ хурхуадындзтæ фырмастæй ныттышпыр сты æмæ сæ фæйнæрдæм атонынмæ бирæ нал хъæуы. Лæг мæм таригъæдгæнæджы цæстæй кæсы æмæ хатыркурагау сабырæй дзуры:

— Амарыныл нæ разы кæй дæ, уый уынын, дæ зæрдæйы уаг дын æмбарын, фæлæ дын мæ бон баххуыс кæнын ницæмæй у.

— Цæмæн зæгъыс? Марынай Хуыцау бахизæд. Дæ сæрма мæ кæй æрхастай, уый тыххæй — бузныг. Иннæтæ мын уыцы кад дæр не скодтой, — тыхтæй-амæлттæй сфæрæзтон зæгъын æмæ, мæ кæуын æмбæхсгæйæ, уæззау къахдзæфтæй уынгмæ ахызтæн. Мæ сæр зилы, æмæ мæ фæнды машинæйы бынмæ бахауын. Æрæджы дæр ма мæ йæ рæсугъддзинадæй дисы чи 'фтыдта, уыцы горæт мæм сатæгсау чырынай зыны æмæ мæ алырдыгæй æлхивы. Метро мæ æдзухдæр йæхимæ магнитау æлвæста, цыдæр сусæгдзинад мæм дзы ивылди, æмæ йæм кæсынæй не 'фсæстæн, ныр æм ингæнмæ хизæгау дурдзавдæй фæцæуын. Кæй дзы нал раздæхдзынæн, уый зонын, æмæ ме уæнгты цыдæр сабыр уылæн æнхъæвзы. Исчи мæ кардæй куы барæхойд, уæд мæ иу туджы 'ртах дæр нæ рахъарид.

Цард мисхал дæр ницы у, æмæ йыл къæмдзыгау фидар хæцын нæ хъæуы. Йе 'нусон дунемæ æмгъуыдæй раздæр ацæуыны зонд кæмæ æрцыди, уыдоны 'хсæн ды фыццаг нæ дæ, фæстаг дæр нæ уыдзынæ. Уæдæ ма цæмæ кæсыс? Дæ зæрдæ ма цæуыл дарыс? Йæ хъысмæт кæй нæ аразы, уымæ хур дæр мигъбынай кæсы. Карз тæрхон дын рахаста, æмæ йæ сæххæст кæн. Электричкæ тьунелæй куы разгъора, уæд йæ размæ дæхи баппар, æмæ дæ хъызæмæрттæ фæуыдзысты.

Мæлæтмæ нырæй хæстæгдæр кæй никуы дæн, уый æмбарын, мæ цæстытæ сæхгæдтон æмæ йæм куыдфæндыйæ æнхъæлмæ кæсын. Ныртæккæ мæ марæг фæзындзæн, мæ къæхтæ сæ бынатæй фæиртæсдзысты, æмæ дуне фегуыппæг уыдзæн.

— Ирбег, дæхи æрæмбар. Зæххыл цы театртæ ис, уыдон иу царды йаргъ не сты, — хъуысы мæм Зæлинайы фæлмæн хъæлæс. Мæ цонгыл мын хæцы æмæ мæ иуварс фæкæны. Хойы зæрдæ — æфсымæрмаæ, æфсымæры зæрдæ — хъæдмæ. Æз æй мæлæтæй нæ бахъахъхъæдтон, уый мæ хъахъхъæны. Фæлтау мæ йæхимæ куы акенид æмæ мæ зындоны артæй куы фервæзын кæнид. Уырыссагау та мæм цæмæ дзуры? Нæ, уый Зæлинайы хъæлæс нæу, уый æндæр кæйдæр хъæлæс у. Чи у, цымæ? Ме 'ргом æм аздæхтон, æмæ фырдисæй мæ дзых бахæлиу. Къамисмæ мæ чи бахуыдта, уыцы бурхил чызг. Æнкъардæй мæм кæсы æмæ мын мæ цонг йæ риумæ æлхивы.

— Мæлæтæн æгæр æвгъау нæ дæ? — фæрсы мæ хионхуызæй. Цы дзуапп ын раттон, уый нæ зонын æмæ æнцад лæууын.

Мæ цæстытæ донæй байдзаг сты, æмæ йæ нал уынын. Мæ зæрдæ та цæмæн хæццæ кæны, цымæ?

— Фыццаг хатт дæ куы фæдтон, уæд афтæ фенхъæлдтон, тынг сæрæн лæппу дæ æмæ дын дæ уарзонмæ бахæлæг кодтон. Зæгъын, тæхудиаг уыдзæн, йæ хай чи фæуа, уыцы чызг, — хъуысы мæм йæ рæвдаугæ хъæлæс.

— Ацы зæххыл мын æппындæр ничи ис. Иу уарзон мын уыди — театр, æмæ мын æй мæ зæрдæйæ скъахтой. Ныр мæ ам ницыуал уромы...

— Дæ ныфс дзæгъæлы сæттис. Къамисы уæнгтæ иууылдæр дæ фарс сты. Ахуырмæ дæ райсын кæй хъæуы, ууыл дызæрдъг нæ кæнынц, фæлæ сæм Рабинович нæ хъусы. Дæуæй афтæ, демæ ахæм бæстон ныхас цæмæ кодта?

— Йæ бон мæ райсын нæ баци, æмæ мæ кæд хатыр куырда, мыййаг?

— Куынна, куынна. Уый ахæм лæг нæу, хатыр чи ракура, уæлдайдæр, æнæфæхæцæг абитуриентæй. Ацал-ауал азы нæм йæхионты фæтгыста, нæ разы къæмдзæстыг у, æмæ нын, демæ дзургæйæ, рагацау йæхи рæстытæ кодта, фæлæ уæддæр не 'лхысчъытæй нæ аирвæзт. Иу ахуыргæнæг ма йын йе 'гъатыр ми йæ цæстмæ дæр бадардта, уыцы курдиатджын лæппу, дам, уæхицæй куы уайд, уæд, дам, ын ды йæ акцент мурдæр ницæмæ æрдарис.

— Алы ран дæр хицæуттæ Фамусовы низæй куыд сæйынц, уый диссаг у. Махмæ дæр æрмæст сæхиуæттыл аудынц, ам дæр...

— Уыдон сæ койы аргъ дæр не сты, æмæ сæ хъуыды кæнын дæр нæ хъæуы.

— Царды рохтæ сæ къухты сты, æмæ семæ зын тохгæнæн у, стæй ссæдз азы дæргъы ме 'лгыстаг хъысмæты 'гъатыр цæфтæй бафæлладтæн, æмæ мæм цæрын нал цæуы.

— Дæ карæн лæппу ахæм зæрдæйы уагимæ... Нæ, уый раст нæу. Дæхимæ хуыздæр зонд æруадз, науæд фесæфдзынæ.

— Æз разы дæн фесæфыныл, фæлæ мæхиуыл мæ бон нæ цæуы, æмæ удхар кæнын.

— Уыцы рæдыд хъуыды дæ сæрæй аппарат æмæ мемæ цом.

Мæнæй æндæр æй бафæрсид, кæдæм, зæгъгæ, фæлæ йæ æз нæ фæрсын. Адæм фырталф-тулфæй кæрæдзи дæр кæм нæ уынынц, уыцы змæст ран мæ куыд ссардта, уымæй дæр æй нæ фæрсын, кæмæддæрæгон адæймагыл иннæтæй хъауджыдæр афтæ тынг цæмæ тыхсы, уымæй дæр æй нæ фæрсын. Ницæмæй

йæ фарсын æппындæр. Коммæгæс сывæллонау йæ фарсмæ цауын æмæ куыдфæндыйæ кæсын ме сфæлдисæг дунемæ. Сфæлдисæг дуне... Дæлдæр фæуæд, кæд мæнæй хуыздæр удгоймаг сфæлдисын нæ бафæрæзта, уæд!

Чызг мыл стыр хæзнайæу фидар хæцы, цыма мæ фæнд куы айвон æмæ мæхицæн исты фыдбылыз куы саразон, уымæй тæрсы. Бирæ хæттыты мæ фæндыди мæлын, фæлæ ныры хуызæн æнахуыр уавæры никуыма уыдтæн. Раздæр ма-иу мæ зæрдæйы арф къуымы кæмдæр иу мæнгуд хал, дзедзыройгæнгæ, ныффидар и æмæ ма-иу цардмæ раздæхта, фæлæ ныр уыцы хал аскъуыди, æмæ мæ цардимæ ницыуал бæтты. Зæрдæ куына хъуса, уæд цæст куырм у. Уыцы 'мбисонды уæз мæхиуыл æххæстæй æнкъарын, æмæ мæ дисы 'фтауы йæ карз æцæгдзинад. Мæ сагъæсгæнаг æнæнцой зæрдæ цауыл фæхæца, уый нал и, бынтондæр бахъуырмæ и, æмæ мæ цæстытæ дæр дунейы хæртæй ницыуал уынынц. Цалдæр азы æхсæвæй-бонæй æнæрынцойæ фу-фу кæмæн фæкодтон, цæстыгагуыйæу кæй фæхъахъхъæдтон, уыцы рæсугъд бæллиц сабыргай йæхи æнауынондзинадмæ куыд ивы, уый æнкъарын æмæ мæхицæн бынат нæ арын. Фæнды мæ æппæтхъомыс уæйыг фестын æмæ, рæдыдæй цы дунемæ рацыдтæн, уый бындзарæй фесафын. Æвæццæгæн, немъцаг нацистты фæтæг дæр мæ уавæры уыди, дыууæ хатты йæ аивадон академимæ куына айстой, æмæ горæты уынгты сыдæй мæлгæйæ куы цоппай кодта, уæд. Адæмæй дæр йæ сау быны сæфт уæд федта, æндæр, аивады бæрзæндтæм чи тырныдта, уый бынтон хъæддаг куыд уыдаид? Алыхуызон цæстфæлдахджытæ йын йæ зæрдæ маргæй байдзаг кодтой, йæ рухс бæллицтæ йын амардтой, æмæ дзы рæсугъд æнкъарæнтæн бынат нал баззади. Исчи йæ афойнадыл куы бамбæрстаид æмæ йыл куы баузæлыдаид, уæд, чи зоны, йæ масты дзæкъул нæ атыдтаид æмæ æнаххос дзыллæты нæ ныццæгъдын кодтаид, фæлæ йæм иу адæймаджы дæр нæ равдæлди. Мæнмæ гæсгæ, æппæт бæллæхтæ дæр Куыдзиы-фырт æмæ Рабиновичы хуызæн дурзæрдæ æнауд хъысмæтлыггæнджытæй цауынц. Къæрныхтæ дæр уыдоны аххосæй фæзынынц, марджытæ дæр, хæстæндзарджытæ дæр. Дзæгъæлы нæ фæзæгъынц: «Паддзæхтæ не сты, тæссаг, фæлæ паддзахгæндтæ». Фыдгæнæгæй ничи райгуыры. Сывæллон æнæтæригъæдджынай рацауы йæ мады гуыбынай. Фæхъæуы йæ æрмæстдæр æртæ хорзæхы: æнæниздзинад,

уарзон куыст æмæ амонд, фæлæ йын сæ æнæгъдау хистæртæ байсынц, йæ зонд ын сдзæгъæл кæнынц, æгъатыр залым дзы саразынц, стæй йыл се 'ппæт æвзæрдзинадтæ ныххуырсынц. Чи зоны, уыцы хъуыдытæй ме 'фсарм хъахъхъæнын, уымæн æмæ ныртæккæ цæттæ дæн мæ цыфыддæр знæгтæй мæ маст райсынмæ. Мæ бон сыл куы цæуид, уæд дзы иуыл дæр нæ бацауæрдин, фæлæ сæм мæ къух нæ хæццæ кæны, æмæ мæстæй мæлын. Чызг мæ сабыртæ кæны, зæрдæтæ мын æвæры, фæлæ йын æз йæ ныхæстыл не 'ууæндын, уымæн æмæ фидарæй зонын иу хъуыддаг — театры дуæрттæ мæ размæ æхгæд æрцыдысты, æмæ сæ Хуыцау йæхæдæг дæр нал байгом кæндзæн.

* * *

— Худинаг дын нæу, Ирбег? Мæ хуызæн дзæбæх чызгимæ тезгъо кæн æмæ йын йæ ном дæр ма зон, — ме 'нæрай хъуыдытæ мын хъызгæмхасæн йæхимæ здахы мæ хæрзгæнæг. Уæвгæ мын хæрзгæнæг дæр цас у? Мæ хъызæмæрттæй мæ фервæзын кæй нæ уадзы, уым хорзæй цы ис? Æнæуи та раст у. Мæхиуыл мæ схæцын хъæуы, фæлæ мæ зæрдæйы уаг айвын нæ фæразын. Æгæр бирæ хæрамдзинад дзы æрæмбырд и æмæ сыгъдæг кæнын нæ комы. Цы зындзинæдтæ бавзæрстон, уыдонæн та ахъаззаджы фадат фæци, æмæ мыл æртывæрæй сæ уæз æруагътой. Фæлæ мæ уæддæр мæхи æцæгæлон адæймаджы цæсты æфтауын нæ фæнды, æмæ йæм, цы дæн, уымæй хъæддыхдæрæй разыныныл архайын.

— Базонгæ уæм. Мæ ном хуыйны Изольдæ, — рæвдауы мæ йæ сабыргæнæн хъæлæсæй. Йæ къух мын мæ армы æууæнкхуызæй æвæры æмæ йæ мидбылты разæнгардæй худы. Кæд цыфæнды зын уавæры дæн, уæддæр мæм æдзæмæй лæууын аив нæ касы, исты загъын мæ хъæуы æмæ дзурын дæ зæрдæ-мæ зæрдæйæ:

— Æмæ дын Тристан кæм и?

— Мæнæ мæ цуры, — йæ цъæх цæстытæ къæмдзæстыг æнгас æвдисынц, афтæмæй мын дзуапп дæтты æнæгуырысхойæ. Йæ райдзаст цæсгомыл цины уылæн хъазы, фæлæ дзы уыцыуу растæг мигъы бындзыгау аууоны фæлм æмбæхстæй лæууы æмæ разыйы дзуаппæ æнхъæлмæ касы. Зæрдæлхæнæн ныхас мæ куы фехъусид, уæд æрбайсæфид, фæлæ йæ мæ бон сайын нæу.

— Цæй Тристан и мæнæй, уæлдайдæр, ныртæккæ? — мæхиуыл

худгайæ, куыдфæндыйæ мæ къух ауыгътон æз, æмæ чызджы цæсгом æваст йæ хуыз аивта. Йæ тæнæг бурбын æрфгубытæ дæр ма фелхынцъ сты, фæлæ йæ хъæлæс уыцы лæгъзæй баззад:

— Арв куыд нæры, афтæ нæ цæвы, мæ хур. Ацы царды 'нцонæй ницы ис. Мæн фидарæй уырны иу хъуыддаг. Дæ ныфс куынæ асæттай æмæ зæрдиагæй куы бацархайай, уæд дæ стыр артист рауайдзæн.

— Куынæ мæ зоныс, уæд ахæм хатдзæгмæ куыд æгъдауæй æрцыдтæ? Æвæццæгæн дæ мæ зæрдæ балхæнын фæнды.

— Нæ. Æз училищейы бирæ абитуриенттæм байхъуыстон, уый фæстæ нæм æнтыстджынаы чи ахуыр кодта, ахæмтæм дæр, æмæ хæрзстæмтæй фæстæмæ се 'ппæт дæр къамисы зæрдæмæ фæцæуыны тыххæй фæзмыдтой зындгонд артистты, мæнæн дæр мæ бон афтæ хъазын у, зæгъгæ, дæуæн та, цы дзырдтай, уыдон иууылдæр дæ зæрдæйæ цыдысты. Дæ райгуырæн бæстæ цас уарзыс, уый æз нæ зонын, фæлæ йыл æмдзæвгæ куы кастæ, уæд æппындæр дызæрдыг нæ кодтон, дæ цард ын кæй ратдзынæ, ууыл. Бирæгъы 'ртхъирантæ кæсгæйæ та мæм дæ цæсгомæй тугдзых сырды сурæт разынди, æмæ дæ размæ лæууæг чызгæн старстæн, ныртæккæ йæ, зæгъын, ацы кавказаг гуымиры джигит ныххуыдуг кæндзæн.

— Уанцон нæ дæ.

— О, о, — зæрдæбынаы ныххудти чызг æмæ мыл хатыркурагау йæхи 'рбауагъта.

Диссаджы адæймаг у мæ ног зонгæ, адæймаг нæ, фæлæ цырыхснаг кæсаг. Йæ зæрдæйы дуæрттæ байгом кæныны ныфс æм нæй, æвæццæгæн, æмæ мæ цуры фæтылифкæнынаввонгæй лæууы. Кæнæ хин у, æмæ æгæр хуымæтæг уæвынаы тæрсы, кæнæ хæдæфсарм у æмæ йе 'нкъарæнтæ æмбæхсы. Йæхи дæр мыл нæ бæтты, йæхицæй дæр мæ нæ уадзы. Иуæй иу хатт мæм, йæ зæрдæмæ кæй цæуын, уый февдисы, стæй та йæхи афтæ дарын райдайы, цыма тыхст рынчынау фæкæсынхъуаг дæн, æмæ мæм медицинон хойы цæстæй кæсы. Уæвгæ, чи зоны, рæдийын. Сылгоймæгты, дардмæ уынгæйæ, цас базонæн и, уæлдайдæр, мæ хуызæн æфсармыгæнаг æрыгон лæппуйæн?

Мæ фыцгæ сæрымагъз чысыл фæуазалдæр и, æмæ мæ алыварс дуне, куыд æмбæлы, афтæ æнкъарын райдыдтон. Хъыг æмæ маст мæ зæрдæйы æххæст нæма атадысты, фæлæ мæ раздæрау мæлæты дзыхмæ нал æппарынц. Æрвонгдæрæй кæсын

Изольдæмæ дæр. Мæ цонгыл мын хæцы æмæ мæ куы иу ранмæ баласы, куы иннæ ранмæ. Суанг ма мæ «хæйрæджыты цалхыл» уæларвмæ дæр систа. Мæскуы цыма мæ армытæппæны ис, афтæ хорз мæм зыны, æмæ йæм уæле дæлæмæ æрхуымæй кæсын. Мæ разы февзæрди, Парижыл фæуæлахиз уæвынмæ йæхи чи 'рцæттæ кодта, уыцы цардбæллон лæппу — Растиньяк æмæ мæхиуыл худын. Уый стыр фыссæджы фæлгæнæны райгуырди, æз та цардæгас адæймаг дæн. Литературæ æрымыстæ аивад у, цард та — æгъатыр æцæгдзинад, æмæ се 'хсæн бирæ быдыртæ и..

«Ме стыр бæллицты горæт цы уазал у. Мæ зæрдæ йыл хуымæтæджы тынг дардтон. Æнхъæл уыдтæн, йæхи хъæбулау мыл баузæлдзæн, æмæ фæрæдыдтæн. Ныр цалæм хатт?.. Ехх!.. Мæ цард иууылдæр лæбырд æмпъузæнтæй рæтыд кæрцау адылы рæдыдтытæй хуыд у æмæ йын аивæн ницыхуызы и. Мæ сæр ма дзы кæм бамбæхсон? Нæхимæ мæ ныхкъуырдай цæуын куынае фæнды, уæд цы кæнон? Мæ райгуырæн хъæуæй та райдайон, æмæ та ногæй уыцы тыхтухæнтæ бавзарон? Нæ, нæ! Уый бæсты.. Цы уый бæсты? Мæлæт? Ардыгæй куы ахауис, уæд хорз уайд, бæргæ. Дæ сагъæстæ уыцыиумæ æрбайсæффиккой, фæлæ уыйбæрц хъару кæмæ и? Ныфс хъæуы, ныфс, алцæмæн дæр ныфс хъæуы, фæлæ дæумæ уыцы ныфс нæй æмæ дæ кæрддзæмы æнцад бад. Дон дæ кæдæм ласа, уырдаем цу æмæ дæ цардай разы у, уымæн æмæ хуыздæры аккаг нæ дæ».

Мæ хъуыдытæ дæр — уыцы иухуызон: æнтъыснаг, сау æмæ уæнгмарæн. Кæдæм ма сæ фæлидзон, нæ зонын. Мæхæдæг дæр кæй не 'мбарын, ахæм тых мæ систа, æмæ рог уддзæфмæ рæхснаг талайау дзедзырой кæнын. Изольдæ мæм фæлæбурдта æмæ мæ тарстхуызæй фæрсы:

— Цы кæныс? Дæ сæр зилы? Куы ныффæлурс дæ.

Мæ фарсмæ чызг кæй бады, уый мæ рох дæр ма фæци. Ме 'муд æрцыдтæн, бандоныл мæхи 'руагътон æмæ чъизи цæугæдонмæ мæ цæстæнгас сарæзтон. Цыма йæ нывгæнæг сау ахорæнæй зæронд гæххæтмæ бахаста, уыйау тарбын дары æмæ йæ бынатæй змæлгæ дæр нæ кæны. Мæ фыдгул ахæм цардай фæцæрæд. Уый æмæ дын Терк. Йæ цæхæрцæст æрттиваг уылæнтæ кæрæдзи сартыл хауынц æмæ, гуылфгæнгæ, уырдыгмæ згъорынц. Чи зоны, разæй сæ мæлæт ссарой æмæ фесæфой, фæлæ йæм уæддæр æдæрсгæйæ сæхи 'ппарынц. Сæ цард хæрзцыбыр у. Уайтагъд дуркъæйтыл ныппырх вæййынц, фæлæ

хæххон сыгъдæг уæлдæфы сæ рæсугъддзинад цæргæйæ баззайы...

Мæ цæстытыл уайынц цытитисæр хæхтæ, æмæ мæм афтæ касы, цыма сæ цуры домбайдæр уаин, цыма, сæ фарсмæ чи цæры, уыдон æрдзмæ хæстæгдæр сты, цыма æнæ мæн сæ цард фæхуыздæр и, æмæ æз цæмайдæр фенæхай дæн. Нæ, уыцы хъуыдытæ сæрмæ хæстæг уадзын нæ хъæуы, мæ зонд та мын сдзæгъæл кæндзысты.

— Куы ницы дзурыс. Цы дæ тыхсын кæны, уый мæнæн зæгъ, æмæ дын фенцондæр уа, — хъуысы мæм Изольдæйы хъæлæс. Афонмæ йæ бынаты 'ндæр исчи фæтæргай уыдаид æмæ мæ мæ сагъæстимæ, удхаргæнгæ, ныууагътаид, уымæн та тæргай кæнын йæ фæсонæрхæджы дæр нæй. Тæргай нæ, фæлæ ма мыл æнувыдæй-æнувыддæр кæны, æмæ мæ дисы 'фтауы йæ уарзон ахастæй. Мæ зæрдæ йын раргом кæнин, æмæ йæ цæсты бынтондæр куы саслам уон, ма йæ раргом кæнин, æмæ мæм мæ уазал цæстæнгасы тыххæй куы фæхæрам уа. Цæй, хæрамы бæсты аслам - хуыздæр.

— Цы дын зæгъон, нæ зонын. Ардæм цæугæйæ, мæхинымæр хæрзбон загътон мæ сидзæры бонтæн, мæ хъызæмæрттæн, мæ бирæ æфхæрдтытæн, мæ хъæуы цæрджытæн, мæ райгуыран бæстæйæн. Мæ зæрды уыди хуыздæр цардмæ бахизын, мæ риссаг хъæдгæмттæ бандидзын, стыр артист суæвын æмæ адæмы 'хсæн сæрыстырæй цæрын, фæлæ мæ къухы ницы бафтыди, цæуыл фæхæцон, уый мын нæй æмæ мæ размæ мæлæтæй дарддæр ницы уынын. Нæхимæ æгадæй аздæхыны бæсты...

Чызг мын йæ амонæн æнгуылдз мæ былтыл авæрдта, æмæ фæхъус дæн. Йæ цæстыты цыдæр æхсызгон цæхæр фæзынди, æмæ мæ, йæ хъуыдытæ æмбæхсгæйæ, фæрсы:

— Ам цæрын дæ нæ фæнды?

— Æмæ-гъа. Цы мæ фæнды, уый мæхæдæг дæр нæ зонын, — æбæрæг дзуапп ын дæттын æз æмæ йæм æдзынæг касын, йæ ныхæстæй цы зæгъынмæ хъавы, уый базоныны тыххæй.

— Ма тыхс, мæ хур. Рæстæг зæрдæйы хъæдгæмттæ дзæбæхгæнæг у. Æз дæм фæкæсдзынæн, æмæ дæ дæ зынтæ фæрох уыдзысты.

— Дыджызæйы ролы хъазын дæм хорз цæмæ касы, уый не 'мбарын. Æцæгæлон дын куы дæн, уæд мæ дæ зæрдæмæ афтæ хæстæг цæмæн айстай?

— Уымæй мæн фæрсын нæ хъæуы, фæлæ мæ зæрдæйы, —

йæ мидбылты худы Изольдæ æмæ мын мæ къух йæ риумæ æлхъивы, фæлæ уæддæр мæ равг уæлдайхуызон нæ кæны. Амæй размæ кæсынæй кæмæ не 'фсæстæн, уыцы 'мбисонды бæстыхæйттæ æмæ цыртдзæвæнтæ мæм хæлддзаг уæлмæрдтау дуррæдзæгъдтæй разындысты, æмæ сæ уындæй мæ зæрдæ фæцъæх и. Сæ иувæрсты æнæхъуаджы хатынæй сфæлмæцыдтæн. Фырфæлладæй мæ къæхтæ мæ быны нал цæуынц, æмæ мæ зæхх йæхимæ æлвасы. Суанг ма ме уæхсчытæ дæр срыстысты, цыма сыл сæумæцъæхæй дыууæизæрастæумæ уæззау æфсæйнагтæ фæхастон. Ме стырдæр бæллиц сси асфальтыл дæлгоммæ ныффæлдæхын æмæ мæ ивгъуыд царды æвирхъау нывтæ мæ фæлгæнæнæй асæрфын. Мæ зæрдыл та 'рлаууыди, Хæмæт мæ, картофы хуымы ралас-баласгæнгæ, йæ къахæй куы фæхоста, æмæ мæ гыцци йæ хъæбысмæ куы систа, уыцы æбуалгъ цау. Фæнды мæ æнахъом саби фестын æмæ мæ мады хъæбысы бафынæй уæвын. Гыцци, гыцци... Дæ рæвдыдæй нæ бафсæстæн æмæ алкæмæ дæр мады узæлдмæ æнхъæлмæ кæсын. Нæ йæ исын æмæ удхарæй мæлын. Афтамæй цæрæн куыд и? Фæлтау мæ куына ныййардтаис, уæд абон уыцы хъызæмæрттæ не 'взарин. Бирæтæ сæ быльцъæрттæ хæрынц царынмæ æмæ мæлынц æрæгвæззæджы салд бындзытау. Мæн та æдзухдæр мæлын фæнды æмæ æвдудон гæдыйау фидарæй-фидардæр кæнын.

Хур раджы аныгуылди, фæлæ изæрмилтæн æрбахъуызын сæ хъуыдыйы кæрон дæр нæй. Рæстæг цыма йæ мидбынаты бандзыг и, уыйау æнæбын арвы тыгъдад уыцыиухуызон цъæхбынæй лаууы. Мæ мæгуыр хъæу афонмæ йæ сагъæсты уæзæй ныггуыбыр и æмæ талынджы рæдзæ-мæдзæ кæны, Мæскуы та цинæвдылдæй райы. Ноджы ма йæ бæрзонд цæджындзтыл стыр цырæгътæ ссыгъдысты, æмæ алы ахорæнтæй цæхæр калы, фæлæ мæн йæ рæсугъддзинад æппындæр не 'ндавы. Æбæрæг уавæр мын мæ риу æлхъивы æмæ мæ тухæнæй мары.

— Хæрын дæм нæ цæуы? Уæвгæ дæ цы фæрсын. Абонсарæй доны хъæстæ дæр куына фæдæ, — мæстæймарæгау мæм хæрзфæлмæнæй дзуры Изольдæ. Кæд цæфæй нæ мæлыс, уæд дын уый та — рæхуыст. Æлгъин æнхъæл мын у, æвæццæгæн, æмæ мæ нымæтын ехсæй цæвæгау аивæй рæхойы. Мæнæн æнæ йе 'лхысчъытæй дæр мæ цæсгом артау судзы, æмæ мæхимæ куыдзæй æгаддæр кæсын, мæ дзыпп афтид кæй у, æмæ йæ цуры

ныхкъуырд кæй дæн, уый тыххæй. Æхца мæм куы уайд, уæд æй ресторанмæ бахонин, хорз æй фенин, зæрдæбынæй йын рарфæ кæнин æмæ йæ сæхимæ таксийæ аласин, фæлæ мæ къух нæ амоны æмæ сагъæстæнгæ къæмдзæстыгæй лæууын.

— Ныртæккæ тынг тыхст дæн, æмæ мæ хъуыры ницы ныццæудзæн. Гыццылæй дæр афтæ уыдтæн. Исчи мæ-иу куы бафхæрдта, уæд мæ-иу ницыуал хъыди, — мæхи рæстытæ кæнын чызджи раз, æмæ мыл худы.

— Дæ ус тæхудиаг уыздæн. Хæринаг кæнын-иу æй куынае фæнда, уæд дын-иу исты 'фхæрæн ныхас зæгъдзæн æмæ-иу æнцæд сбаддзæн. — Хорз мыл фæхудти, стæй мын хистæр хойау афтæ бакодта: — Цом, мæ хур, æмæ фæйнæ цайы бацымæм.

— Кæм?

— Мæ фатеры.

— Бузныг. Мæн ницы хъæуы. Афтæ дæ æнæуи афарстон.

— Цом, цом, — йæ ныхмæ фæлæууæн кæмæн нæй, ахæм хъæлæсыуагæй мæм дзуры Изольдæ æмæ мын мæ цонг бирæуæладзыгон хæдзарырдаем ивазы.

— Фæлæуу-ма, кæдæм мæ ласыс? Дæ бинонтæй худиаг у. Чи дæн, уымæй дæ куы бафæрсой, уæд сын цы зæгъдзынæ?

— Бинонтæ мын нæй. Иунæгæй царын, æмæ дын замманай фадат и дæ уæздандзинад равдисынæн...

Йæ дæлгоммæ ныхæстæ йын уайтагъд ацахсын, фæлæ мæхи афтæ дарын, цыма сæ не 'мбарын. Не 'хсæн хæлардзинадæй дарддæр куы ницы сæвзæрид, уый мæ фæнды æмæ мæхиуыл хæцын, чызг та, мæнмæ гæсгæ, æндæр зондыл хæст у...

Йæ аив агъуысты зынаргъ дзаумайæ ницы ис, фæлæ афтæ сыгъдæг у, æмæ йæ иу бакастæй дæр зæрдæ райы. Цы — йæ рæсугъдахуырст къултæ, цар æмæ пьолæй, цы — йæ донхуыз люстра æмæ рудзынгæмбæрзæнтæй, цы — йæ морæбын шифанерæй, цы — йæ фæлмæн бандæттæ æмæ диванæй, цы — йæ хæрзæфснайд хуыссæнæй. Се 'ппæт дæр цыма хуры тынтæй æфсæст сты, уыйау тæмæнтæ калынц æмæ адæймаджи разæнгард кæнынц йæ фæллад суадзынмæ.

— Мæ царæнуат дæ зæрдæмæ цæуы? — йæ ныхæсты та цавæрдæр сусæг хъуыды 'мбæхсы, афтæмæй мæ фæрсы Изольдæ.

— Тынг! — æргом дзуаппæй йын йæ зæрдæ æлхæнын æз æмæ цымыдисæй фæлгæсын мæ алфамбылай. Цас ын ыл тынгдæр цин кæнын, уыйас æхсызгондæр мидбылхудт хъазы йæ цæсгоммыл.

Йæ алы фæзылдыл дæр бæрæг у, цыдæр хорздзинадмæ кæй æнхæлмæ кæсы, уый.

— Диваныл дæхи 'руадз, æз — ныртæккæ, — талф-тулфæй сдзырдта æмæ цæлгæнæнмæ атындыдта. Цыбыр рæстæгмæ стъолоыл авæрдта сомихаг коньяк, дыууæ чысыл агуывзæйы, дзул, цыхт, къалбас æмæ шоколад къафеттæ. Коньяк агуывзæтæм рауагъта æмæ мæм дзуры:

— Рацу, фæйнæ баназæм, æмæ нæ фæллад ссæуа.

— Бузныг. Æз нæ нуазын. Кæд гæнæн ис, уæд мын иу цай рахæсс.

— Цай — фæстæдæр, ныр та уал — коньяк, — йæ амонæн æнгуылдз мæм, хинхудтгæнгæ, батылдта, ома хæдзары хицау æз дæн, æмæ мæнмæ хъус. Йæ цурмæ бацыдтæн, æмæ мын агуывзæ ма къухы фæсагъта, иннæ та йæхæдæг сита.

— Кæй базонгæ стæм, уый нын амонды хос фæуæд. Æз дæм рагæй æнхæлмæ кастæн, æмæ дæ куыддæр федтон, афтæ мæхицæн загътон: «Ацы лæппуйы мын ауадзæн нал и».

Йæ ныхæстæ мыл куыд сахадыдтой, уый базоныны тыххæй мæм цалдæр уысмы æдзынæг фæкасти, дыууæ агуывзæйы кæрæдзиуыл бахъуырдта, йæхи æнæмæтхуызæй равдисыныл ацархайдта, фæлæ йын нæ рауади, æмæ йæ цæсгом æнкъардæй бахудызмæл и.

— Дæхицæн ма фæтæрс: хъазгæ кæнын, — загъта былалгъæй, коньяк анызта æмæ арф ныууæфыди. — Ирбег, зæрдæйæ зæрдæмæ ныккæсæн куы уайд, уæд дæ рæсугъд цæстытæй фенис, демæ мын куыд æнцон у, уый. Афтæ мæм кæсы, цыма мыл цæргæбонты ницы уæз æнцади. Мæ риуы ныры хуызæн хурдзыд æнкъарæнтæ никуыма райгуырди. Ме уæнгтæ бæлоны бумбулийæ рогдæр систы, æмæ ма фæнды уæларвты тæхын, сывæллонау æдылы мита кæнын. Ацы изæр мæн у, æмæ ма коммæ кæс. Хъусыс? Мæ коммæ кæс æмæ мын ма фæндæттæ æххæст кæн æнæиухъуагæй, æнæ уæлдай ныхасæй.

— Хъусын, дæ бæрзонддзинад, фæлæ цæмæй райдайон? — йæ хъазæн ныхас ын дарддæр ахæццæ кæныныл фæлварын æз. Уæвгæ, хъæзгæ кæны æви æцæгæй дзуры, уый зын рæвзæрæн у. Хæстæг мæм æрбалæууыди, йæ галиу цонг мын ма астæуыл æрбатыхта, рахиз къухæй ма агуывзæйыл ныхæцыди æмæ мын æй ма дзыхыл сдардта. Коньяк ма хъуыры судзгæ ацыди, ма уæлæфæнтæ мын ахгæдта, æмæ ферхæцыдтæн.

Иуцасдæр фæхуыфыдтæн, стæй ме 'муд æрцыдтæн, мæ к'хуы чылдмæй мæ цæссыгтæ ныссæрфтон æмæ фынджы уæлх'ус æрбадтæн. Цалынмæ, æфсæрмытæгæнгæ, к'ялбасы тæнæг карст æмæ дзулы к'ябæр хордтон, уæдмæ нозт мæ сæры бацыди, æмæ мæм ме 'лгъыст дуне рæсугъдæрæй разынди. Ферох мæ сты театртæ æмæ артисттæ. Ницыуал мæ æндавы æппындæр, æрмæст ма дис кæнын, адæймаджы 'рсабыр кæнынæн куыд гыццыл х'æуы, ууыл. Нырма ныр бамбæрстон, адæм арах'хыл афтæ æнувыд цæмæн сты, уый. Сæ маст æмæ сын сæ хыг сафы, мæнæн та сыл цæргæбонты мæ зæрдæ худы. Цалынмæ адæймаг йæхæдæг фæрæдийа, уæдмæ искæй рæдыд не 'мбары. Мæ размæ чи фæцудыдта, уыдонæн дæр мæнæй æнцондæр нæ уыд, æвæццæгæн, æз та сыл былысчылтæ кодтон. Тагъд мæныд дæр кæй хуыдзисты, уый дызæрдыггаг нæу, уымæн æмæ абон ме сæфты к'яхыл ныллæууыдтæн. Æмæ цы? Уадз æмæ фесæфон. Æрæджы дæр ма мæ адзалы фæдыл куы зылдтæн, уæд дзы ныр цæмæй тæрсын? Мурдæр ницæмæй!

Мæ бынатæй сыстадтæн, иуварсырдæм чиуын æмæ æдылы худтытæ кæнын. Ахæм уавæры фыццаг хатт дæн æмæ, мæхи куыд дарон, уый нæ зонын. Афтæ мæм кæсы, цыма фыдуаг цæугæдоны астæу тæссонд бæлæггы лæууын, æмæ мæ йе знæт уылæнтæ æбæрæг ранмæ фæхæссынц.

— Афтæмæй мæ зæрдæмæ тынгдæр цæуыс. Худгæйæ куыд рæсугъд дæ, уый куы зонис, уæд дæхи 'нкъард кæнын нæ уадзис, — х'æлдзæгæй мæм дзуры Изольдæ æмæ мын батæ кæны.

— Афтæ адджын мын цæмæ фæдæ, нæ зонын. К'яфеттау дæ бахæрин раст, — сусу-бусу кæны мæ х'усы рæбын æмæ мын мæ русыл дæндагæй хæцы, йæхимæ мæ æлх'ивы. Йæ бон йæхи уромын нал у, фæлæ йе 'фсармы сарты ахизын нæ фæразы æмæ тыхсы. Рæвдауын æй кæд райдайдзынæн, уымæ æнæрх'æцæй æнх'æлмæ кæсы, фæлæ æз ницы змæлын. Искуы ахæм æнах'инон уавæры бахаудзынæн, уый æнх'æл никуы уыдтæн. Æмæ куыд х'уамæ уыдаин? Æдзухдæр, сылгоймæгтæм кæстæйæ, мæ буар фырмондагæй судзгæ куы фæкæны. Æхсызгондзинад сæ райсæн кæй ис, æрмæст уыцы х'уыды дæр мыл арт фендзары, æмæ ныр куыдфæндыйы цæстæй кæсын æрыгон чызджы х'уырдухæнмæ.

— Дæ зæрдæмæ æппындæр нæ цæуын? — æнкъардæй мæ фæрсы Изольдæ æмæ йæ цæссыгтæ тыххæй уромы.

— Цæуыннæ, фæлæ уыцы 'нæхайыры фæлварæны фæстæ мæ буар амарди, æмæ йæ райгас кæнын нæ фæразын.

— Фæйнæ-ма баназæм, æмæ дын райгас уа, стæй, не 'хсæн цы уарт и, уый дæр ист æрцæуа.

— Нæ, нæ! Мæ бон нæу, — цæхгæр æм ныллæуыдтæн æз, æмæ йе уæнгтæ æрызгъæлдысты, фæлæ мæ уæддæр йæ батæй цух нæ уадзы. Йæхи цырын кæны æмæ хъæрзы. Иуафон йæ монцтыл хæцын нал бафæрæзта, сынтæгмæ бауади, хъæццул иуварс арæ-цыгъта, йæ дзаумæттæ феппæрста, цæхæркалгæ урс хуыссæнтыл йæхи 'руагъта æмæ мæм рæвдаугæ хъалæсæй дзуры:

— Рауай мæ хъæбысмæ.

Мæ тыхст уавæр æм кæй нæ хъары, æмæ æгæр тагъд кæй кæны, уый мæ дисы 'фтауы, фæлæ йын мæ хъуыды 'ргомай куыд зæгъон? Цы йын фæхъыг уыдзæн, Хуыцау — йæ зонæг. Фæлтау мын дзæдæл æнхъæл фæуæд æмæ мыл йæ къух ауигъæд. Нæ, уый бæсты... Дывыдон арты бахаудтæн æмæ, мæхимидæг тыхсын. Цыфæндыйæ дæр ын йæ курдиат сæххæст кæнын кæй хъæуы, уый æмбарын æмæ мæ дарæс, зивæггæнгæ, ласын. Йæ фарсмæ æрхуыссыдтæн æмæ йын йæ батæ æмæ хъæбыстæн æвæндонæй дзуапп дæттын, цæмай йæ цæсты ма бафтон, уый тыххæй лæджды тæф рауадзыныл архайын, фæлæ йæ мæ зæрдæ йæхимæ нæ исы.

Рæсуъд-рæсугъд нæу, фæлæ йæ фыдынд рахонæн дæр нæй. Бæрзæндтæм дæр нæ хауы, ныллæгтæм дæр. Рæстæмбисрæзт хуымæтæг чызг. Æмбалæн — агургæ æмæ æнаргæ адæймаг, фæлæ йæм хæзгулæн цыдæр нæ фаг кæны, нæлгоймаджы магнитау йæхимæ чи 'лвасы, ахæм мондаггæнæн тых æм нæй.

«Сæ буар кæрæдзийæн фæадджын уæд!» — мæ хъустыл уа-йынц нæ хъæуы хистæрты ныхæстæ. Уыцы куывд чындзæхсæвы фæдзурынц. Раздæр мæм нæ хъардта, фæлæ йæ ныр мæхиуыл æвзарын æмæ катæй кæнын. Изольдæйæн йæ буар къыхæй-сæрма хус зæххы æнгæс у. Цыма рыг уарыны æртæхтæй схъулон и, уыйау ыл морæбын дзыгъуыртæ бæрæг дарынц. Йæ цæсгом та цыма хурмæ басыгъди, æмæ сырхæй баззади. Ноджды ма йыл бурбын дæрзæг хъуынтæ æрзади, æмæ мæм афтæ кæсы, цыма нæлгоймаджы рæвдауын. Куынæ сæ уынин, уæд, чи зоны, мæ тыхст уавæры сæрты ахизин. Изольдæ мын мæ цæстæнгасæй мæ хъуыдытæ ацахста æмæ мæ, дызæрдыггæнгæ, афарста:

— Рухс дæ хъыгдары?

— Æмæ-гъа?.. Нæ зоньн... Æвæццæгæн...

Цæрдæг фестæди, йæ фæсхъустæ духийæ айсæрста, цырагъ æрхуыссын кодта æмæ та мæ хъæбысы абырыди. Батæ мын кæны мæ былтæн, мæ дæллагхъуыртæн, мæ риуæн, мæ гуыбынæн. Йæ фæлмæн æнгуылдзтæ мæ буарыл сабыргай дыууæрдæм змæлынц æмæ йын æвдæдзы хос дарынц. Æз мæ цæсты уæлтгыфæлтгæ æрæхгæдтон, кинотæм кæстгæйæ, цы рæсугъд артисткæтæм фæбæллын, уыдон мæ фæлгæнæны рæвдауын æмæ, цæмæй ма фæхудинаг уон, уый тыххæй Хуыцауыл мæхи фæдзæхсын.

— Мæ гыццыл уæрыкк, мæ дунейы рухс, мæ удлæууæн, æнæ дæу куыд цардаин, цымæ? — тыхуæфтгæнгæ, мын дзуры Изольдæ. — Æрсабыр у, мæ зæрдæйы уидæг, æрсабыр у æмæ мæнмæ рацу, — кæлæнгæнæгау мæм сиды йæхимæ æмæ мæ йæ цыбæлгæнæн змæлдæй цырын кæны. Æрæджиау йæ фæнд йæ къухы бафтыди, æмæ йыл цыма стыр хорздзинад æрцыди, уыйау цинхуызæй йæхи уæлгоммæ аппæрста, стæй мæм йе 'ргом раздæхта, йæ сæр мын мæ риуыл æвæрдта æмæ мæ цымыдисæй фæрсы:

— Ирбег, дæ зæрдæмæ фæцыди?

Æз ахæм æргом ныхасмæ æнхъæлмæ нæ кастæн æмæ джихæй аздадтæн. Куы дзы раппæлин, уый йæ фæнды, фæлæ мæнмæ дзурын нæ цæуы.

— Разы мæ нæ дæ, æвæццæгæн.

— Дæн, — йæ хъæлæсы 'нкъард мыртæм хъустгæйæ, йæ сыйын æз. Уæлдæф мын нæ фаг кæны, æмæ арвмæ асинтæ æвæрын. Фæнды мæ йæ пыхцыл сæр мæ тæвд риуæй айсын æмæ мæхи сæрибарæй банкъарын, фæлæ йын куы фæхъыг уа, уымæй тæрсын æмæ йæ тыхамæлтгæй быхсын.

«Ау, цæргæбонты адæм сæ бæттæнтæ ацы мæнгуд цинмæ тонынц? Паддзæхтæ-иу ацы гыццыл æхсызгондзинад райсыны тыххæй ракъахтой хæст? Алы бæстæты цæхæрцæст хъал фæсивæд дуэльты кæрæдзи ай сæраппонд цагътой? Æз Тиминæмæ мæ былыцъæрттæ ацы ницæйаг хъуыддæджы тыххæй хордтон? Æгъуыссæг æхсæвтæ кæй ном дзургæйæ æрвыстон, уый бон дæр мын æндæр ницы раттын бауыдаид? Æмæ-иу уæд, йæ хæдзар ауынгæйæ, дæр мæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп цæмæ ссыди? Рæсугъд сылгоймаджы фарсмæ куы 'рлæууын, уæд мæ хъуырма æртæндзарæг къуыбылой цæмæ стулы æмæ мын мæ комыкъултæ цæмæ сриссын кæны? Кæд дзы адæм æндæр исты

исынц, мыййаг, әмә йә әз не 'мбарын? Кәд дзы 'ндәр ницы
исынц әмә йәм афтәмәй тырнынц, уәд се 'ппәт дәр әдылы
сты, кәнә әз рынчын дән», — хъуыды кәнын мәхинымәр.

— Нә цард куы баиу кәниккам, уәд цы хорз уайд. Әз дын
дәхи хуызән рәсугъд сывәлләттә ныййарин, әмә нә рәстәг
иумә амондджынәй әрвитиккам, — мынәгхәләсәй мын дзу-
ры Изольдә әмә мә сагъәстыл әфтауы. Уаллон, дам, калмыл
йәхи барста әмә йә астәуыл дыууә дихы фәци. Номдзыд ар-
тист суәвынмә бәллыдтән әмә әцәгәлон адәмы 'хсән уын-
дгы къәйыл ныфссастәй баззатән. Мәхицән әрдхәрәны цард-
дәмбаләй зәрдәтә әвәрдтон әмә, әшпындәр кәй нә уарзын,
уый фарсмә әгәләнтә кәнын. Уарзондзинады арты басудзынмә
тырныдтон әмә кәйдәр сынтәдджы ихзәрдәйә хуыссын.

— Нә дә фәнды? — фәрсы мә Изольдә. Йә хәләсы уагыл
бәрәг у, разыы дзуапмә мәм кәй әнхәләмә кәсы, уый. Әз
әй әмбарын. Алырдыгәй дәр мә фәндәгтә әхгәд сты, хуыз-
дәр гәнән мын нәй, әмә мыл йә зәрдә дары. Цалдәр хатты
йә сусәг цин дәр уымән фелвәста йә уәлныхты. Бамбәхсын
дәр-иу әй нал бафәрәзта, мәгуыр. Чи зоны, мә бынаты 'ндәр
исчи йә фәндыл әхсызгонәй сразы уайд, фәлә әз иннәты
хуызән нә дән, әмә мә бәлләхтә дәр уырдыгәй цәуынц.
Цәй уарзыны мәт дә и? Дә хивәнд хъысмәт дын цы дәтты,
уый райс әмә дарддәр дә хъуыддәгтә кән. Уыцы фәндагыл
милуантә цәуынц, әмә йыл ды дәр ацу. Дә балц куына
фәрәстмә уа, уәд фәстәмә раздәх әмә әндәр фәндәгтә
агур. Нагъ, хъуамә әз мә хъысмәты фыддәрагән оцани бәхау
мә къәхтә зәххы ныссадзон. Уый әдде ма нә хәуы устыты
мәстәлгәд хәләстә мә хъустыл уайынц әмә мыл уазал
дон калынц:

«Куыддәр нә ләппутә искуыдәм афтынц, афтә сыл гацца
сылтә сәхи ныццәвынц әмә сә стәлфын дәр нал суадзынц!»

«Фыццаг хатт сылгоймаджы хәстә куы фәвәййынц, уәд
сәм афтә фәкәсы, цыма ахәм дзаума уый йеддәмә никәуыл
әрзәди әмә дзы сәхи атонын нал бафәрәзынц!»

«Ноджы нәм омдзәдджы хәәдуртау сә тәккә фыдындты
сласынц, цыма нәхимә ахәм тәрсынганәнәтә нәй!».

Сылгоймәгты ныхәстә мә уыйбәрц не 'ндавынц, фәлә
Изольдәимә куы бацәрон, уәд йемә цы хуртә уындынән?
Стәй мәхәдәг әрдәгәххормаг-әрдәгәфсәстәй кәй царын,

уый мын æгъгъæд нæу? Мæ фæстæ та хъуамæ мæ цот удхар кæной? Нæ, фæлтау хъæды халонау иунæгæй цæрдзынæн.

— Цы ныхъхъус дæ? Цы зæгъай, уый дын нæй?

— Ис, фæлæ йæ куынæ зæгъин, уæд хуыздæр уайд. Цот рауадзын зын нæу, фæлæ сæ хæстæ та цæмæй скæндзыстæм?

— Æз дæ мæ фатеры 'рфысдзынæн, æмæ кусын райдай-дзынæ...

— Адæм, сырдатæ, цæрагойтæ, хилджытæ æмæ мæргътæ æрæмбырд сты се 'взæрдæры равзарынмæ. Бирæ фæтархон кодтой æмæ æрцыдысты иу хатдзæгмæ: зæххыл цæрынмæ чи равзæрди, уыдонæн сæ тæккæ æвзæрдæр у уызын. Уый йæ бынатæй сыстади æмæ афтæ зæгъы:

— Раст не стут, мæ хæлæрттæ. Мæнæй ма 'взæрдæр цæрагой ис.

— Чи?

— Йæ каистæм цы лæг цæры, уый.

— Хатыр. Æфхæрынмæ дæ нæ хъавыдтæн, — йæхи мæм æрбайвæзта Изольдæ, æмæ, йæ ног узæлдæй тæрсгæйæ, пълорма рахызтæн.

— Кæдæм цæуыс? — бадис кодта чызг æмæ сынтæджы рабадти.

— Мæ фыдыфсымæр мæм æнхъæлмæ кæсдзæн...

— Ам лæуу, Ирбег, ма ацу. Мæ зæрдæ мын ма фæриссын кæн.

— Æнæ цæугæ мын нæй. Ам куы баззайон, уæд нæ дыууæ дæр фæрæдийдзыстæм.

— Уадз æмæ фæрæдийæм. Æз разы дæн мæ цард дæуæн снывонд кæныныл.

— Фæстæдæр афтæ нал зæгъдзынæ...

— Куыд зынай дæ ссардтон, уый куы зонис, уæд мæ афтæ æнцонæй нæ уадзис.

— Хуыздæр гæнæн мын нæй.

— Ацы зæххыл дыууын фæндзæм аз цæрын æмæ дæу хуызæн нæлгоймаг никуыма фæдтон.

— Цавæр нæлгоймаг дæн, уый нæ зонын, фæлæ фидарæй зонын иу хъуыддаг. Иугæр мæ мæлæт нæ исы, уæд хъуамæ мæ фæстæ зынгæ фæд ныууадзон, уымæн æмæ мæхимæ æгарон тыхтæ æнкъарын.

Изольдæ сынтæгæй рагæпп ласта æмæ мæ зæнгтыл атыхсти.

— Ам баззай, мæ хур, æмæ дæ цы фæнды, уый бакæндзынæн! Зæгъ æй, цы дæ фæнды?!

Цал лæджы размæ лæууыди, цыма, йæ уæрджытыл? Цал лæгæн снывонд кæнынмæ хъавыди йæ цард? Афтæ æнцонæй уарзæн æмæ рохгæнæн куыд и? Тæхудиаг сты иуæй-иутæ...

«Æнæуарзгæйæ дæ бирæ нæ бабыхсдзынæн, æмæ дын цыбыр рæстæгмæ дæ хæдзар ахæстонæй æнаддæр суыдзæни», — зæгъынмæ хъавын Изольдæйæн, фæлæ йæ мæ зæрдæ æфхæрын нæ комы, æмæ йын йæ фарстæн æбæрæг дзуапп дæттын.

— Цы мæ фæнды, уый мæхæдæг дæр нæ зонын.

Йæ цæнгтыл ын схæцыдтæн æмæ мæ дзаумæттæ кæнын райдыдтон.

— Мæ усгур дæ къах-къухы йаргъ дæр нæу, фæлæ мын уымæ мойгæнгæ æрцæудзæни, куы нал æрбацæуай, уæд, — айхъуыстон ма йын йæ ныфссаст хъæлæс æмæ къæсарæй ахызтæн.

* * *

Æдзухдæр мæ удхарæй чи мары, уыцы 'гъатыр æнкъарæнтæ та мæ уацары райстой æмæ мын мæ зæрдæ фæйнардæм рæдывынц. Афтæ мæм кæсы, цыма мын мæ хъысмæт марыны тæрхон рахаста, æмæ цалдæр уысмæ фæстæ мæ цард фæуыдзæни. Цы рухс электричкæйы бадын, уый талынг тъунелы иннæ электричкæйыл йæхи скъуырдызæни, вагæтты 'хсæн басуддзынæн, æмæ мæ фæд дæр никуыцæйуал разындзæни.

«Тагъддæр, тагъддæр, тагъддæр! Ныртæккæ, ныртæккæ, ныртæккæ!» — цæлхыты иугæндзон суых-суыхæй ахсын сусæг æртхъарæнтæ, фæлæ сæ нæ тæрсын. Тæрсгæ нæ, фæлæ ма мæ ирвæзынгæнæг æнамонд цаумæ æнахуыр цырынгондæй æнхъæлмæ дæр кæсын. Иннæмæй та, бамбарынхъом кæй нæ дæн, ахæм ныфс ме уæнгты 'нхъæвзы æмæ мæ цардмæ здахы. Ацы дунемæ дзæгъæлы кæй нæ рацыдтæн, уый мын мæ хъусы цæгъды æмæ мæ мæхиуыл æууæндын кæны.

Хæрзæрæджы дæр ма сылгоймæгтæм куыдфæндыйы цæстæй кастæн. Искуы ма дзы исчи мæ зæрдæмæ фæцæудзæн, уый ма нал уырныдта, æмæ ныр, мæ акомкоммæ цы æрыгон чызг бады, уый урсцъар хæрзуынд цæсгомæй дон баназин. Иугæр афтæ у, уæд мард нæма дæн, æмæ мæхи афонæй раздæр дзæгъæлы ныгæнын.

«Дæ зæрдæ кæй нæ агура, уымæ хæстæг ма цу, дунейы сæр куы festa, уæддæр», — дзурын мæхицæн æмæ Изольдæйы сурæт мæ цæстытæй сурын.

«Дæ балц нæ фæрæстмæ и, æмæ дын фæстæмæ дæ райгуырæн хъæумæ здæхгæ æрцæудзæни», — мæстæй мæ мары мæ мидхъæлæс.

«Уымæн уæвæн нæй. Фæлтау... фæлтау...».

«Фæлтау цы? Изольдæмæ?..».

«Нæ, нæ! Уый дæр мæ нæ хъæуы».

«Хъæуынаы дын нæ рауайдзæн, мæ хæлар. Иу дзы равзар. Кæнæ дæ хъæумæ æгадæй аздæх, кæнæ Изольдæйма æвæндонæй бацæр. Дæ фыдыфсымæр дæ бирæ кæй нæ бабыхсдзæн, уый нæ зоныс?».

«Зонын, фæлæ...».

«Фæлæ»-тæ ныууадз æмæ згъоргæ Изольдæмæ. Дæхицæй бæсты бикъ комы дæгъæл ма араз. Мурдæр кæй ницы дæ, ууыл басæттыны тыххæй ма дыл хъуамæ цавæр цæф æрцæуа? Дыууæ бæрзæйсæттæн цæфы дын æгъгъæд не сты? Цы дæ, цы! Дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр æдзæлгъæд сидзæр къæбыла, хъæуккаг гæлхæрд сæмпæрчъи! Æнæнхъæлæджы дæ хъул сах абадти, æмæ цин кæныны бæсты дæ амондæй лидзыс”.

«Æндæр мацы фен, кæд сылгоймагимæ æнæуарзгæйæ цæрын амонд нæу...».

«Цалынмæ дын нæ байрæджы и, уæдмæ йын йæ хорз зæрдæйæ спайда кæн, науæд дæ уый дæр нал фæуыздзæн. Цард доны къусæй уæлдай нæу, æмæ иудадзыг дæуырæм къулаы нæ лæудзæни. Мæлæты хабедзен. Йæ усимæ йæ æнæ уарзгæйæ цæрын нæ фæнды. Уæдæ дæ цы фæнды? Уынгтæ мæрзын æмæ дæхицæн тæригъæд кæнын? Цыма йын æй исчи тыххæй уарзын кæны. Æнæмæнг æй хъуамæ дæ зæрдæйы сæвæрай? Дæхи афтæ дар, цыма йыл æрхъæцмæ дæр нæ хъæцыс, дæ мондæгтæ та мæнæ ахæм зæды хуызæн рæсугъд чызджытимæ уадз».

«Нæ, мæнæн дывæр цардæй цæрын мæ бон нæ бауыздзæн».

«Уæдæ Азæмæтмæ ацу, æмæ дзы цы рамбулай, уый фендзынæ».

Адæмы цæфтæ мын фаг не сты æмæ ма мæхæдæг дæр мæхи рæхойын. Цымæ кæд аивдзæн мæ зонд? Кæд асыгъдæг уыздынæн мæ сагъæстæй? Уæдæмæ удхар кæнын сахуыр дæн, æмæ цыфæнды хорз уавæрты дæр æнæ сагъæстæй цæрын нæ бафæраздзынæн».

Уыцы æнæрай хатдзæг мæ мидхъуыдыты фæлхат кæнын æмæ фæлмæстæй цæуын мæ фыдыфсымæрмæ. Цы тæрхон мын рахæсдзæн, уый нæ зонын, фæлæ мæ уырны, йæ хистæр æфсымæры хуызæн æгъатыр кæй нæ разындзæн æмæ мæ йæ хæдзарæй кæй нæ

ратæрдзæн, уый. Йæ дуар гом нукуы вæййы, фæлæ ацы хатт цæмæдæр гæстæ зыхъхъыр у. Азæмæт залы дьбууæ лæгимæ стъолы уæлхъус бады æмæ семæ æнæмæт ныхас кæны. Сæ разы амæй-ай зынаргъдæр нозгътæ æмæ хæринæгтæ. Нывгæнæг куы уаин, уæд æй æрмæстдæр фынгыл, нуазгæ æмæ тамако дымгæйæ, сныв кæнин, уымæн æмæ уый йе 'рдзон уаг у. Афтæ мæм кæсы, цыма куы райгуырди, уæдæй нырмæ йæ нуазын æмæ йæ лулæ дымын нукуы ныууагъта, цыма æнæ уыдонæй йæ цардæн æппындæр ницы нысан уайд. Кæд æнæрынцойæ нуазы, уæддæр йæхиуыл хæцын фæразы. Йе 'фсымæрты гуымиры миниуджытæй йæм ницы ис, æмæ мын уый æхсызгон у. Бахизæны рахизырдыгæй къулы рæбын уæлдай дзаумайау æфсæрмхуызæй цы зæронд дæрзæг диван лæууы, ууыл мæхи 'руагътон. Семирæ цыма мæнмæ æнхъæлмæ касти, уыйау мæм цæлгæнæнæй рауади, йæ тышпыр риутæ мæ цæсгоммæ æрбаввахс кодта, æмæ мæ хъусы рæбын йæ мæсты сыф-сыф ссыди:

— Гъер цас бадынц?! Куы нæм æрбафтынц, уæд сын фæсахсæвæртæм аккумулярсæн нал вæййы! Æмæ ма Нодар — гъа, мæ къабаз у, æмæ йын æппарæн нæй, фæлæ мæм ацы уираг лопъо та цы 'рбасхъæл вæййы?! Дæ къупыри фыдыфсымæры æдзæлгъæд митæй дæр мæ уды бон нал у!

Цы йын зæгъон, уый нæ зонын æмæ хъусæй лæууын. Уæвгæ йæ мæ дзуапп хъæугæ дæр нæ кæны. Йæ маст скалдта æмæ йæ хуыссæнуаты фæмидæг и. Лæгтæ йын йæ уавæр æппындæр ницæмæ дарынц. Ме 'рбацыдмæ цы ныхас кодтой, уый æрдæгыл скъуынын сæ фæсонæрхæджы дæр нæй.

— Сымахæй афтæ, Уырысы хицауад Шамилы фондз æмæ ссæдз азы цæмæ быхста? — залæй мæм хъуысы Азæмæты зæллангæнаг хъæлæс.

— Хъæбатыр хæстон разамонæг уыди, мæгуыр хæххон адæмы фарс хæцыди, æмæ йыл никæй бон цыди, — сау дзул адджын комдзæгтæ кæны, афтæмæй йын гуырдзиаг акцентимæ йæ фарстæн дзуапп дæтты хæрзхуызтæ рихиджын лæппулæг.

— Хъыгагæн, Дагестан æмæ Цæцæны мюридтæ дæр афтæ хъуыды кодтой æмæ джихады сæрыл сæхи цæхæрмæ уымæн æппæрстой.

— Раст дын куы зæгъон, уæд æз дæр ахæм зондыл хæст дæн, — йæ лæгуын æрттиваг сæр разыйы тылд кæны тæнтыхæг саухил лæг æмæ йæ сырхбын тæнæг боцъо дауы.

— Уæрæсейы инæлæртты куы фæндыдаид, уæд æй къуыримæ

тæрхъусы лæпшынау йæ хъустæй фелвæстаиккой, фæлæ сæ нæ фæндыди, уымæн æмæ сын пайда уыди. Æхца æмæ сын æфсæддон цинтæ кусын кодта. Иутæ сæ туг калдтой, иннатæ та цардæй къæртт æппæрстой...

— Хуыцауыстæн, дæ ныхæсты логикæ ис, — йемæ сразы боцъоджын лæгуынсæр æмæ сæны агуывзæ йæ къухмæ систа, цайы хуызæн дзы иу хуыпп скодта æмæ йæ фæстæмæ йæ бынаты æрæвæрдта. Æххормаг гæды йæ дзыхы мыст куы дара æмæ йын байсынæй куы тæрса, уыйау стурь нард дзидзайыл йæ дæндæгтæй хæцы рихиджын лæппулæг æмæ Азæмæтмæ æнæуæнк каст кæны.

— Æмæ уæд паддзæхтæ та цы куыстой? — фæрсы йæ, дзидза æрдæгæууылдтытæй ныхъуыргæйæ.

— Дæ бон адæмы цард саразын куынае уа, уæд сæ кæрæдзиуыл сардау, æмæ сæ де 'дылы митæ æвзарынмæ ма 'вдæла. Уый мæнгард хицæутты политикæ у, Нодар, æмæ йæм æнусæй-æнусмæ бирæтæ æгæр хорз дæр ма арæхсынц.

— Адæмы туг чи калы, уыдоны марын хъæуы.

— Адæм нымады никæмæ сты. Уæлæмæ чи схизы, уый та сæ æппындæр нал фæуыны æмæ сæ спайда кæны, куыддæриддæр æй бафæнды, афтæ.

Цыма сын лæгуынсæр сæ ныхæстæй фæлмæцгæ скодта, уыйау тыхстхуызæй сдзырдта:

— Цæй, æз цæуон, — æмæ сыстади. Азæмæт дæр йæхиуыл схæцыди æмæ, мæн куы ауыдта, уæд афтæ бакодта:

— Цы бадæ?

— Нæ мæ райстой.

— Æмæ дарддæр дæ зæрды цы ис?

— Нæ зонын.

— Кæд дæ хæххон институтмæ фæнды, уæд дæ æз Тулæмæ арвитдзынæн, æмæ дæ мæ хæлар йæхимæ æнæ фæлварæнтæй райсдзæни, — дзуры мæ фыдыфсымæр, мæ хъустыл та уайы Сослæнбеджы хъæлæс:

«Тæккæ райсом-ма бавдæл æмæ горæтмæ рацу! Мæнæн æфсæддон заводы директор мæ кæнгæ æфсымæр у, æмæ дын уымæ ахъазаджы куыст ссардзынæн, цæргæ та кæндзынæ мæ цыппаруатон фатеры!»

— Инженеры дæсныад мæ нæ хъæуы, — алыг кодтон фидарæй, æмæ та мæ Азæмæт уæзбынæй бафарста:

— Уæдæ дæ цы фæнды?

— Кæд гæнæн ис, уæд мын ам исты куыст ссар. Уырыссæгты 'хсæн ме 'взагыл бакусон æмæ ма иу хатт бафæлварон...

— Уый дын — мæ быгъдуан, — зæрдæ мын бавæрдта Азæмæт æмæ йе 'мцæлгæнджытæм азылди. — Мæ хистæр æфсымæры лæшпу у. Артист суæвынмæ бæллы, фæлæ йын мæ бон баххуыс кæнын нæу. Цы 'нахуыр бæстæйы цæрæм, уый тыххæй ма уын иу дæнцæг æрхæссон. Йæ фыд Хъасболат хъæуы коммунисттæн сæ сæргъыл лæууыди. Партийы номимæ арты цæхæрмæ бацыдаид, фæлæ йæм чидæр фæных ис æмæ йыл оргæнтæм бахъаст кодта. Уыйадыл лæджы 'рцахстой æмæ йæ тухæнæй марын райдыттой. Æз хъуыддаг куы бамбæрстон, уæд хицауадмæ бацыдтæн, æмæ йæ фæстæмæ рауадзын кодтон.

Мæ фыдыфсымæрæн йæ цæсгомыл бæлвырд зыны, йæхицæй тынг разы кæй у, уый. Исчи мын куы уайд, уæд ыл йæ хиппæлой ныхæсты тыххæй мæ зæрдæ фæхудид, фæлæ мæ туг, ме стæг у, æмæ дзы æгæрон бузныг цы дæн, æндæр мæ риуы ницы 'нкъарæнтæ гуыры. Æрмæст мæ дисы 'фтауы, зондджын хицæуттæ дæр æдылы дæлбар кусджыты низæй кæй сæйынц, уый. Уырыссæгтæ дзæгъæлы нæ фæзæгъынц: «На всякого мудреца довольно простоты». Уыцы 'мбисонд мæ зæрдыл цæмæн æрбалаууыд, нæ зонын. Æвæццæгæн, мæ уарзон драматурджы пьесæмæ гæсгæ. Азæмæт æмæ Глумовмæ иумæйагæй ницы арын, фæлæ сæ уæддæр кæрæдзиуыл барын æмæ сын сæ митыл зæрдаивæй худын. Бынтон æндæр уавæры ис лæгуынсæр дзуттаг. Нæдæр æй йæ фысымы ныхæстæ хъæуынц, нæдæр мæ фыды хабæрттæ, нæдæр æз, нæдæр мæ бæллиц. Йæ сатæгсау æрттиваг цæстытæй кæйдæр агуры, фæлæ йæ нæ ары æмæ тыхсы. Æрæджиау æй, уатæй рахизгæйæ, ауыдта, æмæ йæ дæргъæлвæс нарæг цæсгом хурбонау ныррухс и. Афтæ мæм кæсы, цыма йын йæ лæгæй куына æфсæрмы кæнид, уæд æй фырцинæй аныхъуырид. Дунемæ чи нукуы 'рцыд, ахæм фæлмæн ныхæстæ зæрингуырдау арæхстгай æвзары æмæ йын зæрдæбын арфæтæ кæны, йæ разы йын дзаджджын фынг кæй æрæвæрдта, уый тыххæй. Сæхимæ йæ цæуын нал фæнды æмæ йæхи алы 'фсæнттæй уромы.

— Абадтаис уал. Кæдæм тагъд кæныс? Дæ фатеры дæм де 'рыгон ус куына æнхъæлмæ кæсы, — йæ зæрдæ йын къахы Семираæ, æмæ йæ тымбыл цардæфсæст цæсгомыл рæсугъд

мидбылхудт хъязы. Йæ уардихуыз былтæ абакæнынаæввонгæй сæхимидæг змæлынц, Цæстытæ уазæджы сæхимæ æнахуыр тыхæй æлвасынц, фæлæ уыцыиу рæстæг бæрæг у, сылгоймаг ыл арт барæй кæй æндзары æмæ дзы хынджылæг кæй кæны, уый. Лæг дзы йæ цæстытæ тыххæйты атыдта, йæ гыццыл к'ух ын райста, иуцасдæр æй йæ армы фæдардта, стæй йын, ныллæг æргуыбыргæнгæйæ, аба кодта, хæрзæхсæв ын загъта æмæ æвæндонæй ацыд.

— Мæ фыдфынтæ — дæ хай, — йæ фæдыл иронау мынагхъалæсæй адзырдта Семирæ æмæ, йæ аив синосæрыл йæ к'ухы чъылдым сæрфгæйæ, цæлгæнæны фæмидæг и.

— Дæ зæрдæмæ хæстæг мацы ис. Æнæмæтæй æнцондæр цæрæн у. Аслам дзаума балхæ, куы дын фесæфа, уæд ыл дæ зæрдæ куыд нæ рриса. Ахæм зондылхæст куы уай, уæд нукуы фæрæдий-дзынæ, — йæ цæст мæм æрнык'буылдта Азæмæт æмæ залмæ бакхызти. — Рацу æмæ исты бахæр. Иу сыкъа баназдзынæ?

— Нæ, нæ. Уæхицæн — хæлар.

— Уæдæ ма махæн Нодаримæ фæйнæ рауадз.

Дыууæ стыр фужеры сын сæнæй байдзаг кодтон æмæ сæ дæллаг фарс æрбадтæн. Уазæгæн йæ зæрды цыдæр зæгъын ис, фæлæ цæмæй райдайа, уый нæ зоны, æвæццæгæн, сындзытыл бадæгау бады æмæ катый кæны. Æрæджиау фужер фелвæста, йæ дзыхмæ йæ фæфæлдæхта, тамако сдымдта, æмæ йæ ризгæ хъалæсæй цыдæр æбæрæг мыртæ схаудта, фæлæ йын сæ мæ фыдыфсымæр нæ бамбæрста, æмæ йæ цæсгом фæтар и.

— Цы зæгъынмæ хъавыс, уый ма лæджы хуызæн æргомæй зæгъ.

— Куыстагур дæм æрбацыдтæн.

— Ома? — Азæмæтæн йæ дæллаг æфсæр æрхаудта, æмæ йæм дисмæ кæсæгау кæсы. Йæ лулæ дæр æрзæбул и, æмæ афтæ зыны, цыма ныртæккæ йæ дæндæгтæй феуæгъд уыздæн æмæ йæ фæтæн риумæ æрхаудзæн.

— Ам, зæгъын, исты куыст куы ссарин, — тыххæйты сфæрæзта зæгъын Нодар.

— Æмæ уæд афтæ куы дзырдтай, ахуыры фæстæ æнæмæнг хъуамæ Чъребама æцауон æмæ ирон адæмæн исты пайда 'рхæссон.

— Иу сылгоймагимæ базонгæ дæн, æмæ...

— Дæ бонæй уай, мæ каис. Æз цал сылгоймагимæ базонгæ дæн, уал хатты мæ цæрæн бынæттæ куы ивтаин, уæд мæ бын нукуы 'рхъарм кодтаин.

— Раст зæгъгæйæ, мæхи дæр нал фæнды... Ам куы базаин, уæд мæ цард хуыздæр саразин. Чъреба стыр хъæуы йас йеддæмæ нæу, æмæ йæ авналæнтæ æгæр къуындæг сты, бæстæйы сæйраг горæт та...

— Æмæ цы куыстæн бæззыс? — йæ ныхас ын æрдæгыл фескъуыдта Азæмæт æмæ йæ лулæ пъæртт-пъæртт кæныныл схæцыди.

— Партион скъола каст фæдæн.

— Уый зонын, фæлæ цæмæ арæхсыс?

— Куыд цæмæ? Разамынд дæттынмæ.

— О, фæлæ цæмæй разамынд дæттай, уый тыххæй хъуамæ исты зонай.

— Партион скъола каст чи фæвæййы, уыдон разамынд фæдæттынц. Иуæй, алы ранмæ дæр цæттæ вæййынц, иннæмæй та, скъолайы кад бæрзонддæр сисыны тыххæй...

— Уæддæр дæ дзæбæх не 'мбарын. Партион скъолайы размæ каст цы фæдæ?

— Дæс къласы.

— Уый фæстæ та?

— Фæскомцæдисы архайдтон, стæй та партион организацийы.

— Уæдæ дæ куыстмæ куыд айсын кæнон? Мæ кайыс дæс къласы каст фæци, фæскомцæдисы архайдта, æмæ йæ хицауæй сæварут, зæгъгæ, кæмæн зæгъон, уый мæ цы фенхъæлдзæн? — йæ ныхасмæ йын нæ хъусы, афтæмæй уайдзæфгæнæгау дзуры Азæмæт. Уый ныхасмæ та Нодар нæ хъусы, æмæ мæм афтæ кæсы, цыма къуырма æмæ куырма быцæу кæнынц.

— Партион скъолайы диплом адæймагæн стыр бартæ дæтты...

— Куыстмæ бацæуыны тыххæй стыр бартæ фаг не сты. Уыдонæй уæлдай ма дæм хъуамæ дæсныад дæр уа.

— Цæмæн?

— Уæдæ адæмæн разамынд дæттынмæ куыд хъавыс? Цæмæй искæй сæргъыл лæууай, уый тыххæй йын хъуамæ йæ дæсныад йæхицæй хуыздæр зонай.

— Раст нæ дæ, мæ уарзон сияхс. Кæнæ, цы бæстæйы цæрыс, уый нæ уыныс, кæнæ дæ мæн бамбарын нæ фæнды.

Нодар уæлдай тынгдæр бахахх кодта «мæ уарзон сияхс». Ома мæхион дæ æмæ мæм фæкæс, æндæр мын зондамонæн ныхæстæ цы кæныс? Фæлæ йын сæ Азæмæт ницæмæ æрдардта.

— Цы бæстæйы цæрын, уый дæр уынын, дæу бамбарын дæр

мæ фæнды, фæлæ хуымæтæджы æнахуыргонд кусæг курдиатджын инженерæн хорз разамынд дæтта æмæ йын йæ куыст раст фæндагыл араза, уый мæ нæ уырны.

— Хицау дæсны организатор куы уа, уæд цыфæнды куыстмæ дæр сарæхсдзæни.

Азæмæт йæ зæллангæнаг хъалæсæй ныххудти æмæ йæ ныхас ноджы фæхъæрдæр кодта:

— Уымæй раст зæгъыс, фæлæ цы хъуыддаг не ’мбарай, уым хорз организатор уæвæн куыд и?

Фысым æмæ уазæгмæ хъусын æмæ сæм дзурын мæхинымæр:

«Ахæм гыццыл хъуыддаджы сымах дыууæ хионæй кæрæдзи бамбарын кæм нæ фæразут, уым бæстæйы æцæгæлон адæмтæ иумæйаг æвзаг куыд хъуамæ ссарой?».

* * *

Хицау мæ куыстмæ куынае райса, уæд та? Ау, куыд нæ мæ райсдзæн? Куыд ваййы, афтæ. Искуы иу хатт йæ ныхасы сæрты дзуары лæг дæр ахизы. Ныхмæвæрд хъуыдытæ мæ сæрымагъзы схъуырдухæн сты æмæ мæм дызæрдыгдзинад сæвзæрын кодтой. Ноджы ма нæхимæ аздæхыны тас ме уæнджы бацыди æмæ дзы ратæрын нæ комы. Афтæ мæм кæсы, цыма мæ фыдыфсымæры ’рдхордмæ æвæстиатæй куынае бахæццæ уон, уæд исты бæллæх æрцæудзæн, æмæ арвæй зæххы астæу, хъеллаугæнгæйæ, баззайдзынæн. Тагъддæр ыл куы сæмбæлин, ууыл архайын, фæлæ мын размæ ницы ’нтысы. Фыны ма бахауын ахæм зын уавæры. Тугдзых сырдатæй кæнæ залиаг кæлмытæй лидзгæйæ, мæ къæхтæ бандзыг ваййынц, æмæ сæ айсын нал фæфæразын, мæхимидæг стыхсын æмæ удаистæй райхъал ваййын.

Азæмæтимæ ныхасгонд куы сты, уæд мæ куыд нæ райсдзæни? Хъуамæ мæ райса. Тæхуды, исты сыгъдæг уаты мын хорз куыст куы раттид, бирæ æхцатимæ ма дзы ’хсызгондзинад дæр куыд исон. Азæмæты хуызæн стыр лæджы ’фсымæры фыртæн æвзæр куыст куыд хъуамæ ратта? Йæ бæрзондылбадæг хæлары зæрдæхудты куыд хъуамæ бацæуа? Гъер кæд æдылы нæ дæн, уæд мæхи цы тæрсын кæнын? Уæдæмæ, иудадзыг удхар кæнын сахуыр дæн æмæ æнæ сагъæстæй нал фæразын. Мæ фыдыфсымæр мæ цыфдзастмæ кæй нæ батæрдзæн, уый хорз куы зонын, уæд ма мæхиуыл арт цы ’ндзарын? Æниу Мæскуыйы хуызæн сыгъдæг горæты чъизи бынат кæм разындзæн?

Уыцы хъуыдытимæ ма нысанмæ ногæхсад асфальтыл тын-дын. Рæстæгæй-рæстæгмæ згъорыныл дæр афæлварын, фæлæ, ма иувæрсты тыннывæндæгау дыууæрдæм чи кæны, уыцы хъуыд-дагхуыз адæмæй фефсæрмы вæййын æмæ мæхиуыл фæхæцын. Мæнæ, æппынфæстаг, ма бæттæнтæ кæмæ тонын, уыцы бæллиц-цаг æддæгуæлæ хæдзар. Фырзæрондæй йæ къулы сæрстытæ æрхаудтой æмæ сидзæргæс усау æрхæндæгæй ныггуыбыр и. Афтæ зыны, цыма йæм йæ саразынæй фæстæмæ адæймаджы къухтæ нæ бахæццæ сты. Хуыздæр уавæры нæй кæрт дæр. Кæлдтытæй дзы лæууынц агуыридурты пырхæнтæ, бырæтты цæндтæ, асыччы сæстæгтæ, фæйнæджытæ, цæджындзæгтæ, гæххæтты гæбæзтæ.

«Ахæм æнæхъола къантор кæмæн и, уыцы куыстуатæн хорзæй тас нæу», — зæрдæсастæй дзурын мæхицæн, фæнды ма фæстæмæ аздæхын, фæлæ кæдæм? Уыцы фарст ма кæдмæ уромдзæн, цыма, ма цард мын йæхирдæм кæдмæ здахдзæн?

Æхсæны хуым — дурæппарæн. Хицæуттæ йæ афтæ чъизийæ куыд быхсынц? Уæдæ ма дзы искæмæн йæхи кæрт уайд. Уадидæгæн æй айдæнау сæрттивын кæнид æмæ йæм цæстытæ кæсынæй не 'фсæдиккой, ныр та йæ уындæй зæрдæ риссы. Мидæмæ кæуылты бахизон, уый нæ зонын æмæ джихтæ кæнын. Дыккаг уæладзыджы рудзгуытæй бырæттæ фæкалдтой æмæ дзы бахизæны фæйнæфарс дыууæ стыр къуыбыры сарæзтой. Искæ-цыйы цъупмæ дзы сбырин, фæлæ авджы сæстытæй сæ тæккæ дзаг сты, æмæ сæм ма ныфс нæ хæссын. Уæд та фæкалдтæн æмæ авгыл ма къух æрхастон. Ма акомкоммæ дзыхъхъауы цы хъуынавард цъæх кул и, ууыл цæуын ма бахъæудзæн. Исдугмæ сагъдауæй аздадтæн, стæй мæхинымæрд сдзырдтон: «Цы уа, уый уæд», ма хæлафы фадгуытыл схæцыдтæн æмæ йæ сæрты багæпп кодтон. Гæпп бæргæ бакодтон, фæлæ, ме 'намондæн, фаллаг былмæ нæ бахæццæ дæн. Уый æдде ма ма къах тымбыл хъæды лыггагыл фæбырыди, æмæ цъымарайы скуыси дæн.

— Æнæбайрайгæ фæу, кæд ма размæ цы фæдæ! — ралгъыс-тон æй мæстæлгъæдæй æмæ, ма дон тæдзгæ, сыстадтæн. Ничи ма федта, цыма? Гъер ма ма фыццаг æрбакъахдзæфæй худинаг дæр нæ фæдæн. Ма хæлаф цæгъдгæ, ма цæстытæй кæрты къуым-ты джигул кæнын. Иу змæлæг дæр дзы нæ зыны. Цы хорз у!

— Æнæхъæн зылды иу доны хуыпп йеддæмæ нæй, æмæ йæм дæ зæрдæ бахъазыд, æвæццæгæн, — ма хъустыл ауад нæлгоймаджы

худæнбыл хъæлæс, æмæ сдзæггъæлгаст дæн. Æрæджиу фæйнæджыты 'хсэн ауыдтон саулагъз мызыкъхъарæзт лæппу-лæджы. Æрдæгæй уæлæмæ — бæгънæг. Йæ бронзæхуыз буарæй бæрæг у, хурмæ рагæй кæй хуыссы, уый. Мæ хынцъым мын куы айхъуыста, уæд йæ рæмбыныкъæдзæй йæхиуыл æвæндонæй схæцыд æмæ мæм æнæмбаргæ сывæллонмæ кæсæгау хатыргæнæджы каст кæны.

— Нæ зонын, уе 'рбацауæны баррикадæ сарæзтат, цыма уæм уе знæгтæ бырсынц! — бустæхуызæй йæм дзурын æз.

— Баррикадæтæ кæд уыди, уæд уыди, ныр та — бырæттæ... Лæппулаг фатæн фæйнæгыл йæхи 'руагъта æмæ йæ цæстог газетæй æрæмбæрзта. Куыдфæндыйы цæстæй мæм кæй ракасти, уый мын фæхыг и. Æз дæр æй мæ хъуырыл æгънæгæн нæ хуы-йын, фæлæ, хицау кæм бады, уый нæ зонын, æмæ мын æй кæд бацамонид. Фыццагдæр мæ къухы цы гæххæтт фафтыди, уымæй мæ хæлафы чъизитæ сæрфын æмæ йæ тыхстхуызæй фæрсын:

— Иван кæм и, уый нæ зоны?

— Ам Ивантæй фылдæр цы и? Сæ иуæй иннæ — æдылдыдæр... Кæцы дæ дзы хъæуы? — хъуысы мæм йæ былысчыл æнæмæт ныхас.

— Инженерæй чи кусы, уый.

— Дыккаг уæладзыджы галиуырдем базил æмæ уым дерматин дуарыл бахæц.

— Бузныг.

— Æцæг дæ къах пъолы зыхъхъыры ма нынныхсæд. Æнæ зæвæтæй баззайдзынæ.

— Хорз.

— Уæвгæ, зæвæтæй дæр цы кæны? Нæ хицауттæ æнæ сæртæй стыр бынæттæ куы ахсынц...

«Ахæм æргом ныхас кæнын куыд уæнды, цымæ, уæлдайдæр æнæзонгæ адæймагимæ?» — дис ыл кæнын махинымæр. Йæ рæмбыныкъæдзæй та йæхиуыл зына-нæзына схæцыд æмæ мæм йе уæхсчы сæрты аудæджы хъæлæсæй дзуры:

— Дуар-иу хойгæ ма бакæ: нæ дæ фехъусдæн. Хъæрæй йæм-иу дзур: къуырмæ у.

Зæронд фæйнаг асинтыл хъавгæ схызтæн æмæ ихыл фыццаг хатт къахдзоныгътæй куы бырай, уыйау хицауы кабинеты цурмæ арæхстгай махи байстон. Æнæхойгæйæ мæм искай уатмæ бацауын аив нæ кæсы æмæ къæмдзæстыгхуызæй æнцæд лæууын.

Æрæджиау дуары хæцæнмæ бавнæлдтон æмæ йыл æнæбарыго-
ма мидæмæ бахæцыдтæн. Бурдзалыг къæсхуыртæ рæсугъд чызг
«ой», зæгъгæ, фæкодта, нылæджытæ уырыфы 'нгæс æнад
лæджы къухтæй йæхи атыдта æмæ, йæ фæстæ духийы тæф
уадзгæ, мæ иувæрсты асыффытт ласта. Мæнæн фырафсæрмай
мæ цæсгом артау ссыгъди, æмæ мæ сæр æруагътон.

— Уыцы гæххæттытæ рæвдздæр ацæттæ кæн æмæ сæ ардæм
рахæсс! — чызджы фæдыл тызмæгæй адзырдта лæг æмæ мæм
æлхынцъæрфыгæй æрбакасти. — Лæппу, дæуæн та искæй ка-
бинетмæ æнæ хойгæйæ цæуыны бар чи радта?! Ацы æрыгæттæм
æгъдау дæр нал и, æгъдау!

«Нæ дыууæйæ æнæгъдаудæр чи у, цымæ?» — фæрсын æй
мæхинымæр æмæ йæм дзурын хъæрæй:

— Æрбахостон дæм, фæлæ мæ нæ фехъуыстай!

— Цы дæ хъæуы?! — бустæхуызæй мæ фæрсы лæг, ома дæ
зæгъинаг зæгъ æмæ фæддæдуар у.

— Куыст! — ноджы хъæрдæрæй йын дзуапп дæттын æз.
Цæмæй мын мæ ныхас хуыздæр фехъуса, уый тыххæй ма йæм
мæхи дæр байвæзтон.

— Дæ Хуыцауы хатырæй, хъæртæ та мыл цы кæныс? — йæ
цыбыр мæллæг цæнгтæ мыл сцагъта Иван. Цыма хинæ баныз-
та, уыйау йæ цæсгом ныггæлиртæ, æмæ та мæм æлхынцъæр-
фыгæй æрбакасти. Æз хорзау нал фæдæн.

— Дæлæ кæрты чи хуыссы, уый мын афтæ загъта, къуырма,
дам, у, æмæ, дам, æм хъæрæй дзур.

— Чи?! Æз?! — Лæгæн фырмастæй йе знæт цæстыты туг
фæбадти, æмæ гом рудзынгæй æддæмæ ахъæр кодта: — Гъей,
дзыпкъах, уæлæмæ сист æмæ кусгæ кæ, науæд дæ æз ардыгæй
фæсурдзынæн!

— О-о, ахæм диссаджы куыстæй куы фæхауон... — кæртæй
сыхъуыст лæппулæджы былысчыл ныхас.

— Уый дæм кæй æрхаудта, ууыл дæр цин кæн! Дæу хуызæн
къæрныхтæн сæ бынат ахæстоны ис!

— Æмæ ныр кæм дæн?

— Сæрибар дунейы!

— Афтæ хорз де 'дылы сæр.

«Мæ мад дæр Госæмайы афтæ бафарста: “Æмæ ныр кæм дæн?”,
манæуы 'фсиртæ куы 'мбырд кодтам, уæд. Хъæуккаг æнæфенд
сылгоймаг æмæ горæтаг кусæджы 'вдæрзынц æмхуызон

сагъæстæ, сæ дыууæ дæр хъæрзынц иу низæй, сæ иу дæр разы нæу йæ цардæй. Æппæты растдæр æхсæнад кæй хонынц, уым магуыр адæм сæ сыгъдæг фæллойдæ сæхи дарын кæм нæ фæразынц, уым ма æдзæллаг бæстæты та цы хуртæ уынынц?» — хъуыды кæнын мæхинымæр.

— Дæхиуыл схæц, уый дын — æдылы сæр! — нытътъæлланг ыл лафта Иван æмæ мæм йе 'ргом раздæхта. — Цы дæ хъæуы, загътай?

— Куыст. Азæмæт мæ æрбарвыста...

Лæгæн æваст йæ цæсгомы хуыз аивта. Иуцасдæр мын мæ фыдыфсымæрæй феппæлыди, стæй афтæ бакодта:

— Табуафси. Æгайтма дæ фæнды кусын. Куыд фæзæгъынц: «Бæрзæй уæд, уыйеддæмæ хамуттæ — хæрх». Дæлæ уал Вадимæ фæкæс, стæй дын хуыздæр куыст ссардзынæн.

Мæ мидбылты бахудтæн æмæ дуар мæ сæрыл ахастон, асинтыл æрызгъордон æмæ, фæйнæджытыл гæппытæгæнгæ, Вадимæ бауадтæн.

— Æз дæр демæ кусдзынæн! — дзурын æм райдзастхуызæй, фæлæ мæ уый хъуыды дæр нæ кæны.

— Нæ кæрц ма дысхъуаг уыди, — дзуры кæимæдæр ныхасгæнæгау.

— Цы? — нæ йæ бамбæрстон æз æмæ йæм цымыдисæй кæсын.

— Тынг æхсызгон мын у.

— Мæнæн дæр.

— Дæ ном цы хуыйны?

— Ирбег.

— Хъæуæй дæ?

— О.

— Бæрæг у.

— Цæмæй?

— Горæтæгтæ куыстыл афтæ æнувыд не сты.

— Æз алы куыстыл дæр разы дæн.

— Уæдæ фæрæт райс æмæ гуыпп кæн. Куыд фæзæгъынц: «Фылдæр ис æмæ йæ дарддæр æппар».

— Уый мын амонын нæ хъæуы. Цæргæбонты мæ бел мæ къухтæй никуы ахаудта.

Зæххæй фæрæт систон, æмæ мын цы зæгъдзæн, уымæ æнхæлмæ кæсын.

— Æрдабон кæмæ уыдтæ, уый тынг зондджын лæг у, нæ

сәйраг инженер та — уымәй куырыхондәр әмә мәнә ам гәрән аразын кәны. Йә дынджыр сәрмә ахәм зонд цәмә әрцәд, уый иунәг кадджын Хуыцау йеддәмә ничи зоны, табу йәхицән.

Вадим хынджыләг кәны әви әцәгәй дзуры, уый зын рав-зарән у. Йә цәстытә аргъуыцгәнәгау арвмә кәй сарәзта, стәй ма йәм йә кьухтә дәр кәй ивазы, уый тыххәй йыл бау-уәндән ис, фәлә йыл әз уәддәр не 'ууәндын. Йә хуыссәны мән тыххәй кәй рабадти, ууыл әрфәсмон кодта, фәстәмә дзы йәхи ауагъта әмә та йә цәсгомьл газет әрытыдта.

— Цәджындзтә уал әхсәд. Дыууә кьуыримә йә хьуамә йә кьәхтыл сләууын кәнәм. Нәхәдәг нә сәртыл цәуәм, нә бырутә та...

Вадим цыма фынаёй ацы, уыйау йә ныхәстә йә былалгьыл атадысты. Газет сабыргай хәрдмә ссәуы әмә та бынмә әрхауы. Әз цәджындзтә әхсәдынмә бавнәлдтон. Хицау кәртмә әрхызти, нә цуры джихауәй афәстиат и, стәй Вадиммә йе 'ргом аздәхта әмә бустәхуызәй бахъуыр-хьуыр кодта:

— Цы ныффәлдәхтә?! Уәләмә сыст әмә ләппумә фәкәс!

Йәхәдәг хәдзары иувәрсты кәдәмдәр атындыдта әмә нарәг ахизәны фәаууон и.

— Мәнә ма мә буарыл иу гәбаз әнә сыгъдәй аздади, әмә йә, зәгъын, әххәст хурмә бадарон, кәннот та ныл кьәвдатә куы сагъуыйой, уәд урсәй баззайдынән, — йәхи растгәнәгау загъта Вадим әмә әвәндонәй рабадти, хицауы ахъахъхәдта, фәлә йыл йә цәст не 'рхәцыди, әмә фәстәмә әрхуыссыди.

Ног цылылн мәрзаг у. Мә удәй арт цәгъдын, әмә мә хиды цәппузыртә мә фындзы хьәләй зәхмә згъәлынц. Хур арвы ас-тәумә, цәхәркалга, стылди әмә мыл уырдыгәй йә судзгә тынтә нывәнды, фәлә дзы әз нә тыхсын. Иу цәджындз бахсәдын әмә та иннә мәхимә әрбатулын. Дисы мә әфтауы Вадим. Әфсәрмы дәр никәмәй кәны, тәрсгә дәр. Йәхи афтә дары, цыма йә алыварс әппындәр ничи ис, цыма ардәм хуыссынмә әрбацыди әмә әхца уый тыххәй исы. Әз хицау куы уаин, уәд ын капекк дәр нә бафидин. Хицау куы уаин... Сахатәй фылдәр нәма ку-сын, афтәмәй цәуылты хьуыды кәнын. Цәй хицау и мәнәй? Афтә мәм кәсы, цыма әдзухдәр цагъайраджы бынаты уыдзынән. Уымәй хуыздәр мацәмән бәзз. Гье, уәууәй, гье!

Вадим йәхиуыл схәцыд әмә мәм уайдзәфгәнәгау хьыг-зәрдәйә дзуры:

— Лæппу, афтæ цардæг куы ’вналай, уæд нæ гæрæн дыууæ бонмæ арæст фæуыздзæн.

— Æмæ уый æвзæр у? — дигæнгæ йæ фæрсын æз.

— Зындæр куыстмæ дæ куы арвитой, уæд æй бамбардзынæ, æвзæр у æви нæ, уый.

Фæрæт райста æмæ цæджындз æнæбары къупп-къупп кæны. Йæ февнæлдæй бæрæг у, йæ мæлæт йæ зивæджы кæй ис, уый.

— Мæнæн Иван хуыздæр куыстæй зæрдæ бавæрдта, — дзурын æм æз æмæ æнхæлмæ кæсын, цы зæгъдзæн, уымæ. Уымæн йæ цæсгом зына-нæзына бахудызмæл и, æмæ мæм йе ’рфгуыты бынæй тæригъæдгæнæгау æрбакасти.

— Зæрдæ æвæрынмæ йыл ничи фæуæлахиз уыздзæн..

Бурхил чызг йæ урс къабайы ’нгæс сæрак хызын йæ галиу уæхскыл бафтыдта, афтæмæй, йæ хæрзконд уæнгтæй хъазгæ, кæртмæ æрхызти æмæ нæм хæстæг æрбацыди..

— Вадим, дæхицæн замманай æххуысгæнæг ссардтай. — Чызг йæ мидбылты бахудти, æмæ йæ цæсгом бæлвырд фæрæсугъддæр и. — Ницы дзы зæгъыс?

— Дæу фæуæд йæ фароны фистимæ, — хъуысы мæм Вадимы узал хъæлæс. Йе ’нæхсæст ныхас мæ иннæрдæм ахызти, фæлæ йæм ницы дзурын.

— Ныфсæрмы, мæгуыр. Цымæ ахæм рæсугъд лæппуты куыд скæнынц?

— Уый дæуæй хуыздæр чи зоны?.. — фелхыскъ æй кодта Вадим, æмæ йыл чызг йæ был акъуырда.

— Гъер зæды цур цытæ дзурыс?

— Кæй хоныс зæд, дæхи æви Ирбеджы?

— Йæ ном Ирбег хуыйны?

— О.

— Зонгæ уыздыстæм. — Чызг мæм йæ гыццыл фæлмæн къух æрбалæвæрдта. — Ларисæ.

Æз мæ хуылыдз армытæппæн мæ хæдоныл ныссæрфтон æмæ йын йæ къух, æфсæрмытæгæнгæ, райстон.

— Ирбег.

— Хорзæй баззай.. Мамайы зæрватыкк.. — рæвдаугæ хъæлæсæй сдзырдта чызг æмæ, йæ рæсугъд цъæх цæстытæй худгæ, ацыди.

«Къыхæй-сæрмæ дæм иу аипп дæр ма уæд, æмæ ахæм æдзæлгъæд лæгимæ... Цы ахæм æдзæлгъæд лæгимæ? Цы кæнгæ

йæ федтай? Ницы. Уæдæ йыл æвиппайды хæлд сылы гакк цæмæн авæрдтай? Кæй нæ дæм æрхаудзæн, уый зоныс, æмæ дын афтæмæй æнцондæр у, нæ? » — æфхæры мæ мæ мидхъæлæс, æмæ мæ зæрдæ мæхиуыл худы. Афтæ мæм кæсы, цыма зæххыл уымæй æнæлаздæр чызг нæй, æмæ йыл мæ мидхъуыдыты цъыф дзæгъæлы калын.

— Æгæр æм ма кæс, дæ цæсты фиутæ атайдзысты, — худæн-былæй мæм дзуры Вадим. — Фæлтау цом æмæ сихор скæнæм.

Æз арф ныуулафыдтæн æмæ, фыццагдæр мæ дзыхи цы дзырд абадти, уый срацыгътон:

— Кæм?

— Дæлæ фисынмæ — диссаджы хæрæндон. Не 'рдхæрæны бæстæйæн — йæхи халдих. Доны хъæстæ дзы куы фæуай, уæддæр æнæхъæн къуыри дæ изгард не ссæудзæн.

— Æмæ нæ уæд исчи артмæ дары?

— Хуыздæр нын кæм и? — Вадимы саулагъз цæсгомыл та былысчыл мидбылхудт фæзынди, фæрæт цæджындзыл ныс-сагъта æмæ уынджырæм араст и. — Цом, бирæ чи фæкуыста, уыдон дæр амардысты.

* * *

Хъуынджын бур гæды хурмæ хуыссынæй бафæлледи, æвæндонæй сыстади æмæ йе уæнгтæ æхсызгонæй айвæзта. Кæдæм ацæуа, уый нæ зоны æмæ æнцад лæууы. Сырддонцъиутæ кулы сæхи найынц. Хъæлдзæг цъыбар-цъыбураей бæстæ сæ сæрыл систой. Гæды сæ ауыдта. Фæгæмæл. Йæ мидбынаты бандзыг и. Зæххыл нытгъæпæн. Йæ цæстытæ æнахуыр æрттывд кæнынц. Базмæлыд, кулырдæм сабыргай фæхъуызы. Иучысыл ма, æмæ съл йæхи ныццæвдзæн. Сырддонцъиутæ йæ бафиппайдтой æмæ тарстхуызæй апæррæст ластой. Гæды сæ фæдыл азгъордта, стæй æрлæууыд. Йæ цæстыты 'рттывд ахуыссыд. Йæ цуан кæй нæ фæрæстмæ, ууыл тынг нæ хъыг кæны. Æфсæст у, æвæццæгæн. Сæ фæдыл дæр æфсонæн азгъордта. Цы нæ вæййы. Уæд та дзы исчи йæ дзæмбытæм æнæнхъæлæджы бахаудта...

— Цæджындзтæ æхсæст фесты, — айхъуыста мæ хъæлæс æмæ мæм йе 'ргом раздæхта, кæд уымæ дзурын, мыййаг, фæлæ фæфыдæнхъæл, ауонмæ йæхи байста, фæллад зæронд лæгау хæррæгъыл æрхуыссыди æмæ йæхи адаргъ кодта.

— Дзыхъхъытæ къахын райдайæм.

Ацы хатт мæм нал ракасти, йæ хъустыл дæр нал схæцыд. Вадим дæр мын мæ ныхæстæ ницæмæ æрдардта. Фырфалладæй мæ къæхтæ мæ быны нал цæуынц. Мæ астæу тыххæйты стасын кодтон æмæ мæ къухы чъылдымæй мæ ныхы хид сæрфын.

— Куыд æнæмбаргæ дæ, куыд. Дарддæр цы кæнын хъæуы, уый афонмæ маймули бамбæрстаид, — уайдзæф мын кæны ме 'мкусæг æмæ мæм иукъухын хырх дæтты. — Æрæфтæ цæджын-дзты фæрсты куыд æрцæуой, афтæ сæ ахырх æмæ сæ фæугæрдтæ кæн.

— Дыкъухыг хырхæй рæвдздæр нæ уайд? — къæмдзæстыг-хуызæй йæ фæрсын æз.

— Æмæ кæдæм тагъд кæнæм? — мæ фарстæн мын фарстæй дзуапп дæтты Вадим æмæ æнæмæтæй уæлгоммæ хуыссы. Æз æм ницыуал дзурын. Мæстæймæлгæйæ, цæджындзтæ хырхын æмæ дзы къæрттытæ æппарын.

Мигътæ сабыргай æрбахъуызыдысты. Сæлфынæг йæхи 'ру-агъта, æмæ бæстæ сыф-сыф сси. Гæды йæ бынатæй фæгæпп ласта æмæ лидзынмæ фæци. Вадим цыма уый бафæзмьдта, уыйау йæ дзаумæттæ йæ уæлæ акодта æмæ мæм тыхстхуызæй дзуры:

— Нæ куыст куы ныууадзæм, уæд нæ хицау бафхæрдзæн. Ды уал ам фæлæуу, мæнæн мæ сæр риссы, æмæ афтекмæ бауайон.

Уыйадыл æрбадæлдзæх и. Æз кæрты астæу мæ уыргтæ хойын. Ныххуылыдз дæн, сфæлмæцыдтæн, тæргæ бæхау ныффæлладтæн, уæддæр мæм мæ хырх æрæвæрыны зонд æввахс нæ цæуы.

«Ау, иунæгæй мæ куыд ныууадздзæн?» — уыцы хъуыдыйæ мæхицæн зæрдæтæ æвæрын æмæ кусын. Ме 'мбал къæвдайæ кæй алыгъд æмæ кæй нал æрбаздæхдзæн, ууыл дызæрддыг нæ кæнын, фæлæ мæ уæддæр кæронмæ нæ уырны, афтæ æдзæсгом разындзæн, уый.

Арв мигътæй асыгъдæг, æмæ хур ракаст, фæлæ Вадим зынæг нæй.

— Мæ сæры рыст нæ банцад, æмæ мæ нæхимæ цæуын бахъуыд, — йæхи сраст кодта дыккаг бон æмæ ма йæ ныхасыл хъуыд-дагхуызæй бафтыдта: — Пълотниччы куыстмæ диссаджы хорз арæхсыс. Маладец! — Ме уæхск мын æрцавта æмæ кусынмæ бавнæлдта. Уый цæджындзтыл хæцы, æз та сыл даргъ зæгæлтæй æрæфтæ хойын.

— Куыд кæсын, афтæмæй дын орден дæттын бахъæудзæн, — цыма хъуыддаг æрмæстдæр уымæй аразгæ у, уыйау загъта Вадим,

цæджындзтæ кæрæдзиуыл фидаргонд куы фестæм, уæд. — Фæйнæджытæ та съл дыууæ бонмæ бахуыйдзыстæм.

«Кæд та мын нæ фесæфай, уæд», — фелхыскъ кæнынмæ йæ хъавын æз, фæлæ мæ ме 'фсарм нæ уадзы. Æргъомы дзаг фæйнæджытæ æрбахастон. Иу дзы æрæфтыл авæрын, дыууæ зæгæлæй йæ фæфидар кæнын æмæ та иннæ райсын.

— Зноны хæринæгтæ мын нæ батадысты, æвæццæгæн, — йæ гуыбыныл хæцгæйæ, гуыбырæй катай кæны Вадим. — Халонау ме уæны кастæн, уæддæр сæм нæ фæлæууыдтæн. Хæринæгтæ нæ, фæлæ — ахсæнхалæнтæ!

Уыцы ныхæстимæ зæххы скъуыды ныххаудта.

«Амай мæ гал — æгæвдæс, мæ хъуг — æххормаг», — ахъуыды кодтон мæхинымæр, мæ хæдон фешпæрстон, фæйнæджытæ хæссын æмæ сæ æрæфтыл хойын. Гæрæн куыд стырдæр кæны, афтæ мæ зæрдæ тынгæй-тынгдæр райы. Цыфæнды куы фæуа, уæддæр хи фæллоуæ зынаргъдæр ницы ис.

Ларисæ дыккаг уæладзыгæй æрхызти æмæ мыл гæдыйау йæхи 'рбасæрфта.

— Вадим дын кæм и? — фæрсы мæ куыдфæндыйы хъæлæсæй. Йæ цæстæнгасыл бæлвырд зыны, ме 'мкусæг æй æппындæр кæй нæ хъæуы, уый.

— Нæ зонын. Йæхи та кæдæмдæр асайдта. Сабыр хæрæг ссардта æмæ дзы хуым кæны, — хъастгæнæгау ын дзуапп дæттын æз.

— Мæгуырæг, — былалгъæй мын тæригъæд кæны чызг. Хæстæг мæм æрбалæууыди æмæ мын мæ мæкъуыстæгмæ хъавгæ æвналы, йæ фæлмæн армытæпæнæй мæ рæвдауы æмæ мæм бæрæггæнæгау æдзынæг кæсы.

— Цы мæстæг буар дын и, цыма афтид нуæрттæй конд у. Къяхæй-сæрма афтæ сырдыд дæ? — зына-нæзына мæм хъуысы йæ цыбæлгæнæн сабыр ныхас. Йе 'нгуылдзты листæг зырзыр ын мæ риуыл æнкъарын, йæ фындзы фæрстæ куыд фестъæлф-фестъæлф кæнынц, уымæ кæсын æмæ йын йæ сырх-ахуырст тышпыр былтæм мæхи тыххæй уромын.

— Мамайы зæрватыкк... — мæстæймарæгау мыл арт æндзары йæ къуызгæ лæгъстæхуыз хъæлæсæй. Цы мæ домы, уый æмбарын, фæлæ мæ рохтæ суæгъд кæнын нæ фæразын. Хицау мæ йемæ рог митæгæнгæ куы фена, уæд йæ сæры цы фæкуыси уыдзæн, Хуыцау — йæ зонаг, æмæ ма мæ тыхбегарайæ дæр фæхаудзынæн. Фæлтау мæ монцтыл хæцдзынæн æмæ быхсдзынæн.

— Кинотеатр «Уæрæсе»-йы фæсарæйнаг кино цауы — «Рок-ко æмæ йе 'фсымæртæ». Сæйраг хъайтары ролы дзы хъазы Европæйы ног стъалы — Ален Делон.

«Хæрзаг амонджын у, ахæм кад кæмæн и. Æцæгæлон бæстæты дæр дын дæ ном, аргъуыцгæнгæйæ, дзурæнт. Уый ар-выл Бонвæрнонау æрттивы, мæн та театрмæ хæстæг дæр нæ уадзынц, æмæ кæйдæр чъизи кæрты цъыф змæнты», — æнкъардæй дзурын мæхицæн.

— Цæй тынг фæтыхстæ? Дæ зæрдæмæ нæ цауы? — фæрсы мæ, дисгæнгæйæ, Ларисæ.

— Бæгуыдæр цауы. Фестивалы рæстæг ын йæ къам Сырх Фæзы федтон æмæ мæм тынг рæсугъд фæкасти.

— Мæнæн ахæм рæсугъд нæлгоймæгтæ мæ зæрдæмæ нæ цауынц. Æз уарзын, лæджы тæф кæмæй кæлы, ахæм лæппуты. Мæнæ дæу хуызæтты... — Замманай фадат ын фæци йæ зæрдæйы уаг раргом кæнынæн æмæ дзы арæхстджынæй спайда кодта чызг.

«Уæлæрвты тæхæг хърихъупмæ не 'ххæссыс æмæ, дæ къухы цы дзывылдар и, уымæй æппæлыс», — фæнды мæ мæ хъуыды 'ргомæй зæгъын, фæлæ, куы фæтæргай уа, уымæй тæрсын æмæ хъусæй лæууын.

— Киномæ мæм дыууæ билеты ис, æмæ дæ мемæ хонын. Куыд зæгъыс? Нæ дæ фæнды? — дызæрдыг мыл кæны, æвæццæгæн, æмæ мæ æнæууæнкхуызæй фæрсы Ларисæ.

— Цæуыннæ, фæлæ... Æз мæхæдæг балхæдтаин...

— Дæ мызд куы райсай, уæд балхæндзынæ, — цыма йæ уæхс-чытæй уæззау уаргъ ахауди, уыйау ын фенцон и, æмæ йæ цæсгом фæрухс и. Æз дæр бахъæлдзæг дæн, фæлæ мæ мæ хицау иу минут дæр рох нæу, æмæ йын йæ рудзынгмæ скæс-скæс кæнын.

— Ларисæ, ардæм-ма рауай! — бынтон æндæр ранæй мæм хъуысы йæ хъæр.

«Иугæр æм афтæ карзæй дзуры, уæд йæ хæзгул у», — скарс-тон мæхинымæр æмæ тæргайхуызæй иуварс азылдтæн.

— Раст нæ дæ, Ирбег. Не 'хсæн æппындæр ницы ис. Иу ран мæ нал уадзы, мæ бинонтæй, дам, ахицæн уыдзынæн, æмæ, дам, иумæ бацæрæм. Лæппутимæ, зæгъын, куы хæтон, уымæй нæ тæрсыс? Куыд дæ фæнды, афтæ, дам, цæр, æрмæст, дам, æхсæв мæ фарсмæ у. Ахæм æгуызæгæн куыд хъуамæ бакомон?

«Йæ хæзгул куы уайд, уæд мæм йæхи афтæ æргомæй ласын

нæ уæндид. Иучысыл дзы уæддæр тæрсид. Нæ, Иваны хуызæн æнæхсæст фыдынд лæгæн ком нæ ратгаид», — йæ зæрдиат ныхæстæм хъусгæйæ, сабыр кæнын мæхи, фæлæ бынтон æрсабыр уæвын мæ бон нæу.

— Изæры куыст куы фæуай, уæд иумæ ацæудзыстæм, нæ? — æнæмæтæй дзуры Ларисæ, æмæ сæрзилингæнæн мидбылхудт йæ урс цæсгомыл хуры тынау хъазы.

— О, — мæ сæр разыйы тылд кæнын æз.

— Цæуон æм, науæд йæ зæрдæ атондзæн, æмæ фæтæригъæджын уыдзынæн, — хынджылæг дзы кæны чызг. Куыд æвæндонæй азылди, уый уынын æмæ йæ хæрзконд уæнгты рæсугъд змæлдмæ æхсызгонæй кæсын.

Абондæргъы кæрты æнæрвæссонхуызæй хъæбар дзулы муртæ чи уидзы, уыцы бæлæттæ цæмæйдæр фæтарстысты æмæ фæйнæрдæм фæпырх сты. Бур гæды дзы иуыл фæхæст и, йæ дæндæгтæй йыл фидар хæцы æмæ алырдæм сырдызаст кæстытæ кæны. Йæ сæрмæ æнæсæрфат ратæх-батæх чи кæны, уыцы бæлæттæй тæрсы æмæ сæ йæхи куы иуырдаæм аппары, куы иннæрдæм. Æрæджиау хæдзармæ бахизæны цур иу нарæг хуынкъ ауыдта æмæ дзы удаистæй фæмидæг и.

«Хуыцау нæ куы сфæлдыстайд, уæд нын нæ цард бынтон æндæр уагыл сарæзтаид. Ацы цард Хуыцауы арæзт нæу, фæлæ — хин æмæ кæлæн дæлимоны», — æнæдызæрдыгæй дзурын æз мæхицæн.

* * *

Дард ныгуылæны арв æмæ зæхх кæм баиу сты, уым сырхсырхид егъау хур æхсырхуыз æврæгътыл пиллон арт бандзæрста, се 'хсæн иучысыл афæстиат и, стæй йе 'хсæвиуатгæнæн бынатмæ сабыргай ныттылди. Хæдтæхæг ын йæ сæрмæ лыстæг урс æндах айвæзта, йæхæдæг æврæгъты ныннихсти æмæ дзы их-судзинау атади. Изæрдалынгтæ ног мæйы нарæг æхсырф æвзист донæй ахорын райдыдтой...

Æз ма цæттæ гæрæны фæстаг зæгæл ныххостон, дзæбуг зæхмæ æрæппæрстон æмæ мæ фæллад уæнгтæ фæйнагыл æруагътон.

— Рæсугъд быру сарæзтам, æвæдза, — сæрыстырæй дзуры Вадим. — Хорз, æмæ ды 'рбацыдтæ, æндæр æй иунагæй кæд фæуыдаин?

— Ды куыд кусыс, афтæмæй — никуы, — суæндыдтæн æм фыццаг хатт, фæлæ уый йæ цæст дæр нæ фæныккъуылдта.

— Кусын афтæ хъæуы, цæмæй дæм дзы 'фхæрд дæр ма 'рхауа, арфæ дæр, — уæзбынæй бафиппайдта куырыхон философау.

— Ахæм зондимæ дæ æз мæ куыстуатмæ æввахс дæр нæ бауадзин, — уæндондæрæй йæ фелхыскъ кодтон æз.

— Гъеуый тыххæй дæм нæй куыстуат, мæ хуызæн æнæзæрдæхудт фæллойдæнджытыл кæй не 'рвæссыс, — былысчылæй мыл бахудти Вадим æмæ мæ фарсмæ æрбадти, фæлæ уайтагъд фæстæмæ фестæди. Цыма дзы зæггæл фæныхсти, уыйау йæ цæсгом фæтыхстхуыз и, æмæ мæм, дзагъултæгæнгæ, дзуры: — Уæлæмæ сыст, управленийы хицау æрбацыд!

Æз цæстыфæныкъуылдмæ мæ къæхтыл алаууыдтæн æмæ, урс «Волгæ»-йæ чи рахызт, уыцы хæрзхуыз тарæрфыг лæгмæ цымыдисæй кæсын.

— Ацы гæрæн ам чи сарæзта?! — фæрсы нæ тызмæгæй.

— Мах, — аххосджыны хъæлæсæй йын дзуапп дæтты Вадим.

— Æмæ уын чи загъта?! — ноджы карздæрæй нæ фæрсы лæг.

— Иван Ильич.

— Кæм цы сæрхъæн и, уыдон иууылдæр паддзахады исбон хæлæттаг кæнынц, æмæ сын сæ ных бакъуырæг нæй!

Управленийы хицау, хъуыр-хъуыргæнгæ, мидæмæ бацыд, æмæ дзы чысыл фæстæдæр шампайнаг пъропкæйау, сыф-сыфгæнгæ, ратахт Иван, фæлурсæй махырæм æрбатындзыдта, цæхгæрмæ фæйнæджы ныхыл йæ къах скъуырда æмæ йæ цæсгом зæхмæ æрхаста. Хъæрзгæ фæгæпп ласта, кæйдæр мады ралгъыста æмæ нæм лæгъстæгæнæгау тарстхуызæй сдзырдта:

— Уæ хорзæхæй, гæрæн рæвдздæр райхалут!

— Райсом æй райхалдыстæм, ныр кусгæ бон фæци.

Вадимæн йæ хъæлæсы уагыл бæрæг у, цыфæнды дæр кæй фехалдзæн, фæлæ йæ ныр кусын кæй нал фæнды, уый.

— Рæвдздæр æй райхалут. Уый фæстæ уын æз иу бон ратдзынæн, æмæ уæ фæллад суадздыстут.

— Уанцон нæу... Дыууæ къуырийы фыдæбон... — йæ ныхмæ æрлаууын мæ фæнды, фæлæ лæг мæ хъуыры абадти:

— Дзæнгæда ма цæгъд! Фæрæт сис æмæ гæрæн — халгæ!

Æрæджы мыл йæ кабинеты цинтæ чи кодта, æмæ мын хуыздæр куыстæй зæрдæ чи æвæрдта, мæ разы уыцы Иван и, уый мæ нæ уырны. «Мæ фыдыфсымæр зондджын лæг куы у, уæд æй ацы ницæйагимæ цы бæтты?» — хъуыды кæнын мæхинымæр. Уый æдде ма мæхи конд гæрæн сæттынмæ мæ къух нæ тасы,

әмә сагъдауәй ләууын. Вадим мәңгис дард фәхәссы әмә дзы йә тых-йә бонәй быру ныццәвы. Фәйнәджытә лыстәг пырхәнтәй фәйнәрдәм фәтәхынц, әмә мә зәрдә риуы кьул-тыл йәхи ныххойы.

Иван тыхстхуызәй мидәмә атындзыдта, фәлә йә хицауы, картмә әрхизгәйә, ауыдта әмә «Волгә»-йырдәм цәхгәр фәзылди, йә дуар ын фегом кодта әмә зына-нәзына фәгуыбыр и, афтәмәй әнцәд ләууы. Йә цәсгомыл козбау мидбылхудт нындзыг и, әмә мәм афтә кәсы, цыма ныртәккә йә уәрджытыл әрхаудзәни әмә йә хицауы чьизи туфлитән батә кәныныл схәцдзәни.

Ләг йә машинәйы сбадти әмә йе 'рфгуйтә куырм-әлхынцьытәй ахаста. Йә тыппыр кьухы фәтылдәй Иванән «хәрзизәр» загъта әви йә фәтән гуымирыхуыз цәсгомәй бындз асырдта, уый нә бамбәрстон. Мәнмә гәсгә йә Иван дәр нә бамбәрста әмә адәргәй мидәмә дәр нал бацыди. Кулы сәрты агәпп ласта әмә фысынәй фәаууон и.

— Мах адонәй фылдәр хьәуы әви?! — мәстыйә сдзырдта Вадим, мәңгис зәххыл ныццавта әмә пыхс йә сәрыл ахаста. Әз әнахуыр уавәры бахаудтән әмә, дарддәр цы кәнон, уый нә зонын. Ларисә мәм әнәсыбырттәй әрбацыди, әмә мәм фәлмән хьәләсәй дзуры:

— Ам цы ләууыс, мамәйы зәрватыкк?

— Әмә-гъа. Дьууә кьуырийы мә хид кәуыл фәкалдтон, уый хьуамә ныр мәхи кьухтәй фехалон.

— Ууыл ма тыхс. Гәрән йеддәмә ма исты у?..

Кәй мә не 'мбары, уый мын хьыг у, әмә ницы дзурын, әрмәст әм дискаст кәнын.

— Сывәллон дә нырма. Цардән йе 'рфыты нәма ауадтә, әмә дә алы лыстәг хьуыддаг дәр йә фәдыл сайы. Дә сагъәстә дә сәрәй куы фәуәлдәр уой, уәд дә адәмән сә бырутә нә, фәлә се 'ргъәу галуантә дәр нал бандавдзысты. Дә цард куыд хуыздәр саразай, ууыл архай, адәмы зонд ды нал аивдзынә.

— Не 'ппәт дәр ахәм зондыл куы ныххәцәм, уәд кәдәм ахәцә уыдзыстәм?

— Искуыдәм хәццә кәндзыстәм.

— Әмә уый цәй цард уыдзән?

— Цыфәнды кәуинаг уавәрәй дәр исты пайда райсән и. Цы 'хсызгон минуттә дын дәтты, уыдон дзы ратон әмә дарддәр

дæ фæндаг дар. Афтæ куына кæнай, уæд, нæ ницæйаг царды æбуалгъ нывтæм кæсгæйæ, дæ зæрдæ дæ риуы басудздзæн, æмæ æмгъуыдæй раздæр амæлдзынæ. Цæмæй мын мæ ныхæсты рæстдзинад бамбарай, уый тыххæй дын абон мæ зæрды иу гыц-цыл лæвар ракæнын и.

— Бузныг, мæн ницы хъæуы.

— Бахъæудзæн дæ. Кæд дæ зæрдæмæ нæ фæцæуа, уæд-иу æй ма райс.

— Кæдæм мæ кæныс?

— Мæ кабинетмæ. Иучысыл банхъæлмæ кæсæм, стæй ацæудзыстæм.

Чызг мын мæ цонгыл ахæцыди, æмæ йæ ныхмæ фæлæууын нал бафæрæзтон. Йæ куыстатмæ куы бахызтыстæм, уæд мæ къух цырагъ ссудзынмæ баивæзтон, фæлæ мын æй Ларисæ ацахста.

— Рухс нæ ницæмæн хъæуы... Талынг агъуысты романтикæ фылдæр и... — хъуысы мæм йæ ризгæ хъæлæс æмæ мæм цыдæр æбæрæг циндзинад хæссы. Диваныл æрбадынмæ хъавын, фæлæ мæ нæ уадзы. Йæхи мыл ныхасы æмæ мын цыдæртæ дзуры. Духийы адджын тæф мын мæ улæфæнтæ æхсызгон хъыдзы кæны, æмæ мæ сæр зилы.

— Мæ уарзон, мæ хуры тын, мæ цæсты гагуы... — Æмæ цына рæвдауæн ныхас хауы йæ дзыхæй. Рæстæгæй-рæстæгмæ мын йæ былтæй мæ былтæ ацахсы, исдугмæ фæхъус ваййы, стæй та мыл алы рæсугъд нæмттæ æвæрын райдайы, фæлæ йын æз йæ ныхæстæ нал æмбарын. Æппынæр ницыуал хъусын, ницыуал уынын. Ферох мæ сты ме 'ппæт зынтæ дæр. Къахæй-сæрмæ алæмæты рæсугъд æнкъарæнты гуырæн фестадтæн, базыртæ мыл разади, æмæ, мæ улæфт бауромгæйæ, дзæнæты зæрдæскъæфæн дунемæ фæтæхын...

* * *

Гæрæн æвæстиатæй халын кæй хъæуы, уый æмбарын, фæлæ йæ мæ зæрдæ сæттын нæ комы. Фæйнаджытæ цыма удгоймæгтæ сты æмæ мæ цæфтæй ризгæ фæкæндзысты, уыйау сæ арæхстгай æфтауын æмæ сæ иуварс кæрæдзиуыл æвæрын.

— Цысыл ауæрдыс? Гуыпп сæ кæ, æмæ фæйнæрдæм хауой! Бон-изæрмæ паддзахадон машинæтыл æнæхъуаджы чи раллибалли кæны, уыдоны 'ппындæр куы ницы 'ндавы, уæд ды цы стыхстæ? Дæ цæсгом ныттар и, цыма судзаггаг марды уæлхъус

лаууыс, — уайдзæфгæнæгау мæм дзуры Вадим, мацъисæй фæйнæджытæ хойы æмæ сæ лыстæг пырхытæй зæхмæ калы. Мæ алыварс æдзынæг кæсын æмæ кæйдæр агурын. Ацы бынатмæ мæм ног æнкъарæн фæзынди, æмæ мын цыдæр нæ фаг кæны. Æрæджиау Ларисæйы, кæртмæ æрбацæугæйæ, ауыдтон, æмæ мæ зæрдæ барухс и.

— Салам лæппутæ! — йæ къух нæм фæтылдта æмæ хæдзары фæмидæг и. Æз æрсабыр дæн, мæ хæдон феппæрстон æмæ мæ удæй арт цæгъдын. Чысыл фæстæдæр кæртмæ æрбатылди дзыхъхъынног æрвхуыз «Жигули». Иван дзы сæрыстырæй рахызт, йæ цуры иучысыл афæстиат и, стæй нæм йе 'ргом раздæхта.

— Хæлд уын нæма фæци? Сæттын аразын нæу. Рæвдзæр кæнут. Изæрмæ ам йæ фæд дæр куыд нал баззайа, афтæ. Ир-бег, тæригъæд сын кæныс æви? Цыррдæр сæм æвнал. Уæддæр сæ калын хъæудзæн...

— Цæмæн? Æгæр дзæбæх фæйнæджытæ сты?..

Хицау мæм иуцасдæр сæрхъæнмæ кæсæгау фæкасти, стæй мыл йæ къух ауыгъта æмæ дыккаг уæладзыгмæ схызти.

— Райсомы хур буарæн тынг пайда у, æмæ дзы цас фылдæр райсай, уыйас — хуыздæр, — хъуыдыдзастæй дзуры Вадим. Фæйнæгыл та уæлгоммæ схуыссыди æмæ йæ цæстытæ æрæхгæдта. Бæлæттæй фæрох и, гæды сын се 'мбалы кæй ахаста, уый æмæ кæрты дзулы къæбæртæй цыдæр муртæ стон-стон кæнынц. Иуæй иутæ ма дзы, къуыр-къуыргæнгæ, сæ уарзæтты рæвдауыныл дæр архайынц. Гом рудзынгæй æддæмæ бырсы Ларисæйы æнæмæт кæл-кæл.

— Ацы рæузонд сыл дæ йæхицæн нæма бакъаддæртæ кодта? — сабырæй мæ фæрсы Вадим.

— Цы?

— Иугæр дыл кæм бафтыди, уым дæ иу ран нал ныууадз-дзæни, æмæ йын рагацау сразы у... — цыма ныхас зæронд дзаума раттыныл цæуы, уыйау мæм куыдфæндыйæ дзуры Вадим. Чызгæн уæларвон зæд æнхъæл нæ дæн, фæлæ мын уæддæр хъыг у, æгады бынаты йæ кæй æвæры, уый. Афтæ тынг æй цæмæн æфхæры, цымæ? Нæ йын сразы и, æвæццæгæн, æмæ дзы йæ маст исы. Иванимæ дæр ын иумæйагæй ницы ис. Ларисæ æрмæстдæр мæн уарзы, мæн! Æнæуарзгæйæ адæймагæн ахæм зæрдæмæхъаргæ ныхæстæ гæнæн куыд и цыфæнды уавæры дæр? Кæд ын сразы и, æмæ йæ афтæ хорз уымæн зоны?

Зæрдæсæттæн дызæрдзыг мæ удхарæй мары, фæлæ мæ уæддæр мæ рæсуыд æнкъарæн чызгмæ æвзæр цæстæй кæсын нæ уадзы. Фæнды мæ уæртæ уыцы ставд цæджындз сисын æмæ йæ ме ‘мкусæгыл ныццæвын, йæ чъизи хъуыдытæ йын цæстыфæныкхуылдмæ куыд асыгъдæг кæна...

Иван æмæ Ларисæ амондджын уарзæттау, хъæлдзæг ныхæстæгæ, кæртмæ рацыдысты, «Жигули»-йы сбадтысты æмæ кæдæмдæр, худгæ, афардæг сты.

«Кæстæ дæр мæм нæ ракодта. Кæд мæ нæ уарзы, æмæ дзы мæхи дзæгъæлы сайын? Уæдæ мæ знон афтæ зæрдиагæй цæмæ равдыдта? Йæхи мыл ирхæфста, нæ? Фæлæууæд! Искуы ма мæм æрбацауа! Гъер æдылы митæ цы кæнын? Кæд исты хъуыддаджы фæдыл ацыдысты, уæд та? Ницы хъуыддаджы фæдыл ацыдысты! Иван æй кæдæмдæр аласта æмæ фæсвæд ран гаккырисæй хъаздысты. Æмæ гаккырисæй хъазынæн, дысон дæу кæм равдыдта, уыцы диван фаг нæу? У, фæлæ...» — æнæрай хъуыдытæ мæ сæрымагъзы зилдух кæнынц æмæ мæ æцæгдзинадмæ æрвонг цæстæй кæсын нæ уадзынц. Ме ‘фсæртæ ныттынг сты æмæ риссынц. Гъер мæ цæй хæзгул хъуыди? Дæрдæй йæм кастæн æмæ мæхицæн сабырæй цардтæн, ныр та... Йæ зæрдæмæ нæ фæцыдтæн, æвæццæгæн. Æмæ мыл уæд цин кæнынæй куына æфсæсти... Дывыдон арты судзын æмæ мæхицæй тыхсын.

— Ма йын тæрс, дæ фаг дæр ма суыздæн... Уыцы æнахуыр дзаумамæ диссаджы миниуæг и, цасфæнды дзы куы пайда кæнай, уæддæр ын баихсийæн нæй, — хъуысы мæм Вадимы сабыргæнæн хъæлæс. Йæ цæсгомыл бæлвырд зыны, не ‘ртæйыл дæр былысчъылæй кæй худы, уый. Нæ, æз рæузонд сылгоймаджы тыххæй мæхиуыл худын никæй бауадздзынæн! Фæлтау мæ бонтæ æнæуарзгæйæ æрвитдзынæн.

— Кæй кой кæныс, кæ? — цыма йæ не ‘мбарын, уыйау æй фæрсын, мæхиуыл хæцгæйæ.

— Ларисæйы.

— Тынг мæ хъæуы!

— Уæдæ дæ хуыз цæмæн фæлыгъди? Не ‘дылы хицауы хурхыл бахæцынмæ дæ бирæ куы нал хъуыди.

— Уый мæтæй мæлын. Кæрæдзийы аккаг сты, æмæ цæрæнт фæрнæй, — дзурын куыдфæндыйы хъæлæсæй, фæлæ мæ хус ныхæстæ мæхимæ дæр нæ хъарынц.

— Дæ цæсгом дын дæ зæрдæйы уаг айдæнæй хуыздæр æвдисы,

æмæ мæ ницы бамбæхсдзынæ. Фæлтау æрсабыр у æмæ мæм лæмбынæг æрбайхъус. Сылгоймæгты дæ зæрдæмæ хæстæг ма уадз, уæлдайдæр, хорз æмæ æвзæр кæрæдзийæ чи нæ иртасы æмæ йæ хъæхъæнинаг бынæттæм алкæмæн фæндаг кæмæн ис, уыдоны: байсафдзысты дæ, — зонд мын амоны Вадим, фæлæ мæнмæ ныртæккæ йæ ныхæстæ бамбарыны хъару нæй, æмæ мæ пырх æдзæм быруйыл калын. Фæрæт дард фæхæссын æмæ иуырæм — хафт, иннæрдæм — дзæхст. Цы фæйнæг ныццавын, уый фæйнæрдæм гæбазгай фæхауы. Изæрмæ сын сæ фылдæр хай ныффалгæрон кодтон, фæрæт иуварс арæцыгътон æмæ ме 'нæуынон кæртæй лидзынмæ фæдæн. Дыккаг бон мæ мæ къæх куыстмæ нал рахаста, стæй иуафон æвæндонæй фæзындтæн, æмæ мæ иу бафæрсæг нæ фæци, кæм уыдтæ, зæгъгæ.

«Уый дын куыстуат, гъе», — дисгæнгæ, ныттылдтон мæ сæр æмæ та гæрæн сæттынмæ бавнæлдтон. Ларисæмæ æнхъæлмæ кæсын, фæлæ уый никуыцæй зыны, æмæ мæ цæстытыл уайынц алыхуызон æвирхъау нывтæ. Куы йæ Иваны хъæбысы цингæнгæйæ, фенын, куы — йæ хуыссæны тыхст рынчынай, куы — сау чырыны мæрдонвæлурсæй. Куы мæм родтæмдзогæй разыны, куы — авгау сыгъдæгæй. Куы йæм мæстæй фæмæлын, куы та йын тæригъæд фæкæнын.

«Знон ам куына уыдтæн, уæд мæм нæ рацæудзæн, цы кодтон, уымæй мæ нæ бафæрсдзæн? Зæххыл ын мæнай адджындæр адæймаг куы нал уыди, уæд ыл æваст цы 'рбамбæлди? Ау, йæ зæрдæмæ афтæ тынг нæ фæцыдтæн, цæмæй мæ йæхи бамбæхса? Уæд та йæм исты 'фсонæй мæхæдæг суаин? Лæгъстæ кæнынмæ? Нæ, уый бæсты мæ ницы хъæуы».

Мæ хъуыдытæй сфæлмæцыдтæн æмæ та фæрæт дард фæхастон. Фæстаг цæджындзыл ма цы 'рдæгсаст фæйнæг хæцыди, уый ныкъкъуырдтон, æмæ дард кæдæмдæр фæтахти, цæджындз та йæ фарсыл æрфæлдæхти. Бонасадæнгæнгæйæ, мæхимæ хъуыныл куы фæуон, уымæй тæрсын æмæ Вадимы фæрсын:

— Ныр та цы кусæм?

— Нæ хицауттæй искæмæн йæ мизынцъаг йæ сæрмæ куы ныццавы, уæд цы 'рбаймысы, ууыл нæ бафтауы æмæ... — æцæгхуызæй мын дзуапп дæтты Вадим. Цыдæр зæгъынмæ ма хъавы, фæлæ йæ ныхæстæ йæ дзыхы нал бадынц, йæ комыдæттиæ сæ тыхныхъуырæд кæны æмæ мын цæстæй дуармæ амоны.

— Тресты хицау нæм æрбацæуы...

«Ацы æдзæсгомæн йæ хъуыр чи ныффæсус кодта, уый цавæр лæг у уагæр?» — февзæрд мæ сæры, æмæ ме 'ргом уынджырдаем аздæхтон. Кулы æрфыты кæртмæ æрбатылди сатæгсау дæргъæй-дæргъмæ «Зим» æмæ дзы рахызти къæдзæхы йас гуыбынджын уæззау нæлгоймаг. Каркæн йæ цъиутæ йæ бынæй куы ракалой, уыйау йæ фæдыл цалдæр мæллæг лæппулæджы машинæйæ рагæппытæ ластой æмæ хъахъхъæнджытау йæ уæлхъус алæууыдысты. Иван дæр уайтагъд æрхæццæ, йæ цæсгомыл козбау мидбылхудт æрхаста, йæ астæу тарст гæдыйау фæкъæдз кодта æмæ хицауы бардзырдтæм æнхъæлмæ кæсы.

— Ам гæрæн саразын кæй хъæуы, уый нæ зоныс?! — карзæй йæ фæрсы æрбацæуæг.

— Зонын æмæ... æмæ...

— Уæдæ нырмæ арæзт цæуыннæ у?! Ды хъуамæ ахæм фарсататæ дæхи зондæй лыг кæнай!

— Йæд у... Сарæзтон æй, фæлæ... Упр... Упр... — Иван нысуйтæ и. Гæрæн ын чи фехалын кодта, уый ном зæгъын нæ уæнды æмæ фыртыхстæй уæрæх кæрты йæхицæн бынат нæ ары. Цыма йæ гуыбын риссы, æмæ йæ фæсвæд ранмæ ауайын фæнды, уыйау гуыбырæй катый кæны. Скæуынмæ йæ бирæ нал хъæуы, æмæ йæ уындæй зæрдæ хæссы. Лæг æм йæ амонæн æнгуылдз æртхъирæнгæнæгау тилы.

— Рæвдзæр æй саразут!

— Хорз, хорз. Дыууæ бонмæ... — йæ бардзырд ын куыд разæнгардæй сæххæст кæндзæн, уый равдисынмæ хъавы, фæлæ йæм тресты хицау нал хъусы. Йæ фæтæн фæсонтæ йæм разылдта æмæ, узгæ, мидæмæ бацыд. Иннæтæ дæр йæ лæппынтау йæ фæдыл бакалдысты. Иван семæ фæцæуæг и, стæй фæстæмæ фездæхти æмæ нæм фæсусхъалæсæй дзуры:

— Лæппутæ, уæ хъæру æмæ уæхæдæг! Цалынмæ хицау ам и, уæдмæ цæджындзтæ схъен кæнут!

— Уыдон схъен кæнынæн бирæ нæ хъæуы, фæлæ ма сын фæйнæджытæ та кæцæй æрхæсдзыстæм? — фæрсы йæ Вадим.

— Райсом уын æз æрбаласдзынæн! Рæвдзæр æм февналут!

Уыцы ныхæстимæ Иван фæмиддуар и.

— Гъеуый дын лæг! Æз ма дис кæнын, Ларисæ дзы, зæгъын, йæхи атонын цæуыннæ фæразы. Дунейы 'взыгъддæр дугъæттимæ йæ ауадз, уæд сызгъæрин майдан æнæ æрбахæстæ нæ фæуид, — худы йыл Вадим, мæнæн та, йе 'нæхсæст ныхæстæм

хъусгәйә, мә игәртә хәлынц. Әвиппайды мә хъустыл удаист хъәр ауад әмә йәм фәрсәгау кәсын.

— Мәнмә гәсгә дзы дзәгъәлы раппәлыдтән. Асинтәй асхьиудта, әвәццәгән. Хицауады зәрдәмә фәцәуыныл әгәр тынг архайын нә хъәуы, нә...

Мидәмә базгъордтам әмә сагъдауәй аздадыстәм. Ләг асинты бын әнәзмәлгәйә хуыссы.

— Дә бонәй у, Ларисә дәхицән базади... — Вадим әцәгәй дзуры әви хынджыләг кәны, уый йә цәсгомыл тынг зын равзарән у. Уәвгә мә ныртәккә уымә әвдәлгә дәр нә кәны. Мә риу мын цы къәйдур әлхъывта, уый цыма ист әрцыди, уыйау әнцонәй суләфидтән, әмә мә зәрдә мәхиуыл худы, афтәмәй Иванныл хәрдмә хәцын. Ләг йә тых-йә бонәй ныхъхъәрзыдта, әмә йә цәсгом бынтон ныффыдынд и.

— Мә къах фәбырыд әмә... мә фәрсчытә ныппырх сты... — тыххәйты сфәрәзта зәгъын.

— Әмә кәдәм тагъд кодтай? Дә хицау искуыдәм лыгъди? — уайдзәф ын кәны Вадим. — Нырма нын фәйнәджытә чи 'рбаласдзән?..

— Хуыйы мыгга!

Иваны цәсгом рыст әмә мәстәй ныггәлиртә. Йә къәхтыл әй сәвәрдтам, әмә, фәчепп-фәчепгәнә, хицаумә атындзыдта.

— Фәрсчытән сдзәбәхгәнән и, фәлә зәрдәйән баивән нәй... — йә фәдыл хъуыдыдзастәй дзуры Вадим әмә йә сәр уайдзәфгәнәгау дыууәрдәм тилы.

* * *

Гәрән сцәттә и, әмә йәм сәрыстырәй кәсын. Чифәнды мын әй куы халын кәна, уәддәр әм нал бавналдзынән. Ахәм рәсугъд быру сәттын кәй зәрдә бакома, уый адәймаг дәр нәу, әмә йәм цас нә байхъусай, уыйас — хуыздәр.

— Ләппутә, кассир әрбацыд, әмә әхца исынмә рауайут! — Иванны рудзынгәй мәм хъуысы Ларисәйы хъуытазмыр хъәләс. Йә худгә цәстыты фәлмән әнгас мәхиуыл әнкъарын, әмә мә буарыл әхсызгон уылән әнхъәвзы.

— Әхца, әхца, йә мард фәсәфа! Әхцайән дзы 'мбал нәй! Зәххыл цы хорздзинәдтә ис, уыдон иууылдәр әхцайә цәуынц. Чъизи гәххәтты гәбазы бон әппәт дуәрттә гом кәнын уәд... — йә къухтә кәрәдзиуыл әууәрды Вадим.

— Цыфанды дуэрттæ куы гом кæна, уæддæр æм сыгъдæг зæрдæмæ фæндаг ссарыны фаг хъару нæ разындзæн, — йæ ныхмæ фæлæууыныл архайын æз, фæлæ мын уый мæ ныхæстæ бындзы дыв-дывæй уæлдай ницæмæ дары.

— Æхца дари трусик дæр ласы. Бирæ дæм дзы куы уайд, уæд Ларисæйы хуызæн аслам гаццатæм кæстæ дæр нæ бакæнис. Кæмæ баулæфис, уый йæхицæн стыр амондыл банымаид демæ иучысыл афæстиат уæвын. Куыд зарыс, уый цалдæр хатты фехъуыстон, æмæ дæ ахæм хъæлæсимæ ацы цъыфдзастмæ хæдзыкъайæ дæр ничи ’рбаласид. Диссаг мæм кæсы, нырмæ куыд никуы зарыс, уый. Исты хормæ цæуыннæ бацæуыс?

— Куына мæ райсой..

— Дæу?! Цытæ дзурыс? Цинай дыл амæлдзысты. Айфыццаг, нæхимæ цæугæйæ, иу хъусынгæнинагмæ фæкомкоммæ дæн æмæ йæ дæу тыххæй лæмбынæг бакастæн. Завод «Сырх пролетарийы» клубы академион хормæ зарæггæнджыты исынц. Зæгъынмæ дын æй хъавыдтæн, фæлæ мыл мæрдырох бахæцыди.

— Лæппутæ, цалынмæ кусджытæ не ’рæмбырд сты, уæдмæ рацæут! — дыккаг уæладзыгæй та нæм æрдзырдта Ларисæ.

— Абон, æвæццæгæн, сæрибар у æмæ дæ искуыдæм хоны. Дæу тыххæй ма мæныл дæр стыхсти, цыма нæ уæлбыл фæкæндзæн. Уыцы капеччытæ кæдфæнды дæр райс. Уæддæр ницы фаг сты, — цыма гыццыл кæй исы, уым Ларисæ исты аххосджын у, уыйау йæ фындзы бын хъуыр-хъуыр кæны Вадим. — Хъусыс, йæ зæрдæхудты ма бацу, науæд ма дæу æдде мæнæй дæр йе сæфт фендзæни.

Ахæм дзы æнахуыр адæймаг никуыма федтон. Зæдæй дæр уайтагъд иблис ацараздзæн. Йæ фæдыл цæуын мæ нæ фæнды æмæ фæстиæттæ кæнын. Хæдзары куы фæмидæг и, уæд сабыргай араст дæн, фæлæ машинæйы уынар айхъуыстон æмæ æрлæууыдтæн. Дæргъæй-дæргъмæ тралер бетон къæйтæ æрбаласта, æмæ йæ цæлхыты бынæй гæрæны къæр-къæр ссыди. Мæнæн фырмастæй мæ хурхуадындзтæ адымстысты, æмæ шофырмæ, æртхъирæнтагæнгæ, атындзыдтон. Хъуамæ йæ кабинæйæ æрисон æмæ... Æмæ цы? Ницы. Йæ хъахъхъæнæг — йæ разы. Æз мæхиуыл сгуырысхо дæн. Кæд мæ мæ цæстытæ сайгæ кæнынц, мыййаг? Ницы мæ сайынц. Иван шофыры фарсмæ бады æмæ йын галиуырæм амоны. Зæхмæ æрхызт æмæ йæм йæ къухтæ тилы.

— Уæртæ сæ уырæм балас! Фæстæмæ разил! Рæбындæр

бацу! Рæбындæр! Хорз, хорз! Æрлæуу! Ныртæккæ къраны дæр ардæм хъæуы, æмæ дæ равдæлон кæндзæн!

— Къулмæ йæ хæстæгдæр куы батардтаид, уæд йæ бæрзæй асастайд?! — хъæрæй хыл кæнын шофыримæ, фæлæ мæ уайдзæф тынгдæр Иванмæ хауы, æмæ мæм баронхуызæй дзуры:

— Ма йыл тыхс, уæддæр æй халын хъæуы: хъыгдарыны хос йеддæмæ ницы у.

— Уый та куыд? — дызæрдыгтæнгæ йæ фæрсын æз. — Дыууæ хатты йыл куы фæтухæн кодтам..

— Цы нæ бон у? Мах салдæттæ стæм. Уæлейæ нæм цы бардзырд æрдæттой, уый нын æнæххæстгæнгæ нæй. Дысонизæр ам уыдысты æмæ мын алывыдтæ акалдтой. Иу ма мын дзы хицауы цæстмæ йæ лулæйæ мæ ных дæр бакъуырдат. Ацы быру, дам, ам цæмæ хъæуы? Цал сæры сты, уал хъуыдыйы сæм и, æмæ иу ран цъыф змæнтæм..

— Кæд нæ хъæуы, уæд ма йыл абондæргъы та нæ хид цы фæкалдтам?

— Гъе, мæ хæлар, иугай бонты куыст йеддæмæ куы ницы сафиккам, уæд афонмæ цардæй къæртт æппариккам.. — ме уæхск мын æрхоста Иван æмæ йæ кабинетмæ ацыди. Æз фæлдæхт цæджындзыл æрбадтæн, саст гæрæнмæ æдзынæг кæсын æмæ йæ удгоймагау æнкъардæй фæрсын:

— Бæстæйы сæйраг горæты разамонджытæ ахæм сæфт кæм сты, уым ма фæсвæд рæтты сæргълæуджытæ та цавæр сты?

Хъыг æмæ маст мæ риуы абухынц, æмæ мæ фæнды хицæутты, уæртæ бахус кæнын кæй нæ фæразынц, уыцы цъымарайы сæвдулын. Мæнæй аразгæ куы уайд, уæд сæ æз хыладзагъдæй фæсурин. Æмæ сæ бынæтты чи 'рбадид, уыдон хуыздæр уаиккой? Æвæццæгæн, нæ. Уæдæ дзы уый ис, уый. Нæ мидцоппайæн йæ аххосæгтæ арфдæр æмбæхст сты, дæ бон сæ срæст кæнын нæу, æмæ дæ бынаты 'нцад лæуу.

Мæ сæрты сау халæттæ, хъуахъ-хъуахъгæнгæ, горæты астæумæ фæтæхынц, цыма дзы холыйы тæф æмбарынц. Хъуынджын бур гæды та цуаны рацыд æмæ, кулы цъыбар-цъыбургæнгæ йæхи чи найы, уыцы сыррдонцъиутæм аивæй йæ хъус дары. Ларисæ мæм йæхи 'рбайста æмæ мын мæ бецыкк дауы.

— Мæ гыццыл хур.. Де 'хца исынмæ цæуыннæ цæуыс? — фæрсы мæ, цыма мыл æрхъæцмæ дæр нæ хъæцы æмæ мын йæ зæрдæйы дуæрттæ гом кæны, уыйау.

— Ёнахъан мæй паддзахадæн иу капекк дæр пайда куына æрхастон, уæд дзы 'хца цы цæсгомæй райсон? — фæрсын æй, саст бырумæ амонгæйæ.

— Азæй-азмæ йын йæ бйнай рухс чи уадзы, уыдон йæ тæгæнайæ атонын куына комынц, æмæ сæ цæсгæмттæ куына хид кæнынц, уæд дзы ды, капеччытæ исгæйæ, цы 'фсæрмы кæныс? Цу, рæвдздæр дæ мызд райс æмæ мемæ цом.

— Кæдæм?

— Махмæ.

— Аив куына уа...

— Æгæр фырнымд ма у: ницы дзы рамбулдзына...

— Æз куы ницы... Дæ мадæй худинаг у, æндæр...

— Ма дзы 'фсæрмы кæн. Уымæн йæ уат — хицæн, мæнæн — хицæн. Æстдæс азæй мыл фылдæр цæуы, æмæ мæ цард аразын, куыд мæ фæнды, афтæ.

— Уæддæр...

— Иу шампайнаджы авг ын балхæ, æмæ дæ йæхи хъæбулау суазæг кæндзæн, — йæ мидбылты мæм сусæгвæндгæнæгау худы чызг, мæ сæр мын йæ риумæ æлхъивы, æмæ, мæ зæрдæмæ цины уылæн куыд бырсы, уый ме 'ппæт буарæй дæр æнкъарын...

АВЗОНГ БОНТЫ КЪАЭСÆР

МАХ ХЪÆУ

Рацæйцæуы рагфыдæлты фарн
Денджызы цъæх уылæнау бæрзондæй,
Хъахъхъæны нæ кæстæрты йæ арм
Алы бæллæх, дунейы фыдкондæй.

Бирæ федтой маст æмæ фыдæх
Алы знæгтæй Уæлгинскæ, мæ къона,
Фæлæ уарзтой афтæ тынг сæ зæхх,
Дуне сын сæ лæгдæрты куыд зона.

Саггуырдатæ дзы цас рантысти, цас! —
Аивады, тохы уа фыццæгтæ.
Се 'гъдауæй та зæдты æмвынг раст,
Стыр бæстæйæн цас кодтой лæггæдтæ!

Абон дæр нæ фæсивæд — сæрæн,
Царды хæрзтæм абырсынц лæгдæрæй.
Адæмты 'хсæн кадджынаей цæрæм,
Разы стæм нæ фидæны фæлтæрæй.

Базард:
Цыргъобауæй райдайы мæ хъæу,
Урбазыр сызгъæрин кувæндон
Фæг хæрзтæ лæвар кæны æргом.
Уаз ном хæссын афтæ æнцон нæу,
Цыргъобауæй рухс кæны мæ хъæу.

САГЪÆССАГ ХЪУЫДЫТÆ

Кæцæй нæ ракастæн, цы рагъæй,
Цы бæллæхтæ нæ бавзæрста мæ сæр!
Фæагурын ма бонрухсмæ цырагъæй
Мæ кæддæры æвзонг бонты къæсар.

Ныр уым сæ цинтæ таугæ 'мæ уыраугæ
Æндæр сабитæ цардбæллон ныфсæй
Фæцæйтæхынц сæ бæллицтæ æмбаргæ,
Сæ хъарутæн сын басæттæнтæ нæй.

Бæргæ... Сæ фæндаг лæгъз æмæ уæрæхæй
Бæллиццаг фæндтæм аразæг фæуæд,
Æмæ сæ алчи хурæфсæст, дзæбæхæй
Сыгъдæг уд хъахъхъæнгæ царæд.

Бæргæ, бæргæ, куы уайд афтæ,
Куыд загъы кæстæртæн нæ зонд,
Куы гуырид алкæй риуы арфæ,
Сыгъдæг сæ хъуыды, аив та сæ конд.

Фæла кæцæй æмæ цы ранæй
Æрхæссой сабитæ хъысмæт,
Нæ фæлтæр сын фæзминаг цардæй
Куына дзаг кæной зæрдæтæ, гъеуæд?

Æниу нæ æнæсарфат митæн
Æфсæнттæ ц' агурам кæмдæр? —
Нæхицæй уыдоны 'хсæн хидæн
Быцæутæ не ссардтам кæддæр.

ХЪИСФÆНДЫР

(Рагон таурæгъ)

Нæртон лæджы уд цъысымы лæзæры,
Уæддæр нæ сæтты, — ракæнонæнгас.
Бынатджын удхор бацыдис, æрлаууыд
Фæлмæст, æнусон царды раз...

Кæмæн кодтой йæ иу койæ дæр ризгæ,
 Ныр уый цур схъæлсæрæй лæууынц
 Гадзрахат, Хин æмæ Цæстмæми.
 Бæрзондæй ахст лæджы фæрсынц:
 «Дæ фæстаг ныхас, адæмы цыфыддæр,
 Кæд дæм фæсмон æрцыд, мыййаг,
 Хуыцауы стыр тых бамбæрстай бæлвырддæр,
 Æви дын — уæлмæрдмæ фæндаг?!
 У не 'гъдау махæн фидар æмæ раст.
 Нæ тых æгæрон, паддæхтæ стæм мах.
 Кæд дæ фæнды, лæвар дыл хур кæса,
 Зыбыты лæвар арвы цъæх уынай,
 Уæхскуæзæй кус, дæ дзыхыл хæп,
 Хъуыды кæныны бар дын нæй.
 Нæ рæстдзинадыл чи сиса йæ к'уых,
 Уый судзгæ арты бауызæн фынаей».

Кæсынц дыууæ сау цæсты арфæй,
 Нæ сæ зыны фæсмоны хъуыды мур:
 «Уæ рæстдзинад нæу адæмы рæстдзинад,
 Уæ рæстдзинад — хъадаман æмæ арт,
 Уæ рæстдзинады рухс хъуыды — дæлдзиныг,
 Мæнг дзурæгæн дзы — кадджындæр бынат.
 Æгас бæстæ уæ рæстдзинады судзы,
 Ныккодтат ын йæ лæгдæрты бындзагъд.
 Уæ рæстдзинад зынг сасирæй фæрсудзы
 Нæ адæмæн сæ номдзыддæрты цард...»

«Ныхъхъус у! Феуæгъд та дæ бырынкъ!
 Дзæгъæл дзæнгæда цардаразæг нæу.
 Дæ хуызæттæ сæ уæрджытыл фæбырынц
 Мæ разы. Дæуæн та стыр бартæ ис, лæуу!
 Цы йæ æмбæхсон, аскъуыйдзæн дæ фæндаг!
 Фæла хæларзæрдæ дæн æз...
 Цы хорздзинад дын саразон дæ фæндиаг,
 Дæ фæстаг фæндон зæгъ».

«Фæстаг фæндон... Уæздан ыстут, бæгуыдæр, —
 Фæрухсдæр ахст лæджы цæсгом, —
 Æрхæсс мын хъисфæндыр,
 Ыстæй мæ бауадзут цæгъдын дæр.
 Мæ уды сагъæстæ зæгъон».

«Адылы к'юппа!» — дурдзæсгом ныххудти,
 Уымæл к'юлтыл йæ сæртæг худт фæмыр
 Аемæ йын х'ысфæндыр æрхаста...
 «Цæгъдгæ дæ сæфты фæстаг зарæг».
 Аемæ фæлмаст х'ыстæ зæллангæй
 Ныррызтысты сæрибар æмæ цардыл.
 Цыма ныртæккæ срæмудздысты ныккæнд,
 Йæ фидар к'юлтæ фестдысты æртхутæг...
 Лæууыд йæ разы дурвидар цагъайраг,
 Фæцагайдтой йын уаз мыртæ йæ зæрдæ,
 Уыд дурау адæмы х'ысмæттæм
 Аемæ фырфиуæвæрдæй
 Аенк'арын, х'усынæн дæр нал уыд,
 Фæлæ йæ айстой уаз мыртæ сæ разæй,
 Ныххызтысты йæ уды арфдæр тæгтæм
 Аемæ сæ ризгæ, ниугæ
 Ысфæлдæхтой бындзарæй...
 Цы гæнах арæзта цæрæнбон,
 Уый хæлы музыкæйы зæлтæй,
 Фæцудыдта,
 Йæ бындурæй ныррызт
 Аемæ йæ аразæгыл ракалд.
 Фæцыд æмыр гæрах...
 Аермæст æнустæм ризгæ мырты батад...
 Х'æрдæрæй райх'уыст х'ысфæндыры цагъд.
 Агъатыр лæгмары тæрныхæй
 Аертахгай адæмы рис тагъд...
 Йæ фæлурс, ризгæ пух æнгуылдзтæй
 Дамбаца зивæггæнгæ 'рхауд.

АХСТОН

'Взистæй цæхæркалгæ
 Рагон фыдæлты ныфс —
 Тохы æхсаргард —
 Аерцауыг'тон сарайы...
 Бон дæр нæма рацыд,
 Уалдзыгон цины бон,
 Урсгуыбын зæрватыкк —

Уалдзæджы фидиуæг —
Кæрддзæмæй кардæн
Йæ арæн, йæ фистоныл
Ахстон æрцарæзта...
Уалынмæ къонайæ
Бурдзых, фæлмæнпакъуы
Маргъы лæшпын цъиутæ
Дунейæ райгæйæ
Рагудзи кодтой
Сæ дзæццытæй,
Архайынц ратæхын,
Тугкалд кæм нал уыдзæн,
Адæмæй, сырдай
'Мæ алы цæрæгойæ
Иууыл хæларæй кæм цæрдзысты,
Уыцы дзæнæт ранмæ...
Ехх, æмæ адæм дæр
Искæд бон, искæд хатт,
Искæд куы ссариккой
Ахæм зонд, ахæм тых,
Сабитæ дунейы 'вдæрзæн
Куыд нал уыной.
Ехх, уæдæ адæймаг
Æрдзы кæд бафæзмдзæн?

ХЪУЫСТ ЗАМАНХЪУЛАЙ ХУДЫН

СЫЗГЪÆРИН САХАТ

Гуыккын сыхаг лæппу Тохъиимæ куыроймæ ацыд Атагъамæ. Сæ ныццымæ мæхъхъæлон лæг зады ссадæй дзæкъул байдзаг кодта, стæй ныккалдта йæ иннæ ссинæгтæ. Æмæ нымæтыл æруагъта йæхи. Йæ хуырхуыр ссыд. Ныр йæ цонгыл сызгъæрин сахат æрттывтытæ калы.

— Уæртæ уыцы сахат нæ адавис? — сцыбæл Тохъи.

— Давын æй цæмæн хъæуы? Йæхæдæг мын æй сæвæрдзæн мæ уæрдонны..

— Уæдмæ дæр уал дæ бикъыл хæц!

— Кæс-иу уæдæ! — загъта Гуыккын æмæ цæстыфæныкъуылдмæ лæджы цонгæй рафтыдта сахат. Стæй йын æй фæстæмæ йæхи ссады дзæкъулы сæвæрдта.

Мæхъхъæлон лæг куы райхъал ис, уæд æм Гуыккын мæлгъæвзагæй дзуры:

— Аллахы уарзон пысылмон! Цы фын федтай, уый дын зæгъон? — Чи нæ зæгъа, — сцымыдис лæг.

— Цыма дæ зады дзæкъул мæ нартхоры голлагыл баивтай. Хосæн мæ хъæуы хъæбæрхоры зад.

— Гъей, цъиусур ирон! Æз разы дæн! — бацин кодта лæг. Æмæ зады дзæкъул Гуыккыны уæрдонмæ — зывыт! Нартхоры голлаг та йæхицæн æрбайста, стæй фæрсы:

— Цы ма дæм ис ивинагæй?

— Абон уал дын æгъгъæд!.. — загъта Гуыккын æмæ сæхимæ рафардæг. Уæрдон кæртмæ куы 'рбатылди, уæд хæдзары æфсин Мисурæт гуыфæмæ ныккаст æмæ йæ рустæм фæлæбурдта:

— Мæ хæдзар куыд уыди! Нæ хоры голлагæй дзæкъул йеддæмæ нæ рауади? Арахъхъыл æй баивтай, æвæццæгæн?..

— Арахъхъыл нæ, — загъта Гуыккын æмæ дзæкъулаей сласта сызгъæрин сахат. Йе 'фсины цæстытæ сызгъæрин цæхæртæ акалдтой.

ГÆРТАМХОР

Гуыккын нартхор давынмæ ацыд колхозы зæхмæ. Æмæ йæ хъалагъур æрбайæфта, бæстæ йæ сæрыл систа. Гуыккын зæгъы:

— Мæнæ дын туман. Æмæ мын аххуыс кæн дæхæдæг дæр!..

— Аба-бау! Кой дæр æй ма скæн!

«Ай, хосы цъынайыл кæй бабастой, ахæм куыдз у...» — ахъуыды кодта Гуыккын, стæй йын сусæгæй туман йæ дзыппы ныппæрста.

Уæдмæ сæ уæлхъус сæрдар алаууыди:

— Ам цы кусыс? — тызмæгæй фæрсы Гуыккыны.

— Цы кусын, цы?.. Мæнæ мын дæ хъалагъур иу голлаг байдзаг кодта... Æз та йын туман радтон гæртам...

— Мæнг зæгъæгæн — афтæ æмæ уфтæ! — Æлгъиты хъалагъур. — Иунæг капекк дæр куы нæй мæ дзыппы!..

— Уæдæ-ма сфæлдах дæ дзыппытæ!

Хъалагъур дзыппытæ сфæлдæхта æмæ мæнæ сырх-сырхид туман схауд. Сæрдары цæстгом судзгæ пысыра афæлдæхти:

— Дæ бæх радт Гуыккынмæ! Ды та мын дæхи дæр мауал фенын кæн!

Хъалагъур бæхæй æрхызти... Гуыккын та схызти саргъы бæхмæ. Æмæ голлаг дæр бæхыл схаста сæхимæ.

РАСЫГ КÆРЧЫТÆ

Гуыккынмæ йæ сыхаг Хъасайы кæрчытæ сагъуыдысты. Æмæ йын нал дæр хуртуан уагътой, нал — булчъы хуым... Гуыккуын сæ йæ сæрæй рафæлмæцыди æмæ æлгъыста: «Дарæг уæ мауал баззай! Кæд-ма уæ Туркмæ фæлидзон ме 'рвадæлтæм...»

Уыцы ныхæстæ худæгау кастысты Хъасаймæ æмæ пыррыччытæ кодта. Кæрчытæ дæр, сæ хицауы ныфсæй къæйныхдæр фесты! Уасæг-иу кауы сæрмæ стахт æмæ Гуыккыны кæртмæ бауасыди:

— Æз та сымахмæ араст дæн, хæххон дзигло!

Мæ устытимæ фарастæй, Кæрчигло!

— Уасæг — Хуыцауы уазæг! — загъта Гуыккын. — Уæ ми-нас — цæттæ: Æнтыд — карз арахъхъимæ... — æмæ сæ æцæгдæр афтæ суазæг кодта. Кæрчытæ карз æнтыдæй гуцъатæ скодтой. Æмæ райдыдтой уасæджы уаст... Уасæг та — карчы хъуыдатт.

Стæй уыцы ран фæуæлгоммæ сты. Гуыккын сæ базывытт кодта кауы сæрты.

Хъасай хъæуыхицаумæ хъæстмæ балæууыди. Фæлæ йе 'рбацыдмæ расыг кæрчытæ æрчыцыдтой. Ноджы тынгдæр сæ зæрдæ хæрын æрцагуырдта æмæ Гуыккыны булчты хуымыл ралæууыдысты. Афтæмæй сæ æрбайæфта хъæуыхицау. Æмæ алывыд калы Хъасайыл:

— Искæй хъыгдарын лæджы ми нæу! Булчты хуымы аргъ ивар бафид!..

Цы гæнæн-ма йын уыд Хъасайæн дæр æмæ йе 'хцайы чыссæ Гуыккыны дзыппæ равдæлон кодта.

ХИСТ — ФАШИСТÆН...

Къæбыцо хæстæй куы сыздæхти, уæд йæ мадæн рахъаст кодта «Иу разведчикы амардтон Закарпаты... Уацары мæ райсынмæ хъавыд... «Муттер... Муттер» — сæнттæ цагъта... Йæ мады ма агуырдта, æвæццæгæн... Уыцы хуызæнæй мæм æрбацæуыфыны»...

Гъе æмæ та-иу Къæбыцо æхсæвы хæрдмæ фæхауд йæ хуысæны. Сагъæсы бацыд Дзаппа — Къæбыцойы мад. Мард немыцагæн дыууæ кæрдзыны ныххæлар кодта йæ катыйæ. Кæд, дам, мын иу ран ныууадзид мæ хъæбулы...

Уый дын æрцыдис, цы, Гуыккыны хъустыл! Сæ сияхс уыд. Уайтагъддæр минас йæ былтыл ауад... «Ды мын дæ чызджы нæ лæвæрдтай, нæ? Ныр-ма дæ мæ бар бауадз!» — бартхырæн кодта йæхинымæр. Милиционеры дæр рахуыдта йемæ æмæ Дзаппамæ æрбалæууыдысты:

— Дæ хъуыддаг сæ хæртæй нæу! Хист, дам, скодтай немыцагæн. — Районмæ байхъуыст...

Дзаппайы цæсгом миты къæрмæгау афæлурс и. Гуыккын фæфæлмæндæр кодта ныхас:

— Мæнæ ацы лæгæн йæ былтæ сойæ айсæрд, æмæ арт ссудзын ма бауадза, — амоны милиционермæ.

Дзаппайы гогызтæ уыцы бон иу къаддæр фесты... Стæй иннæтæ дæр бонæй-бонмæ фыццаджы фæдыл ацыдысты. Гуыккын та гогызы бохъхъыр хæрдæй рауагъта бохъхъыр...

ÆРДÆГФЫСТ КУРДИАТ

Гуыккын хъуыддаджы гæххæтт ныфффыссынмæ уыдис дæсны. Æмæ уый хъæубæстæ зыдтой. Иу ануазын дæр уарзта, агъай! Æмæ сыхаг ус Дзæнæкама арахъмæ барвыста иу сомимæ. Дзæнæка йын йæ банкæ æрдæгæй æрбарвыста ахæм ныхæстимæ: «Хор фæзынаргъ... Арахъхъ дæр — афтæ... Иу сом-ма хъæуы литрæн...»

Иуцасдæры фæстæ Дзæнæкайы дæр Гуыккыны сæр бахъуыд. Æмæ йæ дуармæ æрлæууыд арахъхъы балонимæ:

— Мæ дыууæ фырты ахæстони бадынц хуыцауы ницæуыл. Курдиат мын ныфффысс суды лæгмæ!

Гуыккын дæр курдиатæн йе 'мбис ныфффыста æмæ йæ барвыста Дзæнæкама ахæм ныхæстимæ: «Гæххæтт фæзынаргъ. Чернила дæр — афтæ... Иу балон-ма хъæуы æххæст курдиатæн».

Дзæнæкайæн ма йæ цы бамбарын хъуыд: цы дур фехста, уый йæхиуыл сæмбæлд...

ÆГУЫДЗÆГ СÆРДАР

Гуыккын рады хъомгæс ацыд. Æмæ йæ фосы дзуг баирвæзти Хъахъхъæдуры хуымтæм. Колхозы сæрдар æй æрбайæфта саргъы бæхыл. Гуыккын йæхи гоби скодта, стæй къуылых. Сæрдар цæхæртæ калы мæстæй. Фæхау-фæхау кæны саргъы гоппыл æмæ та басуры хъомтæ:

— Хромой-немой! Дæу пастух чи назначил, уыцы село Заманхъул — афтæ-уфтæ!

— Дæу сæрдарæй чи равзæрста, уыцы хъæубæстæ дæр — афтæ-уфтæ! — нал æм фæлæууыд Гуыккын. — Нæ бæхыл бадын зонис, нæ — иронау.

ЦАГЪДЫ УÆЛДÆЙТТÆ

Гуыккын æмæ Мæза Хъуысаты хутормæ ацыдысты бæхуæрдонай. Фæлæ сæ æгæр фæрасыг кодта Хъосым-мæхъхъалон сияхс. Стæй сæ бавæрдта бæхуæрдоны. «Нуа», зæгъгæ, бæхы ехсæй æрцафта æмæ сæ Аллахыл бафæдзæхста...

Уæрдонай зæхмæ сæ къæхтæ æрзæбултæ сты, афтæмæй сæ æмбаргæ хайуан æрласы хъæуы уынгты. Раст уыцы сахат «Пьянству — бой!» — зæгъгæ, ахæм лекцийæ адæм клубæй рахæлиу сты. Лектор хъæуыхицауæн ацамыдта:

— Акæс-ма, уæртæ! Нозтимæ карз тох кæнæм, зæгъгæ, куы загътай... Уыцы мæрдтæ чи сты?

— Гъе, гъе! Уыдон нозтимæ тохы чи фæмард, ахæмтæ сты...

— худы хъæуыхицау.

СЫХАДЖЫ ХОРЗÆХ

Гуыккын æмæ Хъасай фæрсæй-фæрстæм цардысты уæлæсыхы. Бирæгъ æмæ рувас сырдоны куыд цæрой, афтæ. Се 'хсан та каубыд йеддæмæ ницы уыди.

«Æвзæр сыхаг цæй æвзæр у! Мæ туг мын æхсныфæй нуазы Гуыккын» — цæмæйдæр фæдызæрдыг Хъасай Гуыккыныл, æмæ дзы дæлгæмттæ кодта.

«Хъасай, ма сай!» — къух ыл ауыгъта Гуыккын æмæ дарддæр йæхионтæ кодта. Иубон Хъасайы ус кауы сæрты цъæхахст систа:

— Мæ хæдзар хæлы! Бабын стæм!

Гуыккын йæ лæппу Журанимæ фæдисмæ стындздыдтой. Æмæ дæ балгъитæг — афтæ! Хæдзары хицау Хъасай тъахтиныл уæлгоммæ адæргъ... Ныдздагъыр. Каптилкæ цырагъау-ма зæрдæ фæтæпп-фæтæпп кодта. Фыд æмæ фырт хъазуаты бацыдысты: Гуыккын ын йæ къæхтæ тылдта. Журан та — йæ къухтæ. Æмæ Хъасайы зæрдæ скуыста — ахæцыди! Йæ ирвæзынгæнджытæм скасти Хъасай æмæ æхсызгон сулæфыди:

— Æллæх, сыхаг цæй хорз у!

ПАРТИМÆ КУРДИАТ

Парторг фæсидти Гуыккынмæ æмæ йын цурон ныхасæй зæгъы:

— Чиныджы зоныс... Куысты — фæразон... Партимæ бацу!

Курдиат æрбадæтт!

Гуыккын сбадт æмæ курдиат ныффыста. Фæлæ йæ цæмæдæр гæсгæ дары йæ къухты.

— Æри йæ ныр ардæм!

— Нæ дæм æй ратдзынæн.

— Ома?

— Ды дæр уæдæ ныффысс курдиат. Цæмæй дæ партийæ куыд ацух кæной...

— Уый та цæмæн?

— Ды цы партийы уай, æз уырдаем мæ къах нæ бавæрдзынæн!..

БУЦЦÆЙЫ ФЫРТТÆ МÆРДГÆС

Буццæйæн уæлмæрдтæ йæ зæрдæмæ фæхæстæгдæр сты...

Æмæ зæрондæй уымæн æрлыгъдис йæ райгуырæн хъæу За-
манхъулмæ. Иубон та хъæугæрон цыртытыл зилы. Алкæцийæн
дæр дзы ахъæбыс кæны хорз хæларау. Афтамæй йыл æрбамбæлд
Мидат — хъæуыхицау:

— Хæрзаудæн дыл кæнæнт мæрдтæ!

— Дæуыл дæр, мæ хур, дæуыл! Фæлæ — афтæ: исты куыст
мын!..

— Цæй куыст-ма дæ хъæуы? Дæ къуыллæуттæ зæххыл куы
ласыс!

— Афтæ уæддæр... Исты рог куыст...

— Гъемæ уæдæ фæуæд! Мæнæ уæлмæрдтæ хъахъхъæндзынæ...
Быдырыл дæр-иу ахæсс дæ цæст!

Æмæ зæронд Буццæ мæрдгæсæй агæпп ласта. Уый дын фехъ-
уыста-цы, къуыдипп Хæчъа — ахъазынвæнд дзы скодта. Æмæ
йæ уæлхъус алæууыди:

— Буццæ цæра! Мæ дадайы цырт ам куы нал ис. Чидæр æй
ачтырхта, æвæццæгæн?

— Æмæ ды уæлæ сидзæрдонæй хаст куы уыдтæ... Цæй дада
дын ис дæуæн та?! — йæхи йæм фæдзагъул кодта Буццæ. Хæчъа-
ма йæ къæбут аныхта фырадæргæй...

ЧИ ЙÆ ДАСЫ БАБАСЫР..

Йæ фыды къахвæдтыл хъæумæ æрлыгъди Бабас — Буццæйы
фырт. Ацал-ауал азы фæлтæрæнтæ кодта йæ райгуырæн сых-
бæсты иу хæдзары къуым балхæныныл. Æмæ йын æппынфæс-
таг бантысти. Ныр уымæ бакæсын! Къуыртты каркæн чыргъæ-
ды æйчытæ куыд сæвæрай, афтæ æрбатымбылтæ кодта йæ ис-йæ
бис. Æмæ дзы Бынаты хицауы зæрдæ барухс. «Аллах акбар» —
загъта пысылмон лæг æмæ йæ ног къонайы куыстытæ кодта.

Фæлæ адæмы æвзæгтæ дæр кодтой сæ куыст. — «Адаста
чидæр Бабасы — асайдта йæ, — дыгай æвзæгтæй цъиутау уасы-
дысты. Æмæ Аллахы уарзон пысылмоныл схæцыд гуызаваæ,
дызæрдыг æмæ гуырысхо... Атахтис уартæ фаллаг сыхмæ, ногæй

та балхæдта хæдзари къуым. Ногæй та стæлфыдысты калмы 'взæгтæ. «Адаста та йæ чидæр Бабасы!» Æмæ та ногæй — гуырысхо, гуызаваæ... Ногæй та йæ йæ карчы къуыртт дæр æндæр царæнтæм хæссын бахъуыд... Бынаты хицау хæдзари-хæдзар йæ фæстæ зылынæй бафæллади, бæлон фестад... Æмæ уалæ бæласæй уасы:

— Чи йæ дасы Бабасы?

ХЪАЙСЫНЫ МАХОРКÆ

Хъайсын бригадирæй куыста хæсты фæстæ. Æмæ-иу райсомæй йæ дзыппытæ махоркæйæ байдзаг кодта. Фæздæг калгæ-иу хæдзæрттыл зилгæ рацыд. Быдыры куыстмæ сæ хуыдта колхозонты.

Буццæйы дуармæ-иу æруагъта йæхи фахсбандоныл. Æмæ дымдта тамако.

— Дæ самосадæй та мын авæр, Хъайсын! — йæ фарсмæ-иу æрбадт Буццæ. Æмæ йын-иу Хъайсын газеты гæххæттыл æркодта махоркæ.

— Мах дæр дзы спъæрттытæ кæнæм, — бацыбæл-иу сты Буццæйы фырттæ дæр. Æмæ-иу Муста, Бабас æмæ Мæйлуды дæр бафсæста тамакойæ. Уыдон дæр ын-иу йæ махоркæйыл арт андзæрстой. Йæхæдæг та-иу бон-изæрмæ быдыры хъырды кодта...

«Ай бодзæн кæрц нæу!» — загъта Хъайсын æмæ сæ 'мгæрæтты дæр нал ауади. Буццæйы фырттæ дæр колхозы куыстæй ирвæзтысты.

ХЪÆДДАГ УАСÆГ

Ма сыхаг Дзыллæйæн йæ хæдзар фæкъахтой хæсты фæстæ. Æмæ дзы цы нæ сфæйлыдтой къæрныхтæ къуым-къæразæй! Пысултæ ма сын амæддаг уæнт, фæлæ дзы цы хъæддаг уасæг асатар кодтой, цы хъæддаг! Суанг-ма йæ сабитæ дæр уый цинæй рæзыдысты. Фыдыфыд Габоци, дам, æй фаллаг хъæдæй æрбахаста цуанæй. Æмæ дзы скодта муми... Йæ мидæг та йын сусæгæй сæвардта «Сызгъæрин айк»... Йæхæдæг, дам-иу хъызгæмхасæнты афтæ: «Мæгуырæй куы фæтæрсат, уæд-иу уæ уасæг аргæвдут!..» Æмæ йæ къулыл саджы сыкъатыл слæууын кодта, йæ къубал хæрдмæ сивæзта уасæг, цыма ныртæккæ ныхъхъихъыри

кæндзæн... Æмæ уый хуызæн хæзна къæрныхты амæддаг бацц!
Милицæ æрхæццæ сты смудаг куыдзимæ. Æмæ райдыдтой
фæд агурын. Уыцы сахат сæ сыхаг Буццæйы фырт Муста сæ
кæрты уæхстыл физонæг арыдта. Физонæджы тæфмæ æххор-
маг куыдз йæ уæлхъус алæууыди æмæ йын раздæр йæ физонæг
аныхъуырда, стæй йын æрхæцыд йæхиуыл.

Æртæ суткæйы фæдардтой Мустайы къаланчойы... Хуыцауы
ницæуыл. Стæй кауы михтыл хæцгæ æрбацыд сæхимæ. Дзыллæ
та дæ зæрдæ-мæ зæрдæйæ дæснымæ бацыд къамæйфæрсæг. Æмæ
— диссаг! Дæсныйы уаты къулыл — йæ хъæддаг уасæг. Раст
сæхимæ куыд уыди, гъе-афтæ: ныууасынæввонг! Ард хордта,
сомытæ кодта къамæйфæрсæг, цавæрдæр цæстфæлдахджытæ,
дам, мын æй рауæй кодтой. Уартæ фæсдуары уыныс: уыцы
æрхуы хъуыргъанимæ.

Дзыллæ сæхимæ æрбаздæхт йæ хъæддаг уасæгимæ. Фæлæ
йæм ацы хатт цыдæр рог фæкасти йæ уасæг: къæрныхтæ акъах-
той хъæддаг уасæджы хуылфыдзаума — «сызгъæрин айк»...

ФУЗÆЙЫ ЦЫ ХЪÆУЫР

Хæсты хъæдгæмтгæ нæма байгас сты. Фæлæ зæрдæтæм рух-
сы цъыртт æрбакалды уæлахизы цинæй! Æмæ быдыртæй рай-
хъуысти зарæг. Буццæйы чызг Фузæ аразæй хуымы. Йæ куыс-
тæй йæ зæрдæ барухс æмæ базарыди:

Фарон дæр мæ хъуыди,

Абон дæр мæ хъæуы...

— Фузæйы цы хъæуы, цы? — сцымыдис ис æдылыдзæф Аника.

— Фузæйы лæг хъæуы, лæг, — зæгъы йын Гæбæтце — сæ
бригадир.

— Æмæ йын мæнæ æз — лæг, — йæ риу бахоста Аника.

— Сыдзылбырд дзабыры хуызæн... Хуыздæр лæг мæ хъæуы
дæуæй, — дзуры Фузæ.

— Хуыздæртæ хæсты базадысты!..

НАНАЙЫ ХЪÆБУЛТÆ

Уынгæн йæ фаллаг фарс Буццæтæ цардысты, мах та — ацыр-
дыгæй. Уый дæр йæ фыртгæ хуыдтой Баба, мах дæр нæ фыды
хуыдтам афтæ. Æмæ нæм-иу уалæ сыхæгты лæг Муссæ рахъер
кодта «Разгъорут-ма, Бабайы фырттæ!» Мах æй зыдтам:

кæрдотæ та нын дæтты Муссæ æмæ-иу уайтæккæ йæ уæлхъус алаууыдыстæм. Буццæйы фырттæ æмæ мах дæр.

Фæлæ иухатт уистæ æргъомæй хаста Муссæ æмæ нæм æххуысмæ куы фæдзурид:

— Бабайы фырттæ! Разгъорут-ма!

Буццæйы фырттæ йæ уæлхъус алаууыдысты. Махæй змæлгæ дæр ничи фæкодта.

— Æмæ сымах Бабайы фырттæ не стут, æви? — фæрсы нæ Муссæ.

— Мах Нанайы хъæбултæ стæм, — фæцарæхст Гугулинæ, хистæр æфсымæр.

ÆРНЫГЪУЫЛ, УСАЙ!

Буццæ æмæ Дзыкъуыл «а» æмæ «о»-йæ цæргæйæ, фырынмд лæг æмæ усæй базæронд сты. Иубон та дыууæ зæронды цæхæрадоны рывтой нартхоры хуым. Уалæ къуыбырыл та — ногусджын лæг æмæ йæ къай. Уыдон дæр хуымы змæлæг скодтой сæхи, фæлæ-иу сæ туг сабухта, æвæццæгæн. Æмæ та пьатæ, хъæбыстæ.

Буццæ æмæ сæ Дзыкъуыл уыдтой æмæ-иу сæхæдæг фæфсæрмы сты.

— Æрныгъуыл, усай! Худинаг у, æмæ-иу дыууæ зæронды нартхоры хуымы æрæмбæхстысты.

ÆЛЛÆХ, СЫХАГ ЦÆЙ ХОРЗ У!

Маст мæ бацыдис мæ сыхæгтæй, фæлæ нæ мады ныхас мæ зæрдыл æрлаууыд: «Хуры разæй дæр лæг йæ сыхаджы фены...» Æмæ мæхиуыл ныххæцыдтæн. Гъеныр мæстæлгæдæй æрбаздæхтæн хъæуæй.

Мæ горæтаг фатеры дуарæй куыд бахызтæн, афтæ айхъуыстон алæмæты зæлтæ радиойæ: фæндырæй цагъта мæ рагбонты сыхаг Буццæйæн йæ хъæбулы хъæбул — Аллæ Хадыхъаты.

«Æллæх, сыхаг цæй хорз у!» — æхсызгон сулæфыдтæн. Æмæ мæ зæрдæмæ хур æрбакаст. Хъæуæй кæй рахастон, уыцы масты дзæкъул фæкъул, æмæ дзы иу мур дæр нал аздади...

СОХЪХЪЫР УЫБИХ

XX æнусы æртынаем азты Хуыцауы рæстæй йæ амонд кæмæн басыгъд, уыдонæй иу уыд заманхъуйлаг Зæнджиаты Уыбих. Куыройы нучы йæ цыма ауагъдæуыд — дзæгфындзæгхъулонæй сыздæхт Сыбырæй. Йе ’рбакъахдзæфыл ын чи бацин кодтаид, йæ кæрты иу ахæм нал уыд — сæдзæрæг. Уыг ын царæй маъдар æхсæвты марой кодта йе ’намонд хъысмæтыл. Æгас хъæубæстæ — йæ бинонтæ...

АХУЫРГОНД УСГУР

Сымси ус куырда дала Хъахъхъæдурæй... Фæлæ йæ хъуыд-дагæй ницы æнтыст. Æмæ Уыбихы йемæ фæхуыдта минæвар Хъалæгатæм. Радзур-бадзур, æмæ та-иу Сымси йæ ком аивæзта... «Ай фынайдзу лæг у, æви — усгур?» — былысчъилтæ кодтой чызджы хæдзар. Уыбих та — дзырдарæхст æмæ æппæлыд Сымсийæ:

— Æхсæв-бонмæ хуыссæджы цъыртт нæ фены... Чингуыты уæлхъус ыл сбон веййы...

«Ахуыргонд лæппу нын дзуры нæ чызгыл...» — бацин кодтой Хъалæгатæ. Æмæ усгурæн разыйы дзуапп радтой.

Раци-рабон: Сымси хъалагъурæй куыста кæсæндоны. Æмæ чингуыты уæлхъус æркув-æркув кодта...

ДЫУУÆ САУКУЫДЗЫ

Саукуыдзмæ уыдис сатæгсау куыдз. Æмæ æдзух дæр згъордта йæ хицауы фæдыл. Иу бон та лæгтæ ныхасы бадынц, Саукуыдз дæр тигъæй æрзынди. Йæ фæдыл — йæ таркæ. Уыбих сæ федта æмæ худы:

— Уалæ та дыууæ саукуыдзы æрцæуынц...

ХЪУЫНДЗАГЪД ХЪÆУБÆСТÆ

Ебæза хъæуыхицауæй куыста раджы. Æмæ царджытæй биратæ æфхæрд байæфтой уый фыдæхæй... Ныр йæ фырт къуымбилцæгъдæн цех байгом кодта хъæуы. Уыбих ын афтæ зæгъы:

— Æмæ нын дæ фыд нæ хъуын раджы куы ацагъта. Уæд-ма нæ ды та цы удхарæй марыс?

УЫБИХЫ ХУДЫ ХЪУСТÆ

Уыбихы, магуыр, Сыбыры уазал бацыд — ныххæррагъ...
Æмæ-иу цалынмæ тынг æрбахъарм, уæдмæ йæ къæрид кæрц йе
'рагъæй нæ ласта.

Иу уалдзæг колхозонтæ тæрхон кодтой:

— Бавналæм хортауынмæ! — загъта сæрдар.

— Ма кæ, уазал-ма у, — дзырдта агроном Мухтар. Фæлæ
йæм ничи хъуыста. Уæд агороном рудзынгæй ракаст æмæ сын
амоны уынгмæ:

— Уæртæ-ма уæдæ Уыбихы афæрсут! Йæ худы хъустæ куы
нама сфæлдæхта...

Æхсæвы Мухтары ныхас рауад: фæхъызыди.

АДÆМЫ ÆМРÆНХЪ

Адæмы хуыздæрты сæфтой Сыбырма. Сæ разæй сæ
фæтæрынц лæгахсджытæ. Се 'хсæн Цъыби — магуыр фыййау.
Йæ царды бонтæ фосимæ чи арвыста, ахæм. Йæ ус йæ фæдыл
марой кæны. Уыбих æм дзуры иннæты æхсæнæй:

— Цы йыл æрдиаг кæныс? Кæдæй-уæдæй Цъыби дæр лæгтимæ
фæцауы — адæмы æмрæнхъ...

САПОНЫ ФЫНКÆЙ

Уыцы фыдазты Хъалтох хъæубæсты хицауæй куыста. Йæ ус
Хъаллæ та — хилдасæгæй. Æмæ Уыбих загъта:

— Хъалтох нæ хусæй дасы... Хъаллæ та — сапоны фынкæй.
— Ныхас Хъалтохы хъустыл æрцыд. Æмæ Уыбих Сыбыры ам-
æддаг бацис...

АДÆМЫ ЗНАГ

Мæ бæллиц-иу ферттыфта арвыл, уастæн!

Мæ быны кафыд сатæг-сау æвсургъ.

Куы-иу æрсагътон къахфындзтæ æз хъазты —

Ныджджих мæ фæстæ даргъдзыкку рæсугъд...

Хъыррыстæй зарыд ауæдзы мæ гутон,

Йæ зарынмæ-иу дзывылдар æртахт...

Æз та йæ фæстæ хуымгæнды æппæрстон

Мæ хоры гага... стæй мæ хиды 'ртах.

Цæмæн бацис, уæдæ, мæ хъысмæт къахыр?
Æви Хуыцауæн адавтон йæ хъуг...
Цæрæнбонты мæлдзыгыл дæр мæ къахæй
Нæ ныллæууыдтæн! Акæла мæ туг!

Мæн басыгъта æрра æнусы азар,
Мæ зæрдæ риуы-оцани... Тæрсы!
Мæ къæрид кæрцы ахæстоны уазал
Нæ комы хурæн абон дæр тæфсын...

Сыбираг къæй фæлдæхтон æз мæцъистæй,
Уым сойхæрдæй нæ кæны лæг къæйтæн...
Мæ азарæй — мæ цъæл ысджыты рисæй
Ыстондзынæн мæ ингæны къæйтæ!

Куы-иу æрсагътон къахфындзтæ æз хъазты,
Уæд-иу мæ фæстæ сау рæсугъд ныджджих.
Ныр — иунæг, хъæды сау халонау, растдæр...
Гæвзыкк зæронд лæг — сохъхъырзæст Уыбих.

«Уыбих ызнаг у... Адæмы знаг» — адам,
Æмæ — æллæх! Ныууарыди мыл их!
Ныр абон мæ цыфæнды дзурæнт адæм —
Æз дæн кæддæры уаридзæст Уыбих!

БОЦЪО

Мæза — хылычъи лæг — иу ран фынджы бадты Хуыцауы
ницæуыл фæхъаугъа молло Хъауыримæ... Æмæ йын бафидис
кодта: дæу, дам, дæ боцъотæ дарынц, уæллæй! Уыдоны фæрцы
дæ агурынц алы ранмæ.

Ууыл иуцасдæр куы рацыдис, уæд сын сæ кулдуар чидæр
хойы. Хъауыр æм ракаст æмæ — хонæг. Мæза, дам, мæ рарвыста
дæумæ. Йæ лæппу чызг аскъæфта æмæ, дам, æгъдау ратт изæ-
ры фидAUDжытæн!..

Хъауыр ын афтæ:

— Цъус мæм багæдзæ кæн... Бавдæлд æмæ йæ боцъотæ
хæсгардæй фæлыг кодта. Рахаста сæ æмæ сæ хонæджы къухты
фæсагъта:

— Мæзайыл сæ сæмбалын кæн! Дæ уазджытæн дын, зæгъ, мæнæ боцъотæ радтæнт æгъдау...

Изæры йæм Мæза йæхæдæг æрхæццæ тæргæ бæхыл: йæ хъа-ма сласта æмæ йæ дæтты Хъауырмæ:

— Дæ мæрдты хатырæй! Мæ дзæгъæл пъиритæ мын дзы ныллыг кæн! Дæ боцъо куыд ралыг кодтай, гъе, афтæ! Уæддæр мын æгъдау ратт мæ уазджытæн!..

«Туг тугæй не 'хсадæуы...» — ахъуыды кодта Хъауыр, стæй загъта:

— Феййафын дæ!

Дыууæ мыггаджы бафидыдтой...

ТУРКАГ ИРОН

Туркаг ирон Сихъоты лæг чындзхæсджытимæ æрцыдис За-манхъулмæ. Æмæ бадынц дзагфынджы уæлхъус Æрчъегкатæм. Райдзаст кæрты фæсивæд хъазт ныззылдтой æмæ ерысæй къах-фындзтыл кафынц, Туркаг ирон сæм дары йæ цæст, æмæ йæ зæрдæмæ хур æрбакаст.

Уазджытæ хæрынц æмæ нуазынц, Хардзау сæм æркаст, туркаг ирон се 'мхуызон кæй нæ нызта, уый. Фынды хистæр Быдыго йæм дзуры:

— Нæ буц уазæг! Дæ ситро уæд та бануаз!..

— Ситро цы хоныс?

— Адджын дон. Дæ рюмкæйы.

— Æмæ рюмкæ та цы ныхас у?..

— Уæд та нын зæгъ: Туркæй параходы æрбацыдтæ, æви са-молеты?

— Уырыссаг ныхæстæ æз не 'мбарын... Иронау мæм дзурут!

— Цæмæй, зæгъын, æрбацыдтæ Туркæй? Стæй — кæуылты?

— А-а! — æхсызгон улæфт скодта туркаг ирон. — Науы æрбаленк кодтон. Хæдтæхæджы мæ сæр зилгæ кæны. Бузныг, æфсымæртæ! Диссаджы хорз араехсынц фæсивæд ирон кафтмæ.

Фæлæ ирон зарæг нæ хъусын, æмæ... Разы дæн фынды æгъдæуттæй дæр. Æрмæст арахъхъы уæхи æгæр найут...

МÆРГЪИТЫ КЪОСТА: 85 АЗЫ

МÆРГЪИТЫ Къоста

АРГЪУАНЫ ЦЫРÆГЪТАУ

КУЫ НÆ УА УАРЗТ

Куы нæ уа уарзт, куы нæ уа уарзт,
Уæд ма цæмæн цæрæм мах а зæххыл?
Нæ хъуыддæгтæ уыдзысты баст,
Нæ нæм цæуын цæудзæн, нæ атæхын!

Уый мах зындзинæдты сæрты
Кæдæм нæ ахæссы йæ базыртыл!
Куы нын æхцон уысмтæ дæтты,
Куы та нæ бафтауы уæззау зынтыл.

Фæлæ, цымæ, æнус-æнус
Нæ бон цæмæннæ у æнæ уарзтæй?
Куы нын вæййы цырагъы рухс,
Куы та нæ фервиты уæнгтæсастæй.

Æмæ йæ хорз дæр уый у раст,
Цæргæ дæр уымæн кæнæм а зæххыл.
Нæ зæрдæты куы ссудзы уарзт,
Уæд нæ куыд тынг æрфæнды атæхын!

ЗÆХХ ЙÆ РИУЫЛ ДИДИНДЖЫТÆ САДЗЫ

Зæхх йæ риуыл дидинджытæ садзы,
Уадзы сын æвдадзы хос сæ удты.
Хур сæ фыд у, рухс цух сæ нæ уадзы,
Уый зыны сæ хъазт æмæ сæ худты.

Калыңц, калыңц дардмæ дæр цæхæртæ,
Æрдзы хуыз сæ тæнбазыртæй исыңц.
Арты 'взæгтау фертивынц сæ сæртæ,
Аргъуаны сыгъдæг цырагътау ризыңц

Дымгæмæ, рæуæг уддзæфмæ падæг,
Цæстытæ сæм не 'фсæдынц кæсынæй.
Хур сæ фыд у, зæхх сæ мад — ныййарæг, —
Хъахъхъæнынц сæ рын æмæ фыд-зынæй.

ДЫ АФТÆМÆЙ БАЗЗАДТÆ УÆДДÆР

Ды афтæмæй куы баззадтæ уæддæр,
Сывæллонау, æнæхин æмæ растæй.
Хъуыды кæнын: уый раджы уыд, кæддæр,
Цыдаид дыл бæрцæй æхсæрдæс азтæй.

Уый ахæм кар у, ахæм рæстæг раст,
Сырх дидинау, куы скалы чызг цæхæртæ.
Йæ сонт удмæ куы баирвæзы уарзт,
Æмæ куы суадзы пиллон арт йæ зæрдæ.

Æвзонг лæшпуты цæстыты зыд каст
Æдзухдæр уый куы фæкæны æнтъыснæг.
Фыццаг уарзты фыццаг цин æмæ маст
Куы байсынц уымæн даргъ æхсæв йæ хуыссæг.

Раст ахæм кары федтон иухатт дæу,
Сыгътæ дæхимид, аргъуаны цырагъау.
Дзырдтон чъызгæйæ: «О, чысыл-ма 'рлæуу...»
Ды чызг нæ уыдтæ, аргъау уыдтæ, аргъау!

Хъуыды кæнын: уый раджы уыд кæддæр,
Цыдаид дыл бæрцæй æхсæрдæс азтæй.
Ды афтæмæй куы баззадтæ уæддæр,
Сывæллонау сыгъдæгуд æмæ растæй.

* * *

Ды ацыдтæ. Æз баззæдтæн ныр ам,
Хæрынц мæ сагъæс æмæ мæт.
Цы фæцис уæд дæ хорз зæрдæйы хъарм,
Кæнæ дæ рæсугъд къæхты фæд?

Ды ацыдтæ. Æз иунагæй хæтын,
 Нæ зонгæ хъугæмтты цæуын.
 Цы йæ 'мбæхсон, — сæттын ыл æз, сæттын,
 Ныр мæм фæцæуы хатт кæуын.

Нæу диссаг уый. Мæнæн дæр ис зæрдæ,
 Куы хъæлдзæг вæййы, куы — æнкъард.
 Ды ацыдтæ. О, фонмæ кæм дæ,
 Уæхимæ 'ввахс? Æви ма дæрд?

Нæ зонын æз. Фæлæ ныр ам мæнæн
 Бон нал у бон, æхсæв та — 'хсæв.
 Фæлмæн кæрдæг мæм нал кæсы фæлмæн,
 Хæрзад та — дидинджыты тæф!

Ды ацыдтæ. Мæнæн ныууагътай ам
 Æрмæст æрхæндæг æмæ маст.
 Цы фæци, зæгъ, дæ хорз зæрдæйы хъарм,
 Дæ цæстыты рæвдаугæ каст?!

ЗÆРОНД ЛÆДЖЫ ФЫН

Æрыгон лæппу фестад дысон фыны,
 Кæсы æмæ йæ цæстытæй цы уыны:
 Йæ фарсмæ иу нæртон рæсугъд чызг бады...
 О, уымæ мæрдты бæстæм дæр адым!

...ÆМÆ ÆНДÆРТÆ

Цæрæнбонты дæхи ыстауыс
 Æмæ дæ не 'ндавынц æндæртæ.
 Гъе афтæмæй æдзухдæр хауыс
 ...Æмæ æндæртæм.

Æмæ уæд фесхъиуыс цæкуыйау,
 Цыма фæлæууыдтæ сырх зынгыл.
 Цыма бæсты фарн дæ, гъе уыйау,
 Ныхасы уа, бæркады фынгыл,

Ысхъæлæй хи æдзух ыстауыс
 æмæ дæ не 'ндавынц æндæртæ.
 Гъе афтæмæй та ног æрхауыс
 ...Æмæ æндæртæм.

ЦАРДЫ ЦАУТÆ

ÆРДЗОН КУРДИАТ

Сæге алы бон дæр сæ хæдзарæй рацæуы, хаттæй-хатт суанг æмбисæхсæвтæм кæмдæр баззайы, стæй дыккаг бон йæ фæллад фæуадзы. Бинонтæн æмæ сыхæгтæн фæзæгъы:

— Æхсæвы сменæйы куыстон...

Йæ сыхаг Тбо йæ иу бон афарста:

— Сæге, кæм кусыс, кæ? Мæлæты цардхуыз дæ!

— Вагзалы.

— Æмæ дзы цæмæй кусыс?

— Чумæдонтæм зилæгæй: кæмæн дзы йæ гуыдырмæ бахъæуы базилын, кæмæн йæ хæцæнмæ...

— Æмæ дын цас бафидынц?

— Уый чумæданмæ гæсгæ у... Стæй дæ амонд куыд ацæуа, уый дæр ма дзы ис...

Тбо йæ сæр батылдта, арф ныуулаффыд, фарсы Сергейы:

— Æмæ дзы бынат нæй? Æз дæр бæргæ...

— Ис, фæлæ... Арæхсын дзы хъæуы, хъуамæ фæлтæрд кусæг уай. Стæй ма дзы æрдзон курдиат дæр ис, æрдзон!

Цасдæр рæстæджы фæстæ та сæмбæлдысты. Тбомæ йæ сыхаг цыдæр æнæфæразгæ фæкаст, æмæ йæ афарста:

— Сæге, цæмæн хуыфыс? Ноджы дын хорз хуыфт нæу...

— Чумæдантæ хæсгæйæ мыл уарын æрцыдис... Дохтырæн мæхи фенын кæндзынæн.

Сæгемæ дохтыр байхъуыста, фæрсы йæ:

— Бахатыр кæн, фæлæ цы куыстыл хæст дæ?

— Кæй йæ никæмæн зæгъдына, уый тыххæй мын басомы кæн!

— Зæххардыстæн! — дохтыр бацымыдис.

— Давын чумæдантæ, — ныллæг хъæлæсæй сдзырдта рынчын.

Дæуæн уæззæуттæ хæссæн нæй! Рогдæр куыстмæ раив.

— Цавæр?

— Бавдæл, æмæ чыссæтæ дав!

НЫФСÆВÆРÆГ

Сабаз заводы слесырæй кусы. Къухæй дæсны у. Йæ куысты æдде йæм адæм хæссынц алы дзаумæттæ, æмæ сын сæ ацаразы. Чи йын йæ дзыппы туман атыссы, чи — цас. Йе ’мбæлттæ йæ фæскуыст баййарынц, нæ фæндаг буфетыл акæнæм, зæгъгæ. Сабаз дæр æхцайыл йæ хæлæрттæй æнувыддæр нæу...

Лæугæйæ фæйнæ сыкъайы фæдæле кæнынц æмæ сæ хæдзæрттæм фæраст вæййынц. Цы сомтæ ма йæм баззайы, уыдон йе ’фсинмæ ратты, æмæ дзы уый дæр фæбузныг вæййы.

Фæлæ иу изæр Сабаз афæстиат: буфетмæ цæугæйæ йæ рагон зонгæйыл бамбæлд æмæ...

Ус фыркатайæ уынгмæ рауад. Бандоныл æрбадт йæ сыхаджы фарсмæ. Дзуры йын:

— Нæ лæг абонау никуы бафæстиат. Æндæр сылимæ ма адзæггæл уæд?..

— Уанцон нæу! — фæкодта сыхаг. — Ахæм æвирхъау хабар зæгъын та дæ зæрдæ куыд бакуымдта?! Сабаз ахæмтæй нæу... Кæд нозтджынай машинæйы бынмæ бахауд æмæ... Рынчындæтты ма йæ бацагур!

ЧЪИРИКУВÆГ

Уалдзыгæнд тауæнты колхозы сæрдар механизатортæм æрхатыд:

— Райсом стыр бæрæгбон у — Куадзæн, фæлæ уæ курын: рацæут-иу æмæ нæ тауинаг фæдæлсыджыт кæнæм. 9 Маймæ уын фыс — мæнæй!

Дзера йæ чыритæ акодта, æмæ мын сæ, чи акува, зæгъгæ,

уынгмæ рауад. Никай дзы суыдта. Уалынмæ дын мæнæ сæ сы-
хаг сæхимæ æрбацæуы — уæдмæ дзы фæхъæстæ. Дзера сæ гыц-
цыл лæшпумæ бадзырдта:

- Цу, Сафарбийæн зæгъ æмæ нын нæ чъиритæ акува.
- Сывæллон сыхæгтæм бауад, Сафарбимæ дзуры:
- Дзедзе афтæ зæгъы, рауай, нæ чъиритæ нын акув!
- Æмæ дæ фыд кæм ис?
- Быдыры. Хор тауынц.
- Ничи йæм кæсы! Уый уым æхца куса, æз та уын уæ чъи-
ритæ кувон?!

КЪОСАЙЫ ХАБÆРТТÆ

Хуссар Ирыстоны Къосайы адæм зыдтой куыстуарзагæй, ноджы ма дзырдарæхст æмæ цыргъзонд адæймагæй. Хъæлдзæг, зæрдæхæлар уæвгæйæ, ахудын уарзта æмæ дзуапп лæвардта æрыгæтты хъазæн ныхасæн дæр, æфхæрд, схуыст ныхас та нæ барста хистæртæн дæр. Адæм-иу йæ алыварс æмбырдтæ кодтой. Мæнæ йæ хабæрттæй цалæйдæр...

УАСÆГ

Къоса йæ уасæджы æндæр уæйгæнинæгтимæ базармæ фæхæссы æмæ йыл иу зонгæ фембæлд. Уый афæлвардта Къосайы фелхыскъ кæнын:

— Къоса, дæ уасæгæн хъæууон цард йæ зæрдæмæ нал цауы? Цæмæн æй хæссыс горæтмæ?

Фондз минуты раздæр уасын байдыдта æмæ йæ, зæгъын сатаразæгæн фенын кæнон!..

ГАЛ

Къоса йæ гал базармæ æртардта. Асæй — стыр, хъаруйæ — фидар, фырнæрдæй тъæпп хауы, æрмæст сохъхъыр.

Æлхæнæг галмæ алырдыгæй бирæ фæракæс-бакæс кодта æмæ ацыд. Базары фæзылд, фæлæ дзы уымæй хуыздæр гал не ссардта æмæ фæстæмæ æрбаздæхт Къосамæ.

— Йед у... Дæ галæн иу цæст нæй æмæ йын йæ аргъ фæкъаддæр кæн!

— Хорз лæг! Кæд дæ мæ гал кусынæн хъæуы, уæд ын æмбал нæй. Фæлæ дæ кæд снайперæн хъæуы, уæд та...

Бафидыдтой аргъыл.

БУЛКЪОН

Къоса йæ сабибонтæ кæимæ арвиста, иу ахæм лæппу булкъон сси. Уæрæсейæ уырыссаг усимæ йæ фыдыуæзæгмæ ссыд. Куывд скодта æмæ хъæубæсты æрхуыдта. Къосайы булкъон йæ усимæ базонгæ кодта, фæрсы йæ:

— Къоса, цæй, куыд — дæ зæрдæмæ фæцыд мæ бинойнаг?

Къоса зæгъы:

— Мах ахæм зæдтæн кувгæ кæнæм, ды та йемæ цæргæ кæныс?..

Булкъонæн æхсызгон куыд нæ уыд! Фæкодта:

— Кæд дæ фæнды, ме 'рдхорд, уæд дын ахæм нæ, ахæм, фæлæ ма ноджы рæсугъддæр чызджытæй иу фондз сæрвитдзынæн!

Къоса йæхи бамæгуырхуыз кодта:

— Кæд мыл дæ зæрдæ афтæ тынг риссы, уæд мын манæ ай уадз, ды та уым уыцы фондзы дæхицæн æркæн!

МÆРДТÆЙДЗÆУÆГ

Хъорнис зындгонд хъæуыл нымад у рагæй фæстæмæ Хуссар Ирыстонæ. Колхозтæ дзы куы арæзтой, уæд-иу æм арæх цыдысты пропагандисттæ ног царды тыххæй дзурынмæ адæмæн. Куыст-вæллад адæм-иу уыцы æмбырдтæм разæнгардæй нæ цыдысты.

Иу бон та Хъорнисмæ Чъребайæ иуы æрбарвыстой. Хъæуыл дыууæ хатты æрзылди фидиуæг, фæлæ адæм зынаг нæй æмбырдмæ. Уæд Къоса афтæ зæгъы хъæуы хицауæн:

— Æз сæ ныртæккæ ам февзæрын кæндзынæн!

Ацыд, мæсыгмæ схызт æмæ ныхъхъæр кодта:

Хорз адæм! Диссагмæ æрцæут скъоламæ! Мæрдтæй лæг раздæхт æмæ мæрдты хабæрттæ дзурдзæн!

Хъæубæстæ ныххæррæтт кодтой, скъолайы къух бакæнæн нал уыд адæмæй. Цымыдисæй адæм кæсынц тæнтыхæг, хуыздзыд лектормæ.

Уазæг фæцис йæ дзуринæгтæ, уæддæр ма адæм æнцад бадынц, сæ цæстытæ дзы нæ исынц. Æрæджиау иу зæронд лæг сыстад:

— Хорз лæг, цы фæдзырдтай, уыдон хорз сты, фæлæ мæрдты бæсты хабæрттæ та кæд ракæнинаг дæ?

КАРК

Хæсты фæстæ азты дæр ма адæм сæ мæгуыр фæллоуæ бирæ хъалонтæ фыстой паддзахадæн: иу каркæн мæй 24 айчы, хъугæн — 18 килæйы цыхт, фысæн — къуымбил, фосæн — дзидза... Дыргъ бæлæсты дæр ма нымадтой æмæ уыдонæн дæр — хъалон. Чи нæ сæ фыста афойнадыл, уыдонæн-иу сæ фос дæр атардтой хъалонны сæрмæ.

Паддзахад фæсхæст уæззау уавæры уыд. Хъæуы куыстхъом адæмæн алкæмæй дæр быдырты лæвардтой бакусинаг хæстæ алцæмæй дæр: нартхор, хъæдур, цæхæра, хъæдындз, картофæй... Адæм бон-сауизæрмæ быдыры уыдысты. Хæдзары ма-иу баззадысты æнахъом сабитæ зæрæдтимæ, науæд хæдзары дуар сæхгæн æмæ быдырмæ цæугæ!

Къоса дæр йæ хæдзары дуар сæхгæдта, цы иунæг карк ма йæм баззад, уый йæ къахæй кауыл бабаста кæрты цъæх нæууыл æмæ йе 'фсинимæ ацыдысты колхозмæ. Карк, æвæццæгæн, сфæнд кодта æмбонды сæрты атæхын, фæлæ синаг цыбыр разынд æмæ кауыл ауыгъдæй амард.

Адæм изæры быдырæй здæхтысты хъæумæ. Къосайы карчы ауыгъдæй дзедзыройгæнгæ федтой æмæ лæгæн тæфæрфæс кæнынц:

— Къоса, дæ карк рухсаг уæд, фæлæ йæ цы маст бадомдта, уагæр, йæхи дын цæмæн æрцауыгъта?

— Бичъо, йæ бон нал уыд, нал: Сталин ын бон дыууæ айчы æфтауын кодта, уæд уый дæр... Æнамонд хабар — æнæфос фæдæн!

ЦЫДÆРТÆ

ДЫУУÆ ÆХХОРМАДЖЫ

Мæ куыстæмбал мæ фæрсы:
 — Бакастæ Солженицыны? Уæвгæ дæр газет ссардтай?
 — Цы та ныффыста? Цавæр газеты ис?
 — Февралы революцийы тыххæй... «Российская газета»-йы. Фæлæ-ма йæ ссарай, — йæ сахатмæ æркаст. — Ныр тагъд дæс сахаты куы уыздæн...
 Уанцон нæу! Ныр та ма бакæсинагæй чи цæуыл хæлоф кæны, зæгъгæ, ахъуыды кодтон, фæлæ уæддæр фæцæуæг дæн газетагур. Нæй. Нæй. Мæнæ йæ æрдебон ауæй кодтам...
 Афтæ киосктыл зилгæ-зилгæ стыр базармæ ныххæццæ дæн, æмæ мæнæн уырдам Нигеры уынджырдыгæй бацæуæнмæ мæ ныххæццæ, æмæ базарæй та ме 'мкъласонæн йæ рацæуын.
 — Мæнæ ма кæдæй-уæдæй Зауырбег!
 — Мæнæ ма уæдæй-кæдæй Дауырбег!
 — Кæдæм тындзыс уыцы тыхстæй?
 — Газет агурын...
 — Газет-йа?! Нæма сæ бафсæстæ?
 — Нæма, фæлæ мæ бирæ нал хъæуы...
 О, æмæ дæхæдæг та базарæй афтид дæлармæй цы рацыдтæ?
 — Æз та къæдзилтæ агурæг уыдтæн...
 — Къæдзилтæ-йа?! Æнæзæгъинаджы?
 — Стуры! Уый дын сираджы... Æз сæ ахæм лывзæ скæнын, ахæм, æмæ йæм мард рабаддзæн!

- Къæдзилтæй?!
 — Къæдзилтæй, къæдзилтæй! Æд дымæг æцæг. Уæлæ кæсгæтты дуканимæ цæуын, кæд уыдонмæ уайд... Цæуыс мемæ? Фæйнæ хуыппы дæр...
- Равдæла мæ...
 — Гъемæ къах дæ роны! Дæ газеттæй-иу скæн физонæг!
 — Къах — нæ. Ома мæ роны къах нæ, фæлæ — къæдзил!
 Зауырбег фырхудæгæй ныккъæдзтæ, йæ артæнтыл ныххæ-
 цыд. Тыхтæ-амæлттæй сфæрæзта:
 — Амæй фæстæмæ-иу, мæ хуындыл чи нæ разы кæна, уымæн
 афтæ дзурдзынæн: «Гъемæ къæдзил дæ роны!»
 — Æз дæр дæ хонын.
 — Кæдæм? — йæ цæстыты цæмæндæр цыдæр тарст æнгас
 фæзынд. — Кæд?
 — Райсом. Конференцимæ «Æвзæджы фидæн — адæмы
 фидæн».
 — Равдæла мæ...
 — Гъемæ газет дæ роны!
 Йæ сæр сагъæссагæй аныхта, лæгстæйагæй æрхатыд:
 — Нæ, газет нæ хъæуы, ме сæфт сæ уынын, фæлтау... фæлтау
 къæдзил дæр фæуæд! Газет та — бр-р-р!.. Æвзæгтæй та галы
 æвзагæй фылдæр ницы уарзын!
 — Дзæбæх у!
 — Рæстмæ у!

АФОРИЗМ

Кæсаг йæ сæрæй æмбийы, адæймаг та йе 'фсармæй.

УИС-ДЗЫРД

Афтæ схонин, рифмæбыдæн цы дзырдтæ басгуыхынц, уыдон — кауыл сæ цыма здухыс, кæройнаг михыл, уыйау сæ рæнхъ бахуызæнон ваййы. Стæй-ма рифмæтæй хъæзт Хъайтыхъты Георы, рухсаг уæд, хъæзт куы схуындæуа, уæддæр раст уайд — уыйау бирæтæ нæ арæхсынц рифмæ ныккъæрцц кæнынмæ...

Мæ хæстæджыты зæронд усы абæрæг кæнон, зæгъгæ, дуканимæ бауадтæн — исты шикалад ын алхæноны зæрдæйæ. Дыууæйæ дзы уыдысты уайгæнджытæ — чызг-сылгоймаг æмæ æвзонг чызг.

Тæрхæгыл мæ цæст хæссын: Альпин Гольд... Совершенство... Золотая печать... Аленка... Осенний вальс... Сударушка...

Æмæ дын тæккæ уыцы уысмыл хистæр уæйгæнæг кæстæрмæ дзыры:

— Цу, ды уал арус кæ...

Æз фесхъиудтон! Уый дын дзы рифмайæн уис-дзырд: сударушка — цу, ды арус кæ! Æртæккæ цирк уызæн...

— Исты уæ хъæуы? — æвзонг чызг мидæггаг хатæнмæ куы аивгъуыдта, уæд мæ фæрсы чызг-сылгоймаг.

— Кæй? — барæй фæстæрдæм ракастæн, кæд ма дзы исчи ис, зæгъгæ — ома иунæг мæн куыд хондзæн «уæ»...

— Сымах, æндæр ма дзы чи ис?! — фæхъуыдыдзаст, фембæрста мын мæ цæстæнгас. — Дæу... Дæу исты хъæуы?

Дзырд барæй ныууæнггай кодтон:

— Цу, ды арус кæ...

— Æз фæстæдæр арус кæндзынæн исты... Фæлæ сым... Ды! Ды исты æлхæныс?

— Æлхæнын... Цу, ды арус кæ...

Ныртæккæ сраемудздзæн: йæ хæрззылд цæстгом туджы хъулаеттæ кæны — йæ маст рапæлхъ ласта:

— Хорз-з-з-л-л-лæг! Мæн хъазынтæм не 'вдæлы!

— Стæй мæн дæр, мæн...

Цыдæр хæйрæг мæ ныццæхгæрмæ кодта, æндæр ын æй бацамон йæ даргъ номæй, шикалад «Сударушка» мæ хъæуы, зæгъгæ, æмæ... Фæлæ ма фæстаг хатт бафæлварон...

— Цы-уæ-хъæ-уы-сы-мах?!

— Сударушка!

Сыгъдæг уырыссагау æмæ йæ æмхæстæй кæд загътон, уæддæр рифмæ йæ мæстæймарæн куыст æрдæгыл нæ ныууагъта: сылгоймаг, фырадæргæй ма цы акæна, куыд дара дарддæр йæхи, уымæ нал арæхсы — иуæй йæ йæ ирон æфсарм уромы, иннæмæй йæхицæй хынджылæг кæнын дæр куыд уадза?..

Мæнæн ног хъуыды фæкуыси мæ сæры: фондз туманы гæххæтт æм дарын æмæ йын тæрхæгмæ мæ рахиз къухы амонæн æнгуылдзæй амонын:

— Уартæ мын уыцы шикаладтæй дыууæ æри. Табуафси! Дæ мад, дæ фыды хатырæй! Дæ хорзæхæй! Иу дзы мæнæн, иннæ дæуæн...

Фæкаст уыцырдæм æмæ... Æмæ уыциу хъæр ныккодта:

— Зæлинка! Ардæм!

Уый удаистæй ратахт, æууилгæ-æууилын. Тыхныхъуырд акодта йæ комдзаг, фæрсы йæ:

- Фуриат, цы хабар у?!
- Фуриат йæ хурхыл хæцы — ма ныххуда! — фæрсы йæ:
- Æрдæбон та дын куыд загътон, акомдзаг кæн, зæгъгæ, дæ мидæмæ куы ’рвыстон, уæд?
- Цу, исты, дам, ахæр... — Чызг фæрохстхуыз, куы уымæ бакæсы, куы мæнмæ. Старст, æвæццæгæн: ацы хуыскъ дуджы, куыстæй хуыскъ дуджы, йæ бынатæй куы фæхауа! Фæлæ — цы бакодта ахæмæй?! Куы ницы зоны йæ сæрæн...
- Нæ, нæ! Комкоммæ ма мын мæхи ныхæстæ афæзм!
- Дæхи ныхæстæ? Комкоммæ?
- Раст дзуапш куы радта Зæлина, уæд æй Абрамович ракурдзæн, зæгъгæ, афтæ дзырдгондæй дæр сæ не ’рымысид!
- Уæд æм Фуриат шикалад равдыста:
- Мæнæ ай цы хуыйны, уый ма уæнггай бакæс.
- Уæнггай та циу?
- По слогам уæд та...
- Су...да...руш...ка...
- Хъуыддаг ын куы бамбарын кодта Фуриат, уæд дыууæйæ куыд худтысты, ногæй-ногмæ та-иу куыд ныккæл-кæл кодтой, уый ныхæстæй сныв кæнын мæнæн нæ бакомдзæн. Æппынфæстаг мæм Фуриат «Сударушка» æрбадаргъ кодта:
- Уый сым...Дæуæн! Махæй! Афтæ рагæй нал фæхудтæн... Æмæ дын гонорар!

ИУ АХÆМ УИС-ДЗЫРД МА

- Телефон йæ дзæнгæрагмæ фелвæстон:
- Хъусын дæм, алло! Чи дæ хъæуы, кæмæ дзурыс?
- Уæртæ Абайтæм, — зæронд усы хъæлæс. Бацин кодтон йæ ныхасыхъæдыл, цы хорз, зæгъын, у, афтæ кæй зæгъы, уый, цыма йемæ уынджы стæм, уыйау: уæртæ, дам, Абайтæм...
- Абайтæ не стæм.
- Хъусæй лæууы, цыма цæуылдæр фæсагъæссаг, афтæ. Æрæджиау сфæрæзта дыгуронау:
- Ортабайтæ ба?
- А... Ортабайтæ дæр не стæм.
- Хатыр ракуырдат, мæнæн та кæмдæр хъыг фæцис, йæ ныхас, уæртæ Абайтæм, зæгъгæ, кæй нæ уыд æцæгдзинадæй, уый...

МÆГУЫР ИРОН АЪВЗАГ

Телеуынæнæй иронау куы райдайынц дзурын, уæлдайдæр тæлмацгонд æрмæг куы фæдæттынц, уæд сæм тæрстæ-ризгæйæ фæхъусын: ныртæккæ та ахæм цыдæр зæгъдзысты, æмæ фæлтау æппындæр куы нæ дзуриком иронау, зæгъгæ, батæхуды кæныс.

Йарæбын, сæ къæбæрамалгæнæн фæрæз куы у, уæдæй, ау, нæй нывыл базонæн?.. Æрæджы та...

Хатыр курын уыдоны бæсты дæр, фæлæ загътой: алы куыст-уæттæ нымайынц, сæ хæстæ чи не 'ххæст кæны, уыдон, стæй сæ ныхас балхынцъ кодтой — «с последними идет плотная работа» сын иронау афтæ рауад «фæстаджытимæ цæуы æнгом куыст».

Ис нæм, нæ боной уæм, ахæм университет дæр: «Владикавказский университет управления». Иронау та йæ афтæ схуыдтой «Дзæуджыхъæуы разамынды университет...»

Мæгуыр ирон æвзаг, æвæгæсæг сидзæрæй чи баззад. Стæй мæгуыр ирон фыссæг, мæгуыр: кæмæн сæ фыссы, кæмæн, цытæ фыссы, уыдон?..

НИЦЫ АЪМÆ НИЧИ

Хъæугæрон царын иуæй хорз у, удæнцой æмæ фадатджындæр. Загъæм: раскъæр дæ фос, æмæ сæхæдæг хъоммæ цæудзысты — хъомгæс сæ кæм æртымбыл кæны хизæнтæм атарыны размæ, уырдаем. Изæрæй дæр сæ суанг сæудармæ æддæ уадз — ахизæнт-ма...

Уæдæ дæхæдæг быдырæй исты амал куы кæнай давгæмхасæнты, уæд дæр афтæ — дæ къух аиваз, æрбаиваз... Ис ма ноджыдæр æндæр хæрзтæ дæр ахæм царæнуатæн.

Фæлæ иннæрдыгæй та хъæугæрон царын сæ бынтон хæрзтæй дæр нæу: æдзух дын дæ дуар хойынц алы зонгæтæ æмæ дзæгъæлцæуджытæ. Уæдæ искæй фæллæйттæм хъусдард дæр фыццаг дæумæ ныхилы, дæуыл рахафы йæхи...

Æрмæст ныр хъæугæрон нæ царын, кæд йæ ном хъæу — Дзæуджыхъæу — хуыйны, уæддæр: горæты тæккæ кæройнаг уæладзыгджын хæдзары æрæнцадтæн дæс азы размæ, раст фарæстæм уæладзыджы.

Цыдæр фыдæхсæв мыл скодта ацы 'хсæв, цыдæр æнахуыр — ницы мæ риссы, ницы фыд мыл æрцыд, табу Хуыцауæн, фæлæ, марадз-зæгъай, кæд мæм хуыссæг æмгæрон цæуа. Фæрафт-бафт кодтон мæ фæлтæрд сынтæджы, уæдæ фæллад

дәр фаг фаллад уыдтән — аһәхәән фараст стыр кәартайы бурнел картоф ныссагтон аһә иһкәй фәкәһгәйә.

Сыстадтән, скодтон мә хәдзарыдаргә уәләдарәс, рудзынг байтыгтон әмә хәхтырдәм кәсын — митдзәф әндәргтәй мәм зыныңц. Нә акомкоммә та зәрәстон дыргдәттә, тагд сә аһафдзысты әмә дзы ног агъуыстытә сыскәәрдзысты — иуы фундаментән уал дзы нә тәккә фарсмә дынджыр дзыххх сфәйлыдтой бульдозерәй, фарәстәм уәладзыгмә йә бирә нал хәуы, ахәм обау дзы самадтой сау сыджытәй.

Цас у, зәггә, нә къулылауындзгә сахатмә ракастән фәстәмә — тагд әртә уыдзән. Афонмә әцәг хәуыты фыц-цаг кәркуасәнтә раләууыдысты...

О, уым — кәркуасәнтә, фәлә ам та уый цы уа? Гәды ниуы, әви цәй аһахуыр уасын-гъызын у? Ләмбынәгдәр байхуыстон. Нәй, нә йә хатын, нә йә әвзарын дзәбәх, цәй ниуын, кәй ниуын у, уый. Сырд уаид, әмә уый цавәр сыр дәрбауәндыд афтә хәстәг горәты рухсытәм? Ниуын та цәуы раст дала уыцы сыджыт обауы сәрәй кәцәйдәр.

Мә гуыр әмбисмә әддәмә радардтон, ныхххуыстон, цы мә бон уыд, уымәй. Адәймаг уа? Әмә уый та куыд — адәймаг ниуы? Цәмәй бәрәг у? Исты мын адәймаджы ниудән, бирәггы ниуынән куыд и хицән бәрджытә, ахәмтә куы нәй, уәд цәмә гәһгә зәгдзынә, уый адәймаджы ниуын у, зәггә? Фәлә — у. Адәймаг нынниуы, адәйма!

Әхсәв йә зәрдәуынгәггәнәг ниудәй нә фәһхуыы, әңцад әм хуысы, ниу, цас дә фәнды, уыйас, зәггә. Гәдыы ләппынән дунемә тәриггәд разынид, адәймагән та... Куыд ын батәриггәд кәна, уәвгә дәр, адәймагән дуне, кәд әмә дзы әһхәлцау у, ай ма мән дәр сһорз, сһывыл кәндзән, зәггә, уәд?

Ниуы. Ныффәһсус, рәмудзы йә хәләс. Әвәццәгән, мәстәй хәлы, дунетә куыд арауа, афтә нынниуын йә бон кәй нәу, уыйадыл. Хәхтә куыд базгәләәнтә уой, стьалытә куыд әргәр-гәр кәной, афтә ма нынниу, ма! Фәлә — кәм!

Уәдәмә сәхгәнәон рудзынг — пластикәй у, ницы дзы хуысдзән мидәмә, Брянскы хәәды бирәггәтә иумә куы нынниуой обауы сәрәй, уәддәр.

Рудзынг ыл нә сәхгәдтон, фәлә мә кәхыдарәс аивтон әмә йәм рацыдтән, чи у, цы у, цы йыл амбәлд ахәмәй, уый базәон, зәггә. Бынәй хәрдмә куы скастән обаумә, уәд мәм мәләты бәрзонд фәкаст — куыд әм сһырдынән, мәхи

куыд нæ счъизи кæнон, афтæ — мæгъа. Комкоммæ нæ, фæлæ къæдз-мæдзты цæуын хæрдмæ — иу бæндæнваг ма мын аздад цъупмæ. Куы фæхъус, уæд æм дзурын:

— Цы дæ, цы?

— Ницы!

— Чи дæ, чи?

— Ничи!

— Æмæ уæдæ цы ниуыс?

— Æмæ уæдæ Хуыцауæн цы ракодта ахæм фыдæй ацы дзæбæх дуне — адæмы йæм цæмæн рауагъта?

Æмæ та бынноты лæмаргæ ниудæй нынниудта. Æмæ уæд мæнæн дæр мæ цæстыл цыдæр ахæмтæ ауад адæмы тыххæй, æмæ дын æз дæр куы нынниуин! Мæхи æвастæй, фæрсгæ дæр нæ бакодтон мæхи, ниуон, æви ма ниуон, зæгъгæ, фæлæ — нынниудтон. Æмæ иумæ ниудтам. Æрмæст ма ахæм хъуыды мæ мæты æфтыдта: ау, зæгъын, иу æгъуыссæг лæг нал разындзæн хъæугæрон цæрджытæй? Æмæ, æртæйæ куы нынниуæм æмхæлæсæй, ау, уæддæр нæ фехъуысдзæн нæ ниуын хъæуы астæумæ?..

ГУЛАГЫ ГОЛЛАГ

Цы замманай, цы ахъаздадзы уацы кой ракæнинаг дæн, уый, æнæхъæн дæс-дыууадæс туманы аргъ чи у, ахæм журналы нымыхуыр кодтой — («Цард», №3, 2007 аз), æмæ йæ мæгуыр советон адæмы бон балхæнын кæй нæу, уымæ гæстæ йын йæ мидис цыбырæй радзурын бахъæудзæн...

Фыдыбæстæйы стыр хæсты хæдфæстæ Олгинскæйы хъæуы иннæ колхозонтимæ йæ гæвзыччы бонтæ тоны хорз ус Маня. Сæ хæдзардарæг хæцæны баззад.

Раст уыцы рæстæг хъæумæ, йæ фыдæлты уæзæгмæ, отпусчы ссыд Хаджи-Умар, Мамсыраты инæлар, контрразведкæйы кусæг. Æмæ загъта, цæмæй йæм Маня, куыд ничи йæ бафиппайа, афтæмæй куыд æрбацауа. Уый сæм æмбисæхсæвты бахъуызыд. Хаджи йæ, бинонтæй дæр сын сæ ныхас куыд ничи фехъуыстаид, афтæ хицæн уатмæ бахуыдта. Зæрдæ йын æвæры, Сталинмæ йын писмо кæй ныфффысдзæн, уымæй, æцæг æй фæдзæхсы: «Æрмæст афтæ: нæ абоны фембæлд, цæуылты (уацы фыстыхъæдмæ не 'вналын, — Г.) дзырдтам, уыдæттæ хъуамæ æппындæр мачи базона. Бинонтæн дæр мацы срæдий, писмойы хабар, мыййаг, исчи куы базона, уæд дæр ма схъæр кæн, æз æй

ныффыстон, уый. Аѳхæрд байафдзынæн».

«Дардыл уынаг инæлар мæгуыр идæдз сидзæргæсæн» бацамыдта сæрмагонд спектакль ахъазын, цæмæй цырдазаст чекисттæ хæлиудзыхæй куыд баззайой, æмæ уый та уыцы писмо куыд арвита.

Сталин писмойæн дзуапп куы сæрвыста, уæд Манямæ колхозы правленимæ фæдзырдтой, æмæ йыл ам хъæуыхицау, сæрдар æмæ парторг сæ тымбыл къухтæй стъол цавтой, сæ цырыхъхъытæй зæхх хостой, чи йын ныффыста писмо, уый цæмæй зæгъа. Фæла Маня дæр сæ тæшпудтæй нæ разынд. Æмæ йын тæккæ уыцы бон йæ хæдзармæ Сталины ныстуанмæ гæсгæ сластой «згъæлст нартхор æмæ ссады голлаг» — цыдæр комбикорм уа уый?!

Йæ царды фæстаг бонтæм Маня Сталинын къæм абадын нæ бауагъта, уый мæгуыр адæмæн бирæ хæрзты бацыд, зæгъгæ.

Мæгуыр дæр зæгъæн нæй, ахæм мæгуыр адæмæй уыд Слонатæй иу лæг дæр. Уæззау цæфæй немьцмæ уацары бахауд. Концлагерæй куы суæгъд, уæд та йæ нæхиуæттæ Сталины æвастæй Сыбыры бинаг къæй балæууын кодтой, уацайраг нæ, фæла уæйгæнæг-гадзрахатæй цæуæг дæ, зæгъгæ. Æмæ та уый дæр Сталин рауадзын кодта. Æрмæст Слоны-фыртæн æндæр хæрзгæнæг фæцис, хинæйдзаг каст чи кодта æмæ йæ цæст хинныкъуылд кæнынмæ чи арæхст, ахæм лæг — дзуттаг. Дзуттаг, ай-гъай, æндæр уæдæ, дзуттаг уай, æмæ хин æмæ кæлæн та ма уай, уый та куыд?! Æмæ сæ дзуттаг посты фæрцы нæхи ироны писмо сæмбæлын кодта нæхи ирон Сталинын. Сталин бардзырд радта, æмæ Слоны-фырт сыздæхт.

Стæй та нæ уац фыссæджы — Соттиты Риммæйы — куырм фыдæн дæр раздахын кодта йæ пенси Дунедарæг, Дунеуромæг Сталин. Æмæ ацы æмбисондæн хæссинаг уац фæвæйы алы антисталинисты дæрæнгæнæг аккордыл: «Гъе ахæм хæрзты бацыд, æз кæй зыдтон, æртæ ахæм адæймагæн, иутæ ницæйаг кæй хонынц, иннæтæ цæрæнбонты бузныг цы хорз лæгæй сты, уыцы æвзæр хорз Сталин».

Ма-ла-дес, Риммæ: хорз ныффыстай — æнæ фæкæугæ æмæ дын æнæ фæхудгæ чи фæлаууа дæ хабæрттæм, уый сæр дæр... голладжы ис, ГУЛАГ-ы голладжы. Уый дæр ГУЛАГ-ы хъуылæджы схъомыл æмæ базæронд, æмæ йæм уыйадыл дунейы хъæр абоны онг нæ бахъардта.

Тынг дæсны сныв кодта Соттион уæды хуыдуггæнæг, хурхгæнæг, æшпæтыл дæр тасæфтауæг, æмризаджы ризынгæнæг царды уавæртæ. Суанг ма, нырмæ афтæ кæмæй æнхъæлдтон, тæрсын циу, уый йæ фæсонæрхæджы дæр нæй, зæгъгæ, суанг ма уыцы Ксанти-Хаджи дæр — нæ

хъабатырты хъабатырдæр, нæ лæгдæрты лæгдæр, не 'хсарджынты 'хсарджындæр ирон гуырд дæр — хуымæтæг зæххон лæг разынд; схиуы, тæрсы, уый дыууæ уæны астæу дæр тоталитарон тасы туас нынныхс! Уымæн, æмæ йæ бирæтæй бирæ хуыздæр зоны, цы бæстæйы, цы рæстæджыты-заманты, цы уавæрты цæуы адæмы цард, уый. Æмæ мын, кæй тарст, уыйадыл фæхæстæгдæр. Тас ыл цы Системæ æфтыдта, цы налат лæджы æхсар, уый та мын ноджы æнæуынондæр фæцис.

Маняйыл йæхи кæй фæдзæхсы, цыдæр хæдахуыр детектив кæй аразы магуыр сидзæргæсæй, уыдон та Хаджи-контрразведчикыл нæ фидауынд, сылгоймаджы æнæфенд дзымандытæй уалдай ницы сты.

Никуыма ничи схуыдта Сталины ницæйаг, фæлæ, кæд æппæтдæр ахæм «добрый царь»-æй аразгæ сты, уæд нæ цæй паддзахадон институттæ хъæуы, цæй закъæттæ, суд, прокуратурæ, адвокатурæ, мыхуыры оргæнтæ, аивад, культурæ, цивилизаци, æгъдау, æфсарм, æрмæст та нын Дзугаты Бесойы æвзæр хорз фырт Иосиф (Сталин) уæд, æндæр!

Æгæр хорз дæр ма нын у ГУЛАГ-ы голлаг: æппæт знæгтæй дæр — æддагонæй уа, мидæгонæй уа! — æдас дæ, хъарм, мамæлайы къæбæр дын дзы. Æрмæст дæхицæн ныгъуылдæй æнцад бад æмæ табу кæн уыцы къæссайы комыл хæцджытæн: кæд дæ, куыд гæнæн ис, афтæ фæстæдæр радтиккой залымæн...

Хорз æвзæр залымæн.

ÆЛХЫСЧЪЫТÆ

— Сымахæй иуварс куы алаууин, науæд адæм зæгъдзысты, æз дæр уемæ дæн, зæгъгæ, — фелхыскъ кодта иу иннæты.

— Алауу, алауу, науæд адæм фенхъæлдзысты, ды дæр махæй дæ, зæгъгæ, — фелхыскъ æй кодтой иннæтæ.

Адæм уыцы иумæ дæр æмæ уыцы иннæтæм дæр дисгæнæгау кастысты, адон кæцытæй сты, цы мæрддаг сты, зæгъгæ.

НЫФССАСТ

— Цæуылнæуал исты фыссыс? Рагæй дæ ницуал бакастæн...

— Къухбаст фæдæн... Ныфссаст ома...

— Ома?

— Нæ фехъуыстай, æхсæз миллиард азы фæстæ Хур кæй нал уыздæн, уый? Цæмæн ма фыссон, кæмæн ма фыссон?

ДЫУУÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

* * *

Ныууадз мæ! Мауал къах лæджы
Æрхæндæг, сагъæс æмæ ронгæй —
Нырма сæ абон федтай ды,
Мæнæн та рагæй ысты зонгæ.

Цы сты дæ рис æмæ мæ рис?
Цы сты дæ маст æмæ мæ хъыгтæ?
Æз цардыл никуы кодтон дис,
Фæлæ æнæхъуаджы нæ сыгъдтæн.

Лæджы фарн, уарзт æмæ цытмæ
Хуыцау æнæхъуаджы нæ сиды, —
Йæ хæстæ адæймаг, нæтгæ,
Зæххыл канд Рæстæгæн нæ фиды.

Йæ тых ын ничи кæны хахх,
Фæлæ ма хуры тынау царды
Рæвдауы мады зæрдæ мах,
Тыхсы ныл, хизы нæ æгадæй.

Зæгъ-ма, æгæронæй цы и? —
Нæ цард уырыд æмæ афтид у.
Фæлæ ма удыхосæн и
Лæгæн фыдызæхх æмæ фидæн.

Ды сæ куынæ кæнай дзырдхъом,
Ды сæ куынæ хъахъхъæнай рисæй,
Куынæ уай рухс æмæ æргом,
Уæд дын сæм чи цæуы фæдисæй?

Цы сты æрхæндæг æмæ хъыг?
Фæсур сæ, къогъотау, дæ цардæй.
Æрлæуу дæ адæмæн уырдыг,
Æнусты бакъуым кæ дæ зардæй!

* * *

Ихæн у тынг,
Ихæн у, дзурыс.
Æмæ дæ маст
Зарæгæй сурыс.

Ихæн у тынг,
Ихæн у, ай-гъай.
Фæлæ мын у,
У — æмæ байрай.

У — æмæ цæр.
Æмæ дæ хъыгтæ
Рог къухæй сур
Цины цæссыгтæй.

Сур — æмæ зар.
Ма зæгъ: ныссалдтæн.
Уарзт нын Хуыцау
Уæгъды нæ радта.

Зоны йæ рис,
Зоны йæ рæдыд:
Басаст ыл ныр,
Цард æй кæй нæ хъуыд.

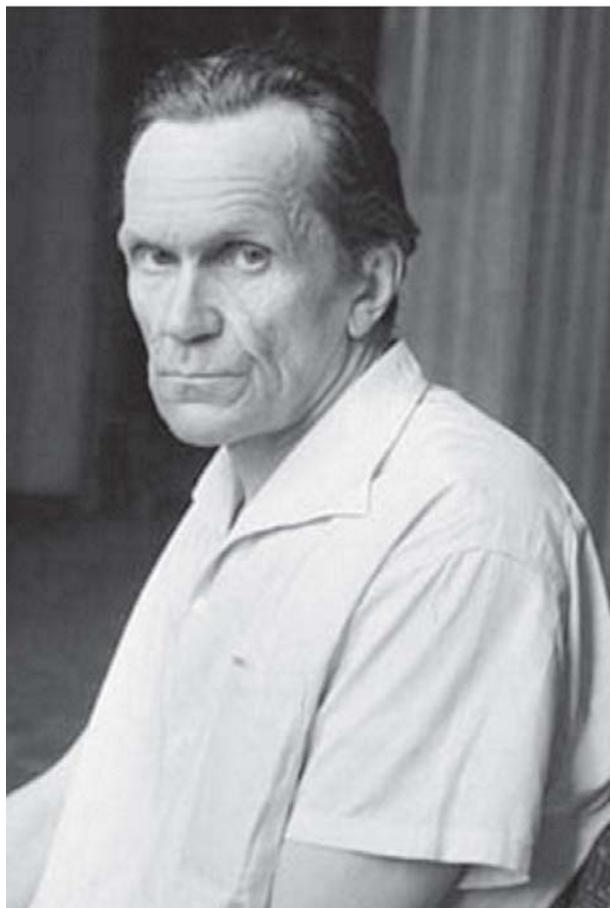
Басаст ыл ныр
Æмæ йæ хъыгтæ
Суры дæуау
Уарзты цæссыгтæй...

Ихæн у тынг!
Ихæн цы хоныс?
Фæлæ, зæгъ-ма,
Цардæй цы домыс?

Ницы у цард.
Саст у йæ астæу,
Æмæ йыл арт
Бандзар дæ уарзтæй.

Ницы у цард.
Ницы у, ай-гъай...
Фæлæ мын у.
У — æмæ байрай.

ВАРЛАМ ШАЛАМОВ: 100 АЗЫ

УАЦМЫСТÆ

Уæззау æмæ вазыгджын уыди стыр уырыссаг фыссæг Варлам Шаламовы (1907–1982) цардвæндаг. Ивгъуыд æну-сы 20-æм, стæй 30-æм – 40-æм азты байгæфта æфхæрд советон системæйæ, 17 азы фæци сталинон ахæстæтты æмæ лагерьты, уыдонæй 5 азы — Кольмайы. Уым адæм цы æвирхъау хъызæмæрттæ æвзæрстой, уыдæттæ равдыста йе ’мдзæвгæты æмæ документалон-философон прозæйы. Йæ уацмыстæй йын джиппы уадзæм цалдæр. Ирон æвзагмæ сæ раивта **Фатаонты Уариган**.

* * *

Цæгатаг дæн. Мæ удæн адджын — хъарм.
Æз хорз иртасын раст æмæ хæрам.

Мæ бæллиц: уæд æшпæт хæдзæртты фарн,
Бæркадцух ма уæд иуæн дæр йæ арм.

Мæ хæтæн — хъæд. Мæ хæлар та — тæгæр.
Æдзух мæ мæт: кæдæм хæссон мæ сæр.

Цæгатаг дæн. Зымæгон лæг. Тыхсын:
Æрвылизæр фæагурын фысым.

ÆРЦЪЫККÆХСОН

Æхсоныл цыма ’рцавдæуы æндон, —
Тæркуыллæны æрриуыгъы тæркуыллæн,
Æмæ та суадзы урс пиллæттæ дон
Æмæ та ’рхуыссы: миназон хъуырдухæн.

Æвзары иу уад иннæуыл йæ тых,
Кæлы сæ пырх æндон æмæ æхсонау,
Æмæ та мигъ ыссудзы, цыма зных, —
Нæрынц уæлæрвтæ, гуылф кæнынц æрсдонау.

* * *

Цы фæци царды хъæр, йæ худт?
Æви йын суагъд йæ бынæй рухс?
Мæ фæстæ дун-дунетæ — тутт,
Мæ фæстæ дун-дунетæ — хъус.

БЛОКНОТТÆЙ ИСТ РÆНХЪЫТÆ

Дæ ныхас у фæтæджы ныхасау. Фæтæг цыфæнды æдылы ныхас куы зæгъа, уæддæр йæ ныхмæ дзурын ничи бауæнддзæн.

Александр Македойнагæн йæ цæстытæ уыдысты алыхуызæттæ: иу — æрвхуыз, иннæ — сау.

Артур-паддзах йæ галуаны саразын кодта тымбыл фынг, æмæ уый уæлхъус чи бадти, уыдонæй хуыздæртæ 'мæ æвзæрдæртæ нæ уыд. Иууылдæр — æмсæр-æмбар.

Неру Индийы истори ныффыста ахæстоны. Чернышевский «Цы кæнгæ у?» ныффыста ахæстоны. Генрийæ фыссæг рауад ахæстоны. Достоевский йæ «Фыстытæ Мард хæдзары» сфæлдыста ахæстоны.

Æрмæст советон ахæстоны ницавæр аивадон, литературон куыстытæ фыст æрцыд.

Кокеткæгонд Макаренко педагог нæу, фæлæ литератор. Йæ коммунартæн сæ 90 процентимæ сæмбæлдтæн Цæгаты — «фæлитой тугæн» фесафыны хъомыс нæй.

Адæймагæн цæмæй физикон куыст сæнад уа, уымæн лагерæй стырдæр ахъаз ничи у. Хицæуттæ, сæ дæлбар адæмæй чи фæах-хосджын вæййы, уыдонмæ хуымæтæджы нæ бартхъирæн кæнынц: «Æвзалыкбахæнмæ дæ арвитдзынæн!»

Цæмæй дæхи амарай, уый тыххæй хъуамæ арыгон уай. Хъуамæ дæм хъару уа.

Ардуану хæбуздзыхъхъытæ лæг.

Сольвейг. Ибсены диссаджы фæлгонц. Иунæг стыр поэт дæр Сольвейгы иувæрсты нæ ацыд.

Евтушенко. Нырма уал — кæдæй нырма! — литература нæ аразы, фæлæ — æрмæст йæхи хъысмæт.

А дунейыл фылдәр цы ис — æвзæртæ æви хæртæ? Æппæтæй фылдәр — тæшпудтæ (99%). Алы тæшпудæй та, фадат ын куы фæвæййы, уæд æнаккаг рауайы.

Æвирхъау лæвар. Гагаринæн мæскуыйаг фысджытæ ракодтой æвирхъау лæвар — алчи дæр ын радта йæ чиныг автографимæ, ноджы ма йын загътой, дзырд, дам, нын ратт, се 'ппæт дæр кæй бакæсдзынæ, уый тыххæй.

1960 азы 18 май.

Маргаритæ Н.: «Дæ портрет равдысты уыд. Алчи дæр фарста: Чи У? Чи у? Цыдæр зонгæ цæсгом у».

Æз: «Зæгъ сын, æз, зæгъ, рæстæджы цæсгом дæн, уымæ гæстæ мæ алчи дæр зоны».

Курдиат кусын домы. Моцартæй Моцарт уымæн рауад, æмæ Сальерийæ бирæ фылдæр куыста. Моцартæн куыст удыхоса уыди.

Хæсты рæстæг тиран адæммæ фæхæстæгдæр ваййы.

Поэт хъуамæ поэтæй стыр дæр уа.

Леонов — фыссæг, фæндон бахаста, дунейы адæмты царды райдайæн, дам, Сталины райгуырдæй нымайæм.

Адæмы ахуыр кæнæн нæй. Адæмы ахуыр кæнын — уый æфхæрæн ми у.

Поэзийы хæс у рæстæг фæтагъддæр кæнын нæ, фæлæ рæстæг бауромын.

Хуыцауы раст адæм нæ хъæуы. Уыдон æнæ Хуыцауæй дæр фæцæрдзысты. Хуыцауы хъæуы, йæ тæригъæдтыл фæсмон чи 'ркæна, ахæмтæ.

Хорз мæлæттæ бирæ ис, фæлæ дзы мах рæстæгæн Эйзенштейны мæлæтæй хуыздæр нæй. (*С. Эйзенштейн — кинорежиссер, амарди стъолы уæлхъус, уац фысгæ-фыссын. — Ред.*)

Æппатæй стырдар тæригъæд у искæй хъуыддæгты хи тбыссын. Фысджытæ сæхи хъуамæ ма тбыссой искæй уды — ницы хуызы, никæд. Фыссæг йæхи тбыссы æрмæст йæхи уды — æндæр никæм.

Лагеры: зонд хорз, дыууæ та — бирæ æвзæрдæр.

Æвирхъау хъуыддаг — сау адæм.

Мæнæ и, мæнæ уырыссаг прозæйæн, зондамонæг литературæйæн йе ’намонд. Алы диттой дæр йæхицæй аразы, цæрын куыд хъæуы, уый амонæг.

Маргъ ма у æмæ быдыргътæй ма тæрсай.

Удтæ ныллæггæнæг, къуыдзæмгадгæнæг у цард.

Дилетантизмы æнус.

Æппæт революцитæ дæр дилетанттæ аразынц.

Адæймаджы оптималон уавæр — иунæг уæвын.

Хæстæн ма, чи зоны, юмор сфидауа, фæлæ лагерæн, Освенцимы пецтæн — нæ.

Мæ уарзон бæлас — тæгæр. Есенины бæрз нæ, фæлæ тæгæр, адæймаджы армау фондзæнгуылдзджын тæгæр.

Маяковский дун-дунейæн фыста, Асеев та — Мæскуыйæн.

Горæт — гæдыйы хуызæн æфснайд.

Фыццаджы-фыццаг уал бамбарын хъæуы иу хуымæтæг, фæлæ ахсджиаг хъуыддаг: фæлтæртыл ницавæр хæс ис æвæрд. Сывæллæттæ мадæлтæй ницы дарынц, мадæлтæ та — сывæллæттæй. Иу фæлтæрæн иннæмæй исты домын йæ бон нæу.

Хъуамæ паддзахадæй домай æххуыс, бинонты хъуыддæгтæ хъуамæ паддзахад кæна.

Знаг — иунæг хъахъхъанæг.

Ма цуры бадтис, йæхицæй буц æмæ сæрыстыр чи у, ахам знаггадгæнæг цæрæгой — тынг тæссаг чи у, уыцы графоманты мыггагæй.

МИТЫЛ

Æнæхæрд митыл фæндаг куыд айгæрдынц? Разæй цæуы иу лæг, тыхтæ-фыдтæй иу къах иннæйы фæдыл ласы, минутæй-минутмæ хæмпус миты ныннихсы, йæ хид кæлы, æлгъиты, фæла уæддæр цæуы, йæ фæстæ сау зылын-мылын фæдтæ-дзыхъхъытæ уадзы, афтæмæй дардмæ ахæцца ваййы. Бастайы, митыл æрхуыссы, сдымы, æмæ махоркæйы фæздæг къаннæг цъах æврагъау æрбады æрттивгæ миты сæрма. Лæг сысты, араст ваййы, æврагъы къуыбылой та ма йæ мидбынаты ауыгъдæй фæлæууы, — уæлдæф не змæлы: фæндаг фæгæрдынц сабыр бонты, цæмæй уад-дымгæ адæмы фæдтæ ма бамбæрза. Адæймаг йæхæдæг сбæрæг кæны нысанта — æгæрон митдунейы кæуылты æмæ кæйонгты хъуамæ ацæуа фæндаг. Ахам нысан ын ваййы, зæгъæм, къæдзæх кæнæ бæрзонд бæлас. Лæг митбыдыры йæ буар фæтæры, фæаразы, раст мæнæ бæлæгтæрæг цæугæдоны йæ бæлæгъ куыд скъæра, афтæ.

Йæ фæстæ фондз-æхсæз адæймаджы уæхски-уæхск æрлæуынц æмæ нарæг зылын-мылын фæды æмвæрсты араст ваййынц. Сæ иу дæр раззаг фæды йæ къах ницыхуызы æрæвæрдзæн, йæ 'мвæрсты хъуамæ цæуой. Рагацау бæрæггонд бынатмæ куы бахæцца уой, уæд хъуамæ фæстæмæ раздæхой æмæ та, раздæры фæдты къах не 'вæргæйæ, нæмой æнæхæрд мит. Фæндаг фæгæрз и. Ныр ыл сæ бон цæуын у адæмæн, уæрдæттæн, дзоныгътæн, трактортæн. Фыццаг лæг цы фæд акодта, иннæтæ ууылты куы цæуой, уæд фæндаг нарæг уыдзæни. Раззагæн æппæтæй зындæр ваййы, æмæ куы бастайы, уæд æй, йæ фæстæ цы фондз-æхсæз лæдджы цæуы, уыдонæй исчи райвы. Фæсте чи цæуа, уыдонæй иу дæр, суанг хæрз чысыл куы уа, уæд дæр, хъуамæ искай фæдты ма 'вæра йæ къах, хъуамæ æнæхæрд мит нæма.

Трактортæ æмæ бæхтыл та фысджытæ нæ фæцæуынц, фæла кæсджытæ.

АННАЙЫ МЭЛЭТ

Бирæ мæрдтæ федтон Цæгаты — æгæр бирæ, зæгъгæ, афтæ зæгъæн дæр ис, фæлæ фыццаг хатт кæй федтон, уый цæмæндæр æппæтæй тынгдæр уайы мæ цæстытыл.

Уыцы зымæг нæ кусын бахъуыд æхсæвыгæтты. Сау арвæй нæм арæх зынди гыццыл фæлурсцъæх мæй, арвæрдыны æнгæс нимб-иу ыл узæлæгау æртыхст, æмæ къæс-къæсгæнаг узæлтты афтæ зынди, цыма пиллæттæ уадзы. Хур нæ цæсты кæронæй дæр нæ уыдтам — барактæм-иу (хæдзармæ нæ — хæдзар æй ничи хуыдта) æрбаздæхтыстæм изæрдалынгты, цæугæ дæр-иу акодтам, нæма 'рбарухс, афтæмæй. Уæвгæ-иу хур хæрз цыбыр рæстæг фæзынди, хъызты бæзджын урс фæлмæй æмбæрзт зæхмæ йын-иу нывыл æркæсын дæр нæ бантысти, йæ рухсæй дæр æмæ йæ тавсæй дæр бынтон æнæхай уыдыстæм.

Æрзæткъæхæн нæм дард уыди — дыууæ-æртæ километры йæм цæуын хъуыди. Фæндаджы фæйнæфæрсты та — æртæ сардзыны бæрзæндæн митрагътæ-бырутæ. А зымæджы тымыгъ бирæ мит фæхаста, æмæ-иу алы фæлдзæгъдæны фæстæ дæр æрзæтгуырæнмæ фæндаг гæрдын хъуыдис. Адæм-иу мингæйттæй рацыдысты æд белтæ. Сæ алыварс лæууыдысты хъахъхъæнджытæ æд куййтæ æмæ сæ кусын кодтой цалдæргай суткæтæ, сæхи атавыны æмæ хъарм ран дзыхмæ къæбæр сисын дæр сæ уагътой, афтæмæй. Уыцы фæтк хъахъхъæнджытæм нæ хаудта, ай-гъай, — уыдонæн уыди кæрæдзи раивыны фадат. Бæхтыл-иу æрбаластой салд дзул хæйттæгондæй, хатгай та, куыст-иу æгæр дæргъвæтин куы ахаста, уæд — консервтæ дæр, иу къопп дыууæ лæгæн. Уыцы бæхтыл-иу фæстæмæ аластой рынчынты æмæ, бынтон чи слæмæгъ, ахæмты. Адæмы-иу ауагътой, куыстытæ-иу кæронмæ куы фæсты, æрмæст уæд — хуыссæджы хъæстæ куы фæуой, уæд та сæ хъуамæ тъæнджытæгæнгæ узалмæ ратардтаиккой æмæ сæ бафтыдтаиккой сæ «æцæг» куыстыл. Уæд æз бафишайдтон иу диссаджы хабар — ахæм куыстытæ уæззау æмæ хъызæмайраг ваййынц фыццаг æхсæзавд сахаты. Уый фæстæ дæ рæстæг ферох уызæни — дæ дæлзондæй дæ хъус дарыс, цæмæй ма басийай, æрмæстдæр уымæ: цоппай кæныс дæ мидбынаты, дæ бел тилыс, дæ сæрмæ æцæгæлон хъуыды нæ цæуы, дæ зæрдæ мисхалы бæрц дæр ницæуыл дарыс, цæвиттон, дæ ирвæзæн хос — змæлд, æндæр ницы.

Ахам куыстæн йæ кæрон æрцæуы, æнæнхъæлæджы амондау, æвишпайды. Иууылдæр схъæлдзæг ваййынц, цины уылæн сыл раивылы, æххормаг æмæ мæрдон фæллад дæр æрбайсæфынц исдугмæ. Адæм талф-тулфæй рæнхъ-рæнхъ алаууынц æмæ зæрдæрайгæ тындзынц «хъæдмæ». Нæ фæйнафæрсты та митæй амад хæхтæ — мах æмæ дун-дунейы 'хсæн арæнтæ.

Митфæлдзæгъдæн рагæй нал уыд, æмæ хæмпус мит æрæфсæрста, ныммæстæг. Йæ уæлæ ацæуæн уыд æдæрсгæ, нæ дзы аныгъуылдаис. Дыууæ рагъы дæр цалдæр раны уыдысты къæртгонд цæхгæрма фæндæгтæй.

Æхсæвы дыууæ сахатыл-иу æрбацыдыстæм хæрынмæ. Барак-иу байдзаг æргъæфт адæмы уынæрæй, белты зæллангæй, хъæрныхасæй. Хъæрныхас-иу æрмынæг бынтон æрæджиау. Æхсæвыгон хордтам, йæ рудзгуйтæ дæрæн кæмæн уыдысты, уыцы салд хæрæндоны нæ, фæлæ барачы. Хæрды фæстæ, махоркæ кæмæ уыд, уый-иу сдымдта, кæмæ нæ уыд, уымæн та-иу йе 'мбал фæуагъта дыминаджы æмбис, цæвиттон, алкæмæн дæриу бантысти сулæфтытæ кæнын.

Нæ бригадир Андреев кæддæр МТС-ы директорæй куыста, ардæм та æрбахауд 58 статьямæ гæсгæ — дæс азы хъуамæ ам арвыстаид. Æдзухдæр цыди бригады разæй, стæй æдзухдæр тынг тагъд. Хъахъхъæнджытæ нын нæ уыди, нæ фаг кодта, æмæ ныл уый фæрцы «æууæндыдысты» хицæуттæ. Ацы хабар, ома нын иннæтæй хъауджы хъахъхъæнджытæ кæй нæй, уый бирæтæн лæвæрдта цыдæр ныфс, сæрыстырдзинад. Æцæгæй дæр бригад иннæтæй хуыздæр куыста, æмæ йын фæстæдæр хъахъхъæнджытæ куы фæзынд, иннæтима йæ æмбар куы скодтой, уæд йæ куыст дæр фæцауддæр.

Уыцы æхсæв нæ Андреев ахуыдта æндæр фæндагыл — дæлæты нæ, фæлæ митхоxy рагъыл. Дзæбæх нæм зындысты æрзæткъахæны тыбар-тыбургæнгæ цырæгътæ, хъæды егъау сау æндæрг æмæ, дæрддзæф ран арвыл чи баныхæст, уыцы тымбылсæр къуылдымтæ. Æхсæвыгон фыццаг хатт уыдтон нæ царæнуæттæ. Фæндæгтæ дзуарæвæрд кæм уыдысты, уырæм куы бахæццæ стæм, уæд Андреев рахизырæм цæхгæр фæзылд æмæ митыл дæлæмæ нызгъордта. Уый фæзмгæйæ иннæтæ дæр дзыгуырай, белтæй, кайлотæй æмæ мæцъистæй гыбар-гыбур, дзыгъал-мыгъулгæнгæ, æргæргæргæ кодтой. Инструменттæ кусæн бынаты никуы уагътой — æнæмæнг сæ адавтаиккой. Инструмент фесафыны тыххæй та хъуамæ ивар бафыстаис.

Цæхгæрмаæ фæндагæй дыууæ къахдзæфы æддæдæр лæууыд иу лæг æфсæддон дарæсы. Худ ыл нæ уыд, йæ цыбыр сау сæрыхъуынтæ хъыл бадтысты, цинелы цæппузыртæ — æфтыд. Ноджы æддæдæр арф миты чысыл дзоныгъы ифтыгъдæй — бæх. Лæджы цур та уæлгоммæ хуыссыди сылгоймаг. Йæ кæрц — фæйнæрдæм æппæрст, дзыгъуыртæ къаба — æнцъылдтæ. Йæ сæры цур — сау кæлмæрзæн тымбылтæй. Кæлмæрзæн дæр æмæ сылгоймаджы бур сæрыхъуынтæ дæр цыма миты ныннадæуыди. Мæйы рухсмæ сæрыхъуынтæ зындысты урс. Афтæ урс уыди цæсгом дæр. Бæстондæр æм æркастæн æмæ йæ базыдтон: Анна Павловнæ, æрзæткъахæны хицауы секретаршæ.

Иууылдæр æй хорз зыдтам цæсгомæй — æрзæтгуырæны сылгоймагтæ бирæ нæ уыд. Иу æхсæз мæйы размæ иу сæрдыгон изæр нæ бригады рæзты фæцæйцыд Анна Павловнæ, æмæ йæ къæсхуыртæ аив гуырыконд ахст адæмы йæхимæ æркæсын кодта, сæ зыд цæстытæ йæ фæцæйныхъуырдтой. Уый нæм бахудт æмæ, фыруæззауæй ныгуылæнырдæм чи фæкъл, уыцы хурмæ ацамыдта:

— Лæпсутæ, бирæ уæ нал хъæуы, бирæ! — хъæр кодта сылгоймаг.

Лагеры кусæг бæхтау, мах дæр боны фæудмæ йеддæмæ ницæмæ æнхъæлмæ кастыстæм. Æмæ нын уыцы рæсугъд сылгоймаг (нæ уæдыккон нымадæй) нæ хъуыдытæ хорз кæй бамбæрста, уый æхсызгон куыннæ уыдаид! Анна Павловнæйы нæ бригад уарзта.

Ныр сылгоймаг мардæй хуыссыди нæ цуры — ныххурх æй кодта мæнæ ацы æнаккаг. Лæг хъæддаг сырдау тарстхуызæй, рохстæй фæйнæрдæм дзагълтæ кæны. Уый уыд æрзæтгуырæны слестгæнæг Штеменко. Æз æй хорз зыдтон. Бирæ «хæрзты» бацыд ахстытæн. Æххормаг адæмæй-иу искæйты баххуырста махоркæ кæнæ хъæрмхуыппы къусыл æмæ-иу сæ йæхицæн дзырдхæсджытæ, мæнгæвдисæнтæ сарæзта, иннæты фæдыл-иу сæ бафтыдта, афтæмæй хъызæмарæй мардта адæмы. Дзырдхæсджыты-иу баууæндын кодта, мæнгтæ дзурын, комдзог уæвын паддзахадон хъуыддаг у, зæгъгæ, кæй та-иу æртхъиранты æххуысæй бафтыдта ахстыты фæдыл. Адæймагимæ-иу рагацау нæ сæмбæлди лæгæй-лæгмæ, нæ-иу æй базыдта, афтæмæй йын-иу йæ разы цæттæ гæххæттытæ-суагъæтæ-йедтæ æрæвæрдта, æмæ-иу кæд уый разы нæ уыди фыстытыл, уæд-иу саунадæй раздæхти слестгæнæджы уатæй.

Æртæ мæйы размæ ацы Штеменко нæ баракмæ æрбацыд æмæ, ахст адæм консервы къоппытæй цы аггæндтæ сарæзтой, уыдон ныххуынчътæ кодта. Ахстытæ, мæгуыр, уыцы «агты» фыхтой, фыцæн æмæ хæрæн цæмæндæриддæр уыд, уый. Уыдон-иу хæрæндонæй баракмæ рахастой сихор, цæмæй йæ, барачы цы пец уыд, ууыл схъарм кæной æмæ бадгæйæ бахæрой. Фæлæ сыгъдæг æмæ æгъдауыл хæст Штеменко кайло райста æмæ консервы къоппытæн сæ бынтæ йæхи къухæй ныххуынчътæ кодта.

Ныр Андреевы йæ уæлхъус лæугæ куы ауыдта, уæд йæ дамбацайы хуымпъырмæ фæлæбурдта, фæлæ утæппæт адæм æд мæцъистæ, æд кайлотæ йæ алыварс куы 'ртыгуыр сты, уæд хорзау нал фæци — хæцæнгарз сласын нал бауæндыд. Йæ къухтæ йын сыздыхтой, уæдæ цы! Архайдтой, зæгъæн куыд нæй, афтæ зæрдиагæй — уый фæстæ бæттæны æлхынцъ райхалын никæйуал бон уыд æмæ кардæй лыггæнгæ æрцыд.

Аннæйы мард сæвæрдтой дзоныгъы æмæ æрзæтгуырæны хицауы хæдзармæ араст сты. Андреевимæ се 'ппæт нæ ацыдысты — бирæтæ баракмæ сæхи айстой — хъæрмхуыппæ.

Хицау бирæ рæстæг дуар нæ гом кодта, бæрæг уыд: ахст адæмы къордæй куы ауыдта, уæд фæтарст. Æппынфæстаг Андреевæн бантысти хъуыддаг бамбарын кæнын æмæ баст Штеменко æмæ дыууæ ахст лæгимæ бацыди мидæмæ.

Уыцы æхсæв нæ дзæвгар рæстæг бахъуыд æнхъæлмæ кæсын. Андреевы кæдæмдæр акодтой æвдисæнæн. Æрæджиу æрбацыд, æмæ кусынмæ араст стæм.

Штеменкойæн дæс азы радтой. Тæрхон ын рахастой нæхи æрзæтгуырæны, стæй йæ кæдæмдæр аластой. Лагерьты хицауттыл ахæм хабæрттæ куы 'рцæуы, уæд сæ хибар ран фæдарынц — хуымæтæджы лагерьты дзы нукуы никæй фенди.

1956

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

ТАУРÆГЪТÆ, АРГЪÆУТТÆ

ТОГОЙТЫ МÆСЫГ

Тогойтæ Дзимыры цардысты æмæ мæсыг амайын æрымысыдысты. Сисамайджытæ æркодтой Тырсыйæ, Арагуыйæ, Хиуæй, Туалгомæй. Тогойтæ нал бон, нал æхсæв зыдтой. Дур-иу цы комæй ластой, уый-иу хæдхонгæйæ цыди. Мæсыг ставд дуртæй амадтой, æмæ-иу иу фисынай иннаемæ æххæст иу дур. Дурты бын цы хылычъытæ æвæрдтой, уыдон дæр ставд уыдысты. Мæсыг куыддæр сырæзти, афтæ йын йæ ныхыл ныффыстой: «Ацы мæсыджы чи бада, уый тæссæй куы рахиза йæ хуылфæй, уæд-иу ын куыдзы бæлæгъы дон ныччындæуæд! Кæд мæсыг фæцуда искай къухæй, кæнæ ныккæла йæхæдæг, уæд-иу йæ самайджытæ мæрдты авд дæлдæр ныххауæнт».

Тогойтæ сæ мæсыгæн стыр куывд скодтой: аргæвстой галтæ, фырытæ. Куывд ахаста иу къуыри. Адем-иу мæсыгмæ куы бакастысты, уæд-иу дисæй мардысты. Мæсыджы ном дардыл айхъуыст, æмæ йæм алырдыгæй уынаг цыдысты, дисæн æй хастой.

Тогойтæ скадджын сты, сæ мæсыгыл фæлварæнтæ бирæ хæттыты скодтой, фæлæ-иу читт дæр нæ фæкодта. Тогойтæ хъахъхъæдтой сæ мæсыг, мæсыг та Тогойты хъахъхъæдта. Сæ дзуары боны-иу ын кувгæ кодтой.

Уæд иузаманы Хъуды абырджытæ æрцыдысты æмæ сæхи бакодтой Тогойты уазæг. Тогойтæ сын сæ мæсыг царынан радтой. Уыцы хабар чидæр фехъусын кодта уырысы æфсадæн. Уыдон Тогойтæм сæрвыстой:

— Уæ уазджыты раттут, кæннод уæм сбырздзыстæм æмæ уæ быны сæфт фæкæндзыстæм.

Тогойтæ тыхсын райдыдтой æмæ зæгъынц сæ уазджытæн:

— Гъенырмæ уæ февæрдтам, ныр исты хос скæнут уæ сæрæн. Уырысы хицауад нæ уынгæг кæны. Кæнæ хъуамæ сымах радтæм, кæнæ та сымах тыххæй мах Сыбираг бауæм.

Хъуды абырджытæ уыдысты авд, фæлæ дзы æртæйæ Хъелы

æфцагай Кьобмаæ аздæхтысты, иннæтæ та Тогойтæм æмбæхст уыдысты: Такъæты Цыппу, Рубайты Тотырадз, Исараты Су-гъар, Цæболты Георги.

Цыппу афтæ зæгъы Тогойтæн:

— Бæстыл алы хъуыддаг дæр ваййы, мах сымах æфхæрын нæ бауадздзыстæм, фæлæ зонут, тыххæй нæ куы арвитат, уæд уыл адæм фæхуддзысты, зарæг уыл скæндзысты, зæгъгæ, Тогойтæ сæ уазджыты бавæрын нæ бафæрæзтой æмæ сын дзæгъæл сæфт фæкодтой.

Ацы ныхæстæ се уæнджы ахъардтой Тогойтæн, ницыуал загътой.

Паддзахы æфсæдтæ та сæм сæрвыстой. Абырджитæн гæнæн нал уыд, æхсæвы мæсыгæй рахызтысты æмæ сæ фæндаг сарæзтой Урстуалтæм. Уым Æлбегаты къуылдымыл Колыты Хилайæн мæсыг уыд, уым æрбынат кодтой.

Тогойтæ паддзахы æфсæдты хистæрмæ фехъусын кодтой:

— Хъуды абырджитæ æмæхсæвæджы фæлыгъдысты.

Паддзахы æфсæдтæ уый куы фехъуыстой, уæд ма цæмай тарстысты? Рараст сты Дзимырмæ æмæ мæсыджы дурты æхсæнты топыхос ныннадтой, зынг ыл бафтыдтой æмæ мæсыг фехæлди. Хъыг сын уыд Тогойтæн, æмæ сæ иу, Куыдзан, зæгъгæ, фæрсы æфсæдты хистæры:

— Цæмæн фехæлдтат мæсыг, лæбурæг куы нæ у, йæ бынаты æнцæд куы лæууы?

Уыцы ныхæсты тыххæй Куыдзаны æрцахстой. Куыдзаны хæстæг Биганаты Уæрахъ фæрсы æфсæдты:

— Цы уын кодта æвзæрæй Куыдзан, цæмæн æй æрцахстат?

Уый дæр та æфсæдтæ æрцахстой. Уæрахъы мады арвадæлтæй иу Уæсмæн уыди, рахæцыди Уæрахъы сæрыл:

— Цæмæн æй ахсут, æвзæр куы ницы загъта?

Уый дæр та æрцахстой. Ноджы ма Тогойты мыггагай, хуыздæр лæгтæй, цалдæры æрцахстой, стæй сæ Сыбырмæ фервыстой. Æнахуыр лæгтæ уыдысты, нæ æвзаг зыдтой, нæ фæндаг æмæ кæмдæр дзæгъæлы сæфт фæкодтой, иу сæ йæ бæстыл нал сæмбæлди.

Радзырдта йæ Беджызаты Пепейы фырт Леуан 132-аздыд куырм лæг. Кæсын, фыссын нæ зыдта. Ныффыста йæ Беджызаты Герасы фырт Дудар Едысы 1940 азы.

УАРЗТ

Цардысты ус æмæ лæг. Лæг хуынди Боба, ус та — Дзыга. Бобайы æфсымæр — Баби. Цардысты хъæуæй хибар ран иу хъæды бын. Ус æмæ лæг сæ кæрæдзийы бирæ уарзтой, фæлæ уæддæр Боба сфæнд кодта, йæ ус æй цас уарзы, уый сбæрæг кæнын. Иу бон йе 'фсымæрæн дзуры:

— Мæ ус мæ цас уарзы, уый хъуамæ сбæрæг кæнон, æмæ мын баххуыс кæн.

— Хорз, цы зæгъай, уый бакæндзынæн, — зæгъы Баби.

— Уæдæ цом мемæ æмæ уал ингæн скъахæм.

Араст сты дыууæ æфсымæры æмæ хъæды скъахтой ингæн, æмæ Боба зæгъы:

— Хъусыс, ме 'фсымæр, æз уал мæ усы ракъахон, базонон, цас мæ уарзы уый. Æз балцы 'фсон бæхыл рацæудзынæн, æмæ иу ды мæ усæн зæгъ, ныгæд кæй дæн, уый. Мæ бæхыл-иу фæдисоны цыд акæн мæ усмæ.

Сæхимæ æрцыдысты, æмæ Боба йæ усæн зæгъы:

— Бирæ мæ уарзыс?

— Тынг бирæ дæ уарзын, дæуыл исты куы 'рцæуа, уæд мæхи амардзынæн, уый зон.

— Уæдæ æз балцы цæуын, хъуамæ дын исты лæвар æрхæссон, бирæ мæ кæй уарзыс, уый тыххæй.

Боба йæ бæхы сифтыгъта æмæ араст. Йе 'фсымæр Баби йæм кæм æнхæлмæ каст, уырдам æрцыд æмæ Боба зæгъы:

— Мæн ам уадз, æз ингæны баддзынæн, ды бæхыл ацу æмæ мæ усæн зæгъ, кæй амардтæн, уый.

Боба ингæнмæ ныххызти, Баби бæхыл абадт. Хæдзармæ куы 'рхæццæ, уæд бæхæй рахизæрдæм æрхызт æмæ æнкъардæй усæн зæгъы:

— Фæцæйцыдыстæм дæ лæгимæ. Уый бæхыл бадт, æз та йæ фæсарц. Нæ размæ иу куыдз рагæпп ласта. Бæх дзы фæтарст. Æз рахаудтæн, фæлæ Боба йæ сæр дурмæ æрхаста æмæ фæмард. Уым æй баныгæдтон.

— Уый ма зæгъ, — дзуры ус, — фæкæн мæ уыцы ингæнмæ æмæ уым мæхи амарон.

— Куыд дæ фæкæнон, æндæр лæгимæ цæрдзынæ, ме 'фсымæр та рухсаг уæд.

— Æз æндæримæ нал фæцæрдзынæн, фæлтау мæ акæн æмæ ингæныл мæхи амарон.

— Уый гæнæн нæй, уе 'хсæн зæнæг нæй æмæ уый худинаг у,

фалтау смой кәен. Фәзындзәни дын зәнаг әмә цардзынә Хуыцауы цардәй.

— Әмә кәмәй смой кәнон? Дәу зонын, әндәр никәй зонын... Цәй, мә ләг рухсаг уәд, әмә мә ды ракур. Мә ләг мәрды бәсты ис әмә дәм не сләбурдзәни.

Ус дарддәр ницыуал дзырдта, хьарәгыл схәцыди. Дзыга Бабийә смой кодта боньфәстагмә, фәлә усмә Баби не 'внәлдта, дзырдта йын:

— Ме 'фсымәры мардыл уал дыуиссәдз боны рацәуа.

Ус йә тиумә схәлар и. Дыуиссәдз боны куы рацыдис, уәд тиу зәггы:

— Цом ме 'фсымәры ингәнмә әмә йын рухсаг зәггәм.

Араст сты, хәрәд, нуәзт семә ахастой. Ингәны онг куы бахәццә сты, уәд уал рухсаг загътой Бобайән, стәй хәрыныл әмә нуәзтыл бафтыдысты. Барасыг сты, әмә ус Бабийән хьәбыстә райдыдта. Боба сәм йә цәст дары ингәнәй. Баби йәхи нәууыл әруагъта, әмә йә фарсмә ус дәр әрхуиссыд, йә тиуән пьатә кәны. Куы 'рталынг, уәд ус әрфынәй. Баби ингәнәй йе 'фсымәры сыстын кодта әмә йә усы фарсмә әрхуиссын кодта. Чысыл фәстәдәр Боба әрәхснырста, ус фехьал әмә зәггы:

— Цәр, цәр, мә дзәбәх тиу, ныр ус әмә ләг стәм, де 'фсымәр та рухсаг уәд!

— Бузныг, бузныг, мә дзәбәх чындз, — зәггы Боба.

— Дә хьәләс мә ләджы хьәләсы хуызән куы у.

— Уымәй раст дә: әфсымәртән иу хьәләс вәййы мәрды бәсты.

Ус йә тиуы цыма хьәбыстә кодта, афтә афынәй ис. Куы 'рбабон, уәд райхьал сты. Ус джихәй аздади: кәсы, әмә мәнә йәхи ләг. Ныттыхсти йыл әмә зәггы:

— Мә боныл, ай мәхи ләг куы дә, уәд кәцәй фәзындтә?

— Мәрды бәстәй, — зәггы Боба. Уәд сәм Баби дәр бацыди худгәйә әмә зәггы Бобайән:

— Дә ныхас дын сәххәст кодтон, цәй, ныр цәрут хорзәй әмә әнәнизәй, кәрәдзи уарзгәйә.

Уәдәй фәстәмә баззад әмбисонд: ус, бәх әмә куыдзыл әууәнк нәй, әртә дәр хивәнд сты.

Радзырдта йә Абайты Тедойы фырт Тембол, Базиләны хьәуы цәрәг. Ныффыста йә Беджызаты Герасы фырт Дудар 1959 азы 14 июлы.

ХОХАГ ЧЫЗГ

Базилæны хъæуы райгуырды иу рæсугъд чызг, æмæ йæ хохаг рæсугъд хуыдтой. Йæ фенынмæ цыдысты сыхаг хъæутæй дæр. Адæм ыл сæ цæст æрæвæрдтой. Чызг хъомыл райдыдта æмæ разынды диссаджы кусаг. Иу бон уæлæдарæс æхсадта донны был. Паддзахы фырт рацæйцыди. Чызгмæ фæкомкоммæ, фæлæ йæ уый хъуыды дæр не 'ркодта. Йæ дарæс цырды æхсы æмæ йæ хурмæ айтауы. Лæппу чызгмæ бирæ фæкасти, стæй дурыл æрбадти æмæ фæрсы:

— Кæй дзæбæх чызг дæ?

— Мæ фыды, стæй мæ мады дæр.

— Æмæ дæ мад æмæ дæ фыд та чи сты?

— Мæ мад у йæ фыд æмæ йæ мады чызг. Мæ фыд та йæхи мады æмæ фыды лæппу.

— Омæ сын нæмттæ нæй?

— Уæд мæ раздæр уымæй бафарстаис. Мæ мад Дзыга у, мæ фыд та Тего.

Паддзахы фырт зæгъы йе 'мбæлттæн:

— Ацы чызг диссаджы зондджын дзуаппытæ дæтты.

Бацыди Тего æмæ Дзыгамæ æмæ сын афтæ зæгъы:

— Мæнæ уын тинтычъи, уæ чызгæн зæгъут, æмæ мын дзы басылыхъ сараза.

Тего йæ чызгæн рахабар кодта хъуыддаг. Чызг зæгъы:

— Ахæсс уыцы тинтычъи æмæ йын зæгъ: «Тынуафæнтæ мæм нæй».

Тего араст и паддзахы фыртмæ, ракодта йын йæ чызджы ныхас. Уæд паддзахы фырт зæгъы:

— Æвæццæгæн дæ чызг тынг зондджын у.

— Цæй зондджын у. Уæд æз афтæ магуырай нæ цæрин, фæлæ дæ хуызæн цард кæнин.

— Аздæх фæстæмæ æмæ йын зæгъ: тынуафæнтæ йын ссардзынæн æмæ мæм æрцæуæд, æрмæст бонай нæ, мадæр æхсæвæй, нæдæр фистæгæй, мадæр истæуыл, мадæр бæгънæгæй, мадæр дарæсы.

Раздæхти Тего æмæ йæ чызгæн ракодта паддзахы фырты ныхас. Чызг зæгъы:

— Уый æнцон хъуыддаг у...

Чызг йæ уæлæ скодта хызæй къаба, хызæй сæрбæттæн, хызæй

цъындатæ. Иу сагыл абадт, йæ иу къах зæххыл хафта, иннæ йæ хъæбысмæ систа. Æмæ боныцъæхæй паддзахы фыртмæ æрцыд æмæ йæм бахъæр кодта. Паддзахы фырт æм ракасти, фæрсы йæ:

— Æрхæццæ дæ?

— О, æрхæццæ дæн.

— Куыд æгъдауæй?

— Мæ иу къах зæххыл хафтон, иннæ къах мæ хъæбысы дартгон.

— Цы дарæсы æрцыдтæ, гом нæ уыдтæ?

— Нæ гом дæн, нæ конд дæн, хызæй мыл уыди дарæс, фæлæ ницы кæны.

— Цы рæстæджы æрцыдтæ?

— Адæмæй иутæ æрра куы кодтой, иннæтæ та зондджын, раст уыцы рæстæджы.

— Уый та куыд бамбарон? — фæрсы паддзахы фырт.

— Райсом æхсæвы цæстæй чи фæцæуы куыстмæ, уыдон раджы баулафынц, æмæ зондджын ми фæкæнынц, фæлæ æрæгмæ чи баулафы æмæ йæ бон талынгыл чи нымайы, хуыстæ ма чи фæкæны, уыдон та æрратæ сты. Æз дæм æрцыдтæн, нæдæр бон уыди, нæдæр æхсæв, ахæм рæстæджы.

Паддзахы фырт та зæгъы:

— Ды мæм тынг зондджын кæсыс æмæ дæ ракурдзынæн, æртæ дзырдæй кæд дæхимæ ницы азмаг бауадзай, уæд.

— Зæгъ де 'ртæ дзырды, — дзуры чызг.

— Фыццаг уый æмæ мæ тæрхоны ныхмæ макуы рацу.

— Нæ рацæудзынæн, фæлæ дæ рæдыд дæхæдæг фæстæмæ раст кæндзынæ æнæ мæн.

— Дыккаджы зæгъын уый, æмæ мæм мæсты макуы су.

— Не суыдзынæн мæсты дæр, кæд ды нæ хыл кæнай, уæд.

— Æртыккаджы ды мæнæн аргъ скæн.

— Скæндзынæн, кæд мæм хъусай, уæд.

Паддзыхы фырт чызджы ракуырдатæ, цæрынтæ систой. Уæд иу бон чызджы фыд Тего йæ сæгъ раскъæрдта базармæ — ауæй йæ кæна. Иу лæгæн æй ауæй кодта фондз сомыл. Лæг æхцаймæ азылди æмæ уыны: сæгъ дыууæ сæныччы ныййардатæ. Тего сæ йæ дæлæрттæм систа. Рацæуы Тего. Уæд æм æлхæнæг дзуры:

— Уыцы сæныччытæ дæр мæн сты æмæ сæ æри. Тего сæ нæ дæтты, зæгъы:

— Ууыл дзырд нæ уыдыстæм, ды сæгъы балхæдтай æмæ йæ кæн, сæныччытыл дзырд нæ уыдыстæм.

Нал фидыдтой дыууæ лæджы. Сæ хъаст паддзахы фыртмæ бахастой. Уый æлхæнæджы фарс фæци, æмæ сæныччытæ дæр æлхæнæг айста. Тего смæсты. Уæд æм йæ чызг фæдзырдта æмæ йын зæгъы:

— Ма мæсты кæн, мæ фыд, райсом паддзахы фырт хуым-дзаутæм цæудзæни. Ды-иу уæрдæхтæй хуым кæн. Уый дæ æфсондзæй куы фæрса, уæд ын зæгъ: «Æфсондз ауæй кодтон, æрмæст ма мын æфсондз уæрдæхтæ ныййардта, цæмæй æгуыст ма фæуон». Æндæр мацы сдзур.

Райсом паддзахы фырт хуымонтæм ацыди. Тего уæрдæхтæй галты бабаста æмæ хуым кæны. Паддзахы фырт æй фæрсы:

— Дæ 'фсондз кæм и?

— Ауæй йæ кодтон.

— Уæдæ ма цæмæй хуым кæныс?

— Цы уæрдæхтæ мын ныййардта ме 'фсондз, уыдонæй.

— Ау, æфсондз уæрдæхтæ ныййары?

— Ныййары. Нырмæ æфсондз мæхи уыди мæ сæгъау, ныр мын уæрдæхтæ ныййардта.

Паддзахы фырт зæгъы:

— Ды æцæг дæ чызджы фыд дæ.

Паддзахы фырт ракодта Тегойы æмæ йæ усæн зæгъы:

— Дæ иу ныхас мыл æрцыди.

— Хуыцауæн табу, — зæгъы ус.

Паддзахы фыртæн йæ фыд тынг фæрынчын æмæ йæ быны нал урæдта. Уæд паддзахы фырт йæ фыдмæ хыл кæны. Уæд æм йæ ус дзурь:

— Цæмæн хыл кæныс дæ фыдмæ, ды дæр базæронд уыдзынæ, уый нæ зоныс?

Паддзахы фырт бамбæрста йæ рæдыд æмæ зæгъы:

— О, дыккаг фæдзæхст дæр бамбæрстон. —Иу бон паддзахы фырт цалдæр æмбалимæ дард балцы фæцыд, æрталынг сыл ис иу ран, æхсæвиуат кæнынмæ æрхъавыдысты дуармæ. Тего йе сияхсы ауыдта æмæ йæ хæдзармæ акодта. Паддзахы фырты æмбæлтты 'хсæн хыл рауад æмæ кæрæдзи фæцагътой. Паддзахы фырт райсомы йе 'мбæлтты куы федта мардæй, уæд Тегойæн зæгъы:

— Бузныг, мæ каис, æгайт-ма уыдонимæ нæ базадтæн æхсæвы.

Раздæхти сæхимæ паддзахы фырт, йæ хабæрттæ йæ усæн ракодта. Йæ ус зæгъы:

— Абонæй фæстæмæ искуы куы уай, уæд æддæ макуы ныл-
лауу, фысым-иу ссар.

Паддзахы фырт райдыдта уæдæй фæстæмæ йæ усимæ
хæларæй цæрын.

*Радзырдта йæ Абайты Тедойы фырт Тембол, Ба-
зилæны хъæуккаг, 100-аздыд лæг. Ныффыста йæ
Беджызаты Герасы фырт Дудар 1959 азы 14 июлы.*

ХУЫЦАУ АДÆМЫЛ ЗОНД КУЫД УÆРСТА

Хуыцау адæмы куы сфæлдыста, уæд иууылдæр æрра митæ код-
той. Хуыцауæн уый хъыг уыд æмæ фæдзырдта Зæдмæ, зæгъы йын:

— О Зæд, адæмы сфæлдыстон, фæлæ сæ кæрæдзийы не 'мбары-
рынц, фылдæр æдылы митæ кæнынц, æмæ ма уæд цæй
сфæлдисæг Хуыцау дæн æз?

Зæд зæгъы Хуыцауæн:

— Хуыцау, адæмæн ды радтай цард, фос, дон, хор, зæхх,
фæлæ сæ кæрæдзийы не 'мбарынц, уымæн æмæ зондæй цух
сты. Зонд сæм куы уайд, уæд дын дæ ном мысиккой, рох сæ нæ
уаис, зониккой се сфæлдисæджы æмæ дын кæниккой куывдтæ.

Хуыцау зæгъы:

— О Зæд! Мæнæ дын фондзыссæдз пути зонд, ахæсс æй,
байуар æй адæмыл афтæ, цæмæй зоной се сфæлдисæджы æмæ
мæ хъуыды кæной.

Зæд рахаста фондзыссæдз пути зонд, нæлгоймæгтыл сæ уарын
райдыдта — нæлгоймæгтæ сæ кæрæдзи æрæмбæрстой. Зæдмæ
ма баззæди зонд иу æнгуырстуаны дзаг. Сылгоймæгтæ дис код-
той, зæгъгæ, нæлгоймæгтæ кæрæдзи куыд æрæмбæрстой. Хабар
базыдтой, сæ цъах-цъах ыссыди, агурын райдыдтой Зæды. Зæд
йæ фæндагыл рацæйцъидис, иу хидыл æй хъуыди рахизын. Сыл-
гоймæгтæ уый базыдтой æмæ хиды цур æрæмбæхстысты. Зæд
хиды куы фæцæйхызти, уæд ыл сылгоймæгтæ сæхи ныццæвтой,
тонынтæ йæ систой, сæ хъæрæй бæстæ арыдта. Фæрсынц Зæды:

— Сылгоймæгты хай цы фæци зондæй? Кæд нæлгоймæгты
бадзæбæх кодтай, уæд мах цæуылнæ дзæбæх кæныс?

Зæды райдыдтой нæмынтæ, тонынтæ. Уый йæ къухтæ хæрдмæ
сдардта æмæ хъæр кæны:

— Зонд кәй хъæуы, уый мæм байхъусæд!
Сылгоймæгтæ фæсабыр сты, сæ иутæ хъæр кæнынц;

— Мах хъæуы зонд!

Иннæтæ зæгъынц;

— Мах дæр хъæуы зонд!

Аннæтæ дæр хъæр кæнынц;

— Уæдæ мах дæр хъæуы зонд!

Зæд та сæм дзурь:

— Уæ кæлмæрзæнтæ райхалут, уæ дзыккутæй алчи дæр йæ фæйна æрдуйы мæнæ ацы æнгуырстуаны нытътъыссæд, æмæ уæм зонд æрцæудзæн!

Зæд сын æнгуырстуан сæ астæу æрæвæрдта. Сылгоймæгтæ сæ кæлмæрзæнтæ систой, сæ дзыккутæй фæйна хъуыны тъыстой æнгуырстуаны, схылтæ сты, кæрæдзийæн бар нæ лæвæрдтой. Зæд уый куы федта, уæд аивтæй ахызт æмæ уæларвмæ фæтахти. Сылгоймæгты цъах-цъах цыдис, æмæ дзы бирæты бон нæ бацц ийæ дзыккуйы хъуын æртъыссын æнгуырстуаны. Кæрæдзимæ фæлæбурдтой, æнгуырстуан чидæр фесхуыста æмæ доны смидæг и.

Зæд Хуыцаумæ бацыд æмæ йын радзырдта хабар. Хуыцау зæгъы:

— Зæд, ды раст бакодтай, сылгоймæгтæ æххæст зонд куы райсой, уæд лæг нымад нал уыздæни лæгыл. Сылгоймæгтæ цæуын райдайдзысты лæджы дарæсы, æмæ ма уæд лæг цæй лæг у? Иннæмæй уынаффæгæнæг дæр суыздысты, сылгоймаг уынаффæгæнæг кæм уа, уым фарн нал уыздæни, æмæ адæм сæ кæрæдзийы хæрдзысты. Нæлгоймаг æмæ сылгоймагæн та иу æфсондзы бын ифтындзæн нæй.

Уæдæй фæстæмæ сылгоймагæн йæ зонд цыбырæй баззад æмæ уымæн фæдзурæм: «Сылгоймагæн йæ дзыкку — даргъ, йæ зонд та — цыбыр». Йæ хъуын æнгуырстуаны кæмæн фæцис, уымæ ма ис æнгуырстуаны дзаг зонд, иннæтæ æнæзондæй зондамонæг сты.

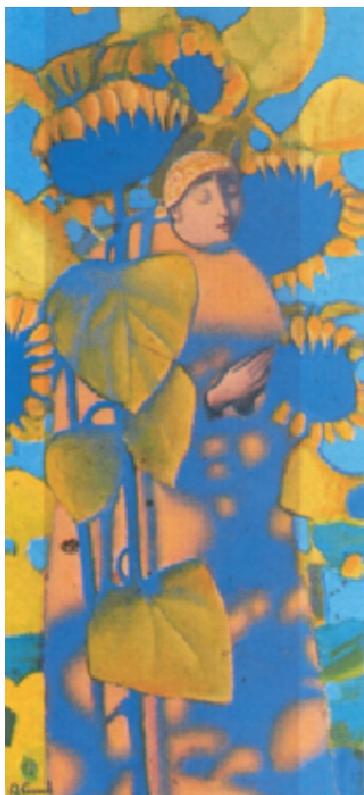
Радзырдта йæ Плиты Науырызы фырт Абе, 78-аздзыд зæронд лæг, Гудзаретгомы Сырх хъæуы цæрæг. Ныффыста йæ Беджызаты Герасы фырт Дудар 1960 азы.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты —
Есенаты Æхсары куыстытæ.*

Сæрд.

*Натюрморт сырх
цывзыимæ.*

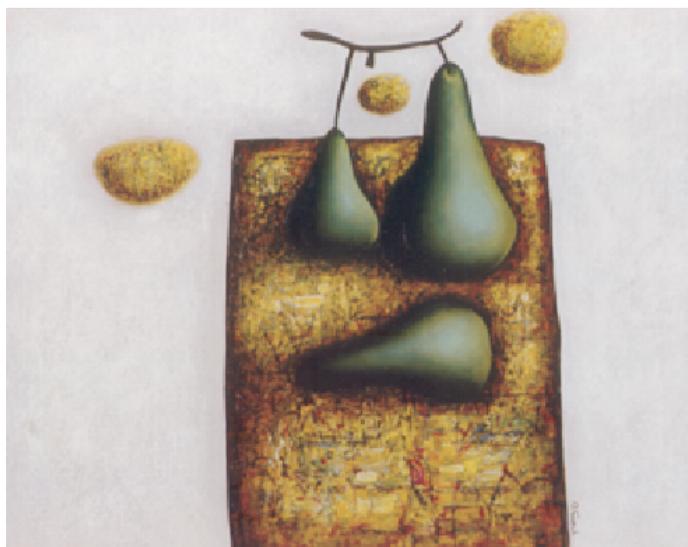
Кæфты мæй.

Натюрморт фæткъуытимæ.

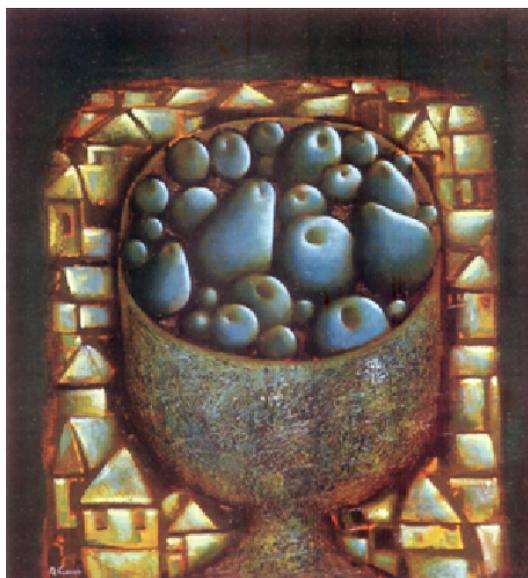
Сабибонты сахар.

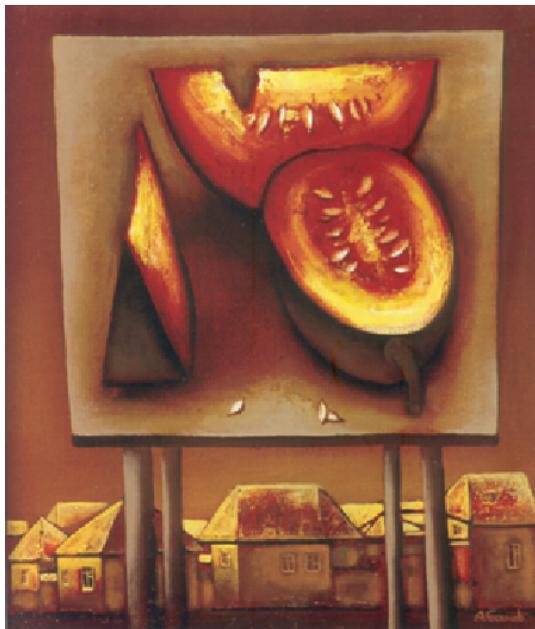
Кæрдотæ.

Æхсынæнтæ.

Бæркад.

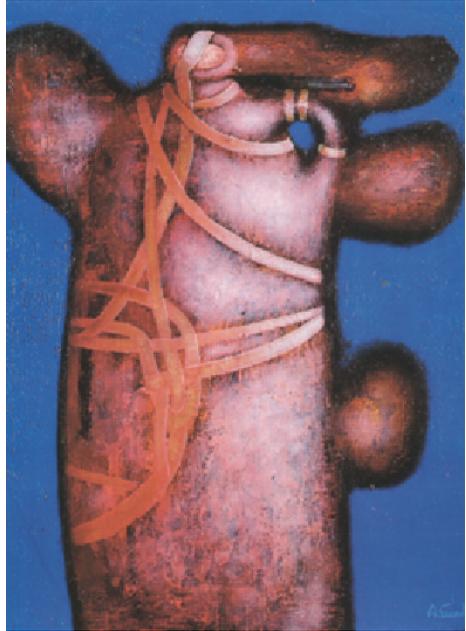
Нас.

Фæззыгон бон.

Мысинаг.

Зымæгон бон.

ЦУАН

Цыбыр очерк

Цуан у ирон традицион культурайы хай, «адæймаджы куыстады рагондæр къабæзтæй иу æмæ зындгонд у æппæт адæмтæн дæр» (Богданов Б. Н. Охота // Большая Советская Энциклопедия. Т. 19. М, СЭ, 1975, 33 ф.). Ахсдзиаг цы хъуыддаг вайы, уымæ адæм кæсынц лæмбынæг æмæ йын хынцынц йæ ахадын-дзинад. Царды ахъаззаг фæрæз уыди цуан дæр, æмæ дзы равæрд мифтæ, таурæгътæ æмæ сæрмагонд æгъдауттæ. Уыдон æвдисынц фыдæлты царды уаг, сæ зондахаст æмæ цуаны æууæлтæ.

Цард куыд ивта, афтæ ивтой цуаны гæнæнтæ æмæ фæрæзтæ дæр. Уымæ гæстæ цуаны истори зонын ахъаз у адæмы истори зонынæн.

Цуаны тыххæй фыст æрцыд сæдæгай чингуытæ — «Царская охота», «Королевская охота» æмæ æндæр капиталон куыстытæ. Ис цуаны уагæвæрд æмæ сæрмагонд закъонтæ, ис амонæн чингуытæ, хицæн сырдтыл куыд цуан кæнынц, уый тыххæй. Махмæ нæй паддзæхты цуаны истори. Цы нæм уыдис, уыцы хабæрттæ бæлвырд фæфыста Хъесаты Валодя («Ирон цуанæтты æгъдауттæ æмæ æвзаг», 1998). Чиныджы ис хъæздзыг æрмæг, арф мидис. Ацы фарстыл бæстон дзуры Мæхæмæтты Æхсарбег дæр («Культура и быт осетинского народа», 1968, 108 — 123 фф.). Фæлæ цуаны хъуыддаг у вазыгджын æмæ дзы ис ир-тасинаг æмæ бæлвырдкæнинаг фарстытæ.

1. Фыццагон адæмæн цуан уыди **цæрыны фæрæз**. Уый сæ ирвæзын кодта æххормаг мæлæтæй, лæвæрдта сын дарæсы æрмæг. Цалынмæ адæймаг фос дарын æмæ хор тауын базыдта, уæдмæ царди цуанæй. Æниу цуаныл дæр фæцайдагъ и дæргъвæтин эволюцийы фæстæ. Фыццагон адæймаг царди æрдзы лæвæрттæй — дыргъ æмæ халсарæй. Милуан азты фæстæ базыдта дур æмæ хъилæй хæцын, фæстæдæр сырдты мардта уæрмыты, ахста сæ хыз æмæ архъанæй. Цуан кодта мæргътыл дæр,

ахста кәсаг әмә кәф. Уыдонән дәр мысыд хицән фәрәзтә — цыуахсәнтә, хызтә, кьәппәгтә. Уалынмә сарәзта кард әмә фәрәт дәр.

Цуаны куыст фәрәвдздәр ис, адәймаг фат әмә әрдын куы сарәзта, уәд, — уый уыди мезолиты дуджы, авд мин азы размә. Мингай азты уыдон уыдысты цуаны сәйраг фәрәзтә. Неолиты заманы (4 мин азы размә) Скәсән Европәйы «хәдзарады амал уыдис цуан кәнын әрдын әмә кәсагахсәнты фәрцы» (Массон В.М. Неолит // Большая Советская Энциклопедия. Т. 17. М, СЭ, 1974, 472 ф.). Уыцы дуджы пайда кәнын райдыдтой цуанон куыйтәй әмә әрмахуыр мәргьтәй. Фәстәдәр бәзыдтой уәлбәхәй цуан кәнын дәр.

Зынгәхсән хотых куы фәзынд (XII әнусы), уәдәй ардәм топн сси цуаны сәйраг фәрәз, адәймаг та — әрды әлдар әмә уаварты хицау. Цәрәгойты цагьтой әмә цагьдынц әгьа-тырәй, сә иуәй-иу хуызтә куынаг әрцыдысты. Зәгьәм, абон сайгактыл быдырты цуан кәнынц машинәтәй әхсәвыгон: саразынц сәм фәрәты рухс, сурынц сә әмә сә ахсынц нырык-кон хәцәнгәртәй. Хицән цәрәгойтәй ма баззад цагьды уәлдәйттә, уыдон хаст цауынц Сырх Чыныгмә. Ис, стәм цәрәгойты чи хьахьхьәны, ахәм закьонтә дәр. Әмткәй, хотыхтә куыд хуыздәр кодгой, афтә рәзыд цуаны культурә дәр.

Цуан фәллоы әппәты рагондәр хуыз кәй у, уымән әвдисән у фыццагон аивад. Фыццагон адәймаг кьәдзәхтыл әмә ләгәтты кьултыл ныв кодта цуаны цаутә. Уырнынадмә гәсгә, ләг нывы цы уыны, уый әрцәудзән царды дәр. Уыцы нывтә «кәләнты» фәрцы «хьуамә әрхастаиккой амәддаг, хьуамә сә магион тых йә уацары бакәна цәрәгойты, әмә цуан уа әнтыстджын» (Стеблин-Каменский М. И. Древнескандинавская литература. М. Высшая школа, 1976, 6 ф.). Афтә каст адәммә кафты нысаниуәг дәр. Ныв, кафт әмә хьазт фәзмыдтой уәлахиздзау адәймаджы архайд (имитация). Ахуыргәндтә фыссынц, зәгьгә, фыццагон аивады «цуанон әмә хәстон кәфтыты хицән хуызтә фәзынц цәрәгойты әууәлтә, цуан әмә хәсты архәйдтытә» (Мириманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство. М, Искусство, 1973, 37 ф.). Ахәм аивадәй адәймаг йәхицән әвәрдта ныфс, йә зәрдә дардта әнтыст әмә уәлахизыл, уый йын уыд оптимизмы хос.

2. Цуан уыди царды амал, æмæ йæ табуйаг кодтой **мифтæ**. Адæмæн сæ царды кой — сæ дзуринаг. Фыццагон æхсæнады (общинайы) «æппæты æхсызгондæр мысинæгтæ æвзæрдысты цуанæй... тæссаг зынтæ æмæ æнтыстджын цуан лæвæрдтой хъæздгъ æрмæг диссаджы таурæгътæн, æмæ сæм изæрыгон хъуыстой цымыдисæй» (Райс Т. Тамара. Скифы. Строители степных пирамид. М, Центрополиграф, 2004, 157 ф.).

Рагон уырнынадмæ гæстæ алы ахсджиаг хъуыдагæн дæр ис бардуаг, хуыцау, аудæг: хъуыддаг æнтыстджынай цауы йæ хорзæхæй, къуыхцы кæны йæ фыдæхæй. Цуанæн дæр хъуыди бардуаг, хуыцау, æмæ фæзынди. Рагон грекæн цуаны бардуаг уыди æхсин-хуыцау Артемида, ромæгтæн — Дианæ. Антикон аивад уый æвдыста афтæ: рæсугъд цуанон чызг, йæ къухы — æрдын, йе 'фцæджы — фатдон, йæ фæдыл — егар.

Ирон адæмæн сырды бардуаг æмæ цуаныл аудæг у Æфсати. В. Ф. Миллер фыста: «Ирон адæм царæгойты, уæлдайдæр та дзæбидырты, сагты, сычъиты æмæ бузнаг хуыты хицау хонныц Æфсатийы. Кувынц ын хуыцауæн кувæгау» (ОЭ, II, 244). Æфсати уыд каджын дуаг. Абайты Васо зæгъы: «Рагон ирон царды цуанæн стыр ахадындзинад кæй уыди, уый нын æвдысынц цуаны бардуаг Æфсатийы **культ**, сæрмагонд цуанонты æвзаг, адæмон сфæлдыстад, цуаны æгъдæуттæ æмæ адæмон уырнынад; æппынфæстаг, цуан уарзон хъуыддаг у Нарты эпо-сы геройтæн» (ИЭСОЯ, I, 318).

Æфсатийы фæлгонц мифты фæзынди незаманты. Уæд хайджын уыди *зооморфон* æууæлтæй — адæм æй уыдтой сырды фæлгонцы. Нарты каджыты арæх рацауы урс арсы хуызы (НК, I, 494). Фæлæ мин азты дæргъы ивта йæ фæлгонц, æмæ стыр дуаг райста *антропоморфон* миниуджытæ — адæймаджы хуыз. Эпос æмæ аргъæутты уый у зæронд, иуцæстыг, йæ иугæндзон эпитет у *хъæрæу* — *сохъыр*. Йæ цардыуаг ын хуызджын нывты ирдæй æвдисы Къоста («Всати»). Поэт æй хоны дауджыты зæронддæр, кады охыл æм царæнуатæн æрхауд хæхты бæрзонддæр. Йæ уавæртæ сты таурæгъон, экзотикон. Зевсæн уыдис лæггадгæнджытæ, дзагдартæ. Æфсати дæр цух нæу уыдонæй. Къоста генион курдиатæй иу нывы баиу кæны бирæ мифон мотивтæ. Мифты хох у космосы символон фæлгонц; йæ бын — дæллаг дуне, йæ астæу — астæуккаг дуне, йæ сæр — уæллаг дуне. Æфсати бады уæллаг дунейы. Стыр нæзы дæр

хуымæтæг бæлас нæу, — уый у дунеон бæлас (мировое дерево), уый батты космосы сферæтæ. Æфсати бады бæрзондыл, фæлæ уæддæр Стыр Хуыцауы æмсæр нæу.

Дауджыты пантеоны бæрзонд у Æфсатийы статус. Хуыцау æй рæстæвзарæн бавдисы тæрхонгæнæгæй (НК, II, 29). Арæх дауджытæ æмæ Нартæ Æфсатийы хонынц æлгъин. Сафа йын уайдзæф кæны: «Чъынды ма у, Æфсати, бахай кæн адæмæн дæ фосæй, уыцы дзæбæхдзинад дын нæ баззайдзæн рохуаты» (НК, II, 63). Бардуаг сразы и зивæгæй, фæлæ уæддæр фосы хыгъдмæ æрдомдта лæвæрттæ æмæ æгъдæуттæ кæнын: «Хорз, бахай кæндзынæн æз Нартæн ма фосæй, фæлæ бынтон лæвар нæ: цуанон-иу цуаны куы цауа, уæд-иу рахæссæд йемæ æртæ чъирийы æмæ-иу сæ æфцæгыл ма ном ссарæд. Стæй-иу Сау хохы сырды куы амара, уæд-иу ын йæ рахиз сгуы раттæд, фыццаг ыл чи сæмбæла, уымæн — æмбæлæггаг». Ацы эпизодмæ гæстæ мифыл бафтыди таурæгъ, цуанонты æгъдау куыд равзæрд, уый тыххæй.

Чи зоны, Æфсати чъынды у, хæдзардзин кæй у, уыйадыл. Йæ фосыл куы нæ ауæрда, уæд ын паплой æмæ цагъды кæнынц. Сатана йæ буцæн хоны Æлдар-Æфсати (НК, II, 583), йæ лымæн (II, 538). Сосланы хъæуы стыр ирæд фидын сырды дзæбæхтæй. Уæд «Сатана ракуырды Æфсатийы уадындз. Сослан уыцы уадындзæй ныууасыд, æмæ галуанмæ æрцыдис æртæ сæдæ сырды» (НК, II, 530). Грекъаг мифты ахæм алæмæт уадындзы хицау уыди хъæд æмæ фосы бардуаг Пан. Фæлæ æмбисондаг у, Æфсати Ацæтæн цы уадындз балæвар кодта, уый. Уымæй цагъта Ацæмæз — Нарты Бонвæрнон, йæ зæлтæ хуры тынтау дунейæн хастой уалдзæг, рухс æмæ цин. Уый уыди Æфсатийы фарнæй æппæты зынаргъдæр лæвар.

Хъомысджын бардуаг кæуыл ауды, уыдонæн рæдау у. Æфсати сырды стæгдар фестын кæны удæгас сырды. Стæгдарæй стæг куы фесæфы, уæд ын Æфсати «ивæн хай» скæны хъæды лыггагæй. Бирæ таурæгъты цуанонтæ амарынц, хъæдын фæрск кæмæн ис, ахæм дзæбидыр. Рæдау дуаг хорз цуанонæн радта дзæбидыры фæрск, бинонтæ дзы æхсæвæрыл цы хордтой, уый йыл ногæй æфтыди дыккаг бонмæ. Æнæуаг ныхас цард халы. Сылгоймаг рафаудта хуыцауы лæвар, æмæ фæрск бахус и (Миллер, ОЭ, I, 144). Ацы таурæгътæ амонынц, æгъдау халынæй фарн кæй сæфы, уый.

Ирон мифологийы сәрмагонд бардуаг уыдис хъæддаг мæргътæн дæр, йæ ном — **Кæрчыкылой**. Адæм æй хорз нал хъуыды кæнынц. Йæ хъысмæт афтæ рауад уымæн, æмæ мæргътыл цуан бирæ пайда нæ хаста, парахат нæ уыд. Ис æмбисонд: «Цъиу йæ расур-басуры аргъ нæу, йæ тонын та — йæ уæлдай». Кæрчыкылойы хуыдтой тæрхъусты æмæ рувæсты сæрхъызой дæр. Уымæй уæлдай уыди бардуаг **Хуыджер** — æрсытæ æмæ хъæддаг хуытыл аудæг (Магометов А. Х. Культура и быт осетинского народа. Орджоникидзе, 1968, 108 ф.). Ацы дауджытæ баззадысты рохуаты, сæ номыл нæй бæлвырд æрмæг.

3. Бардуаг йæхицæн домы **табу кæнын**. Ирон адæм Æфсатийæн кувывтой зæрдиагæй (ОЭ, II, 244). «Адæмы нымадæй сырдарæн ис æрмæст Æфсатийы барвæндæй, — фыссы Калоты Барис, — фæлæ уый тыххæй хъæуы йæ хорзæх ссарын, бæлвырд домæнтæ æмæ æгъдæуттæ æххæст кæнын» (Калоев Б. А. Афсати // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1. М., СЭ, 1987, 136 ф.). Хъæуы йын кувинæгтæ кæнын.

Табугæнæн фæрæз уыди **мифологон зарæг**. Уый равзæрд кувывнæй. Рагон грекъ ахæм зарæг хуыдтой *гимн*. Мифолог фыссы: «Гимнон зарæг у антикон поэзийы рагондæр жанртæй иу, уый сæнтыст фыццагон ритуалæй... Адæймаг сиды хуыцаумæ, куры дзы æххуыс, рагацау ын æлхæны йæ зæрдæ, кæны йын табу æмæ цыт, стауы йын йæ хъомыс, йæ рæдаудзинад» (Тахо-Годи А. А. Античная гимнография // Античные гимны. М, МГУ, 1988, 5 ф.). Зындгонд сты Гомеры гимнтæ. Зарæггæнджытæ нымайынц, цы хуыцаумæ кувынц, уымæн йæ бирæ хæртзæ, стæй фæзæгъынц сæ фæндон. Зæгъæм, Афинайæн зарынц: «Кад дын, æрвон æхсин! Ратт нын рæдауæй бæркад æмæ амонд!» Сæ хуыцауттæн кадзы зарджытæ кодтой æндæр адæмтæ дæр. Мифон зарæджы мидис у хуыцауы стауын æмæ уымæй хæртзæ курын.

Гимны фæткыл арæзт у ирон зарæг «Æфсати» (ИАС, II, 448). Цуанонтæ курынц: «Æфсати, ратт нын, ратт, — бирæ дæм ис». Адæмы сæрхъызой Уастырджи у, æмæ хатынц уымæ дæр: «О хъæбатыр Уастырджи, ракур нын ды дæр Æфсатийæ, нæ фæндаг раст цæмæй уа, цуанон дзæгъæл мард цæмæй ма фæуа». Æнтыстджын цуан æмæ сæрагасæй хæдзарыл сæмбæлын — уыдон сты цуаноны фæндиæгтæ.

Аив æмæ мидисджын поэтикон уацмыс у «Æфсатийы зарæг» (ИАС, II, 448). Ацы сюжет идеалон æмвæзадыл нывæнды Къоста. Цуан уæззау æмæ тæссаг куыст у, уый цуанонæй домы лæджыхæд æмæ сæрæндзинад. Зарæджы ныхæй-ныхмæ æвæрд цауынц дьууæ хуызы цуанонтæ. Хъæздыг Бадилатæ хотыхтæй сты рæвдз æмæ æххæст:

Уый сæ бæх уыд сыгъдæг саулохаг,

Уый сæ топп уыд сыгъдæг ерæдзыпп,

Уый сæ кард — сыгъдæг хъандзал,

Уый сæ нымæт — сыгъдæг андиаг.

Уыдон Сагджын комы курынц Æфсатийæ исты æфтиаг. Бардуаг сын рауагъта иу хыбыл. Уый рацъид зилгæ-зилгæ, Бадилатæ йæ ерæдзыптæй æмæхст-æмцæф кодтой, «хал, æрду дзы нæ фæхъуыдтой. Хыбыл сæм раздæхти, цæгъдын сæ байдыдта». Æндæр уавæры ис хорз цуанон Дзудты Кудзи. Уый у мæгуыр, йæ топп — рæхсæнтæй баст, фæлæ сæрæн цуанон лæгъстæ нæ кæны бардуагæн дæр, уый хыбылмæ хъуызын байдыдта «халæй — халмæ, сыфæй — сыфмæ», æмæ иу æхстæй хыбыл æртылди йæ размæ.

Цуангæнæг сæрсæфæны фæндæгтыл цауы. Арæх йæ цæст ницауыл хæцы, йæ къухы ницы æфты. Фæлæ лæгау-лæг амалæн у. Мæгуыр, фæлæ хъаруджын зæххон цуанонтæ æгуыдзæг æмæ худæг кæсынц æрвон чызг Ацырухсмæ, фæлæ сын сæ архайдмæ куы 'ркасти, уæд «зæххон мой æрымысыд» (ИАС, II, 456).

Зарæг кад кæны ныфс, арæхст æмæ лæгдзинадæн. Ацы этикон зондахаст Æрфæны фæдау зыны эпосы дæр. Геройтæ иудазыг кæнынц ерыс. Нæртон Хæмыцæй сæрæндæр разыны Быценты цуанон кæнæ Камбадаты чысыл лæппу Дæргъмæ—уыдисн, — уæрхмæ — уылынг. Хæмыцын æгъдауыл арфæ кæны: «Æфсати дын фылдæр раттæд!» Гыццыл лæг йæ зæрдæ дары бардуагыл нæ, фæлæ йæ хъаруыл æмæ зæгъы сæрыстырæй: «Æниума ма раттæд Æфсати!» (НК, III, 31). Зарæг æмæ кадæджы зыны адæмон рационалон зондахаст: лæгæн æнтыст дæттынц хуыцауттæ нæ, фæлæ йæ зонд, йæ арæхст æмæ йæ хъару.

4. **Цуан Нарты кадджыты.** Нарты хуызы эпос æвдисы нæ фыдæлтæ, фæлæ сæ хайджын кæны алæмæт æууæлтæй. Эпос Нарты хоны *стæрон адæм*, — уыдон иудадзыг цауынц балцы, сæ нысан — тæлæт æмæ фос фæкæнын. Хоны сæ *цуанон адæм* дæр (НК, II, 642). Цуан кæнынмæ уыдысты тынг æмхиц. Бирæ

каджытæ райдайынц афтæ: Нарт цуаны ацыдысты, «Хæмыц цуаны ацыди æмæ иу тар хъæдмæ бафтыди». Ахæм хабарæй райрæзы уацмысы сюжет. Диссаджы цаутæ геройтыл æрцæуы цуаны, бахауынц тæссаг уавæрты, сæмбæлынц тыхгæнджытыл æмæ уæйгуытыл, сæхицæй сæрæндæр цуанонтыл. Арæх, цы царæгоймæ бахъавынц, уый разыны *хины сыр*, кæлæнгæнæг, уый геройы басайы сæрсæфæнмæ. Сырды хуызы вæййы Æфса-ти йæхæдæг дæр. Фæлæ Нартæ уæлахиз кæнынц хъару æмæ зонды фæрцы.

Дунейы мифты æмæ эпосты цуанæн ис парахат бынат. Грекæг мифты æмбисондаг у *Калидонаг цуан*. Артемидæ фæхæрам ис Калидоны паддзахмæ, йæ зæххытыл ын рауагъта стыр хъæддаг хуы, — уый фæлдæхта хуымтæ æмæ дыргъдонтæ, цагъта адæмы. Йæ ныхмæ рацыдысты æмæ йæ марынц Элла-дæйы номдзыд геройтæ. Хуыты æрдонгимæ хæст ирд поэтик-он нывты æвдисы Ираны номдзыд поэт Фирдоуси стыр эпос «Шах-Наме»-йы («Бижан æмæ Манижа»). Ацы сюжет ис ирон фольклоры дæр — «Безаны таурæгъ» (ИАС ,I, 378). Дыууæ уыцмысы дæр герой æрбахæссы хуыты ссыртæ уæлахизы ны-санæн. Ахæм хуы æвдыст цæуы Нарты каджыты дæр (НК, III, 167). Батрадз тæссаг сырды куыд мары, уыцы ныв у аива-дон шедевр, уым йæ тых æвдисы адæмы поэтикон фантази, адæмы сфæлдыстадон хъомыс.

Нартæ сырды фыдæй кæнынц куывдтæ, хынцынц сæ хæлæртты, сæ уазджыты. Кадæг зæгъы: «Уæхтæнæг (Уæрхæг) Æхсар æмæ Æхсæртæджы райгуырды боны фарнæн скодта нæртон куывд сырды фыдæй» (НК, I, 25), æрхуыдта бардуæгты æмæ Нарты гуыппырсарты. Нартыл арæх скæны æххормаг аз, уæд сæ ирвæзæн хос вæййы цуан. Иу ахæмы «Хæмиц цауæни хæтун райдæдта. Гъемæ сирди фидæй æ бийнонтæ дæр, уæдта æ синхонти дæр судæй мæлун нæ уагъта» (НК, III, 23). Хæмыц равдыста лæгдзинад æмæ уæздандзинад. Уымæй уæлдай ацы эпизод æвдисы фыццагон коммунизмы æууæлтæ.

Нæртон цуан уыди **хи фæлтæрæн фæрæз**. Цуаны хæтын адæй-маджы кæны тыхджын, арæхстджын, фæразон. Уыцы æууæлтæ хъуыдысты балц æмæ хæсты дæр, «ис æнгом бастдзинад цуан æмæ хæстон дæсныадæн» (Рид Говард. Артур — король дра-конов. Владикавказ. Алания, 2005, 162 ф.).

Нартæ цуан кодтой фистæгæй дæр æмæ уæлбæхæй дæр. Барджытæ саг куыд амал кæнынц, уый æлвæст сюжеты æвдисы Дзанайты Азанбеджы ныв «Сагсур æртæ Нарты». Эпитет *сагсур* у лæджыхъæд æвдисæн. Нæртон геройæн бæхæй уæлдай ахъаззаг æмбал у **цуанон куыдз** дæр. Суанг Уастырджи дæр цуаны цæуы егартимæ. Егарæй уæлдай цуанæн дарынц аргъонахъ куыдз дæр. Батрадз хæстон тактикæ базыдта цуанон куыдзæй (НК, III, 213, 217). *Фæливан лыгъд* уыди скифты хæстон тактикæ.

Ирон адæм цуанон куыйтæ кæй дардтой, уый нын æвдисынц зарджытæ дæр: «Ерецо», «Сирдмартæ» (ИАС, II, 463, 465).

Цуан Нартæн уыдис **лæгæвзарæн** æмæ кады хъуыддаг. Созырыхъо цæуы, Мукарайы къухы цы саг нæ бафтыд, уый фæдыл æмæ кувы: мæ амæддаг фæуæд, æмæ «уæд Нарты æхсæн мæ кадæн æмбал нал уайд» (НК, II, 210). Уырымæг уайдзæф кæны, йæ гуыбынмæ чи хъусы, уыцы фæсивæдæн: «А, æз фесæфтæн, фæлæ сымах та мæнæй сæфтдæр куы стут, цуаны кой уæм нал и, хорз топпы кой уæм нал и» (НК, III, 238).

Лæг цуаны цæуынмæ æвзæрста хорз æмæ сæрæн **æмбæлттæ**. Æгадæй тыдтой, цуаны цæуынхъом чи нæ уыд, уый. Худинаг каст Нартæм цуанæй афтидæй æрыздæхын. Уырымæгæй аирвæзт æстдæссион саг, æмæ æрцæуы «уæнтæхыл, сæргуыбырæй». Ахæм цæвиттонтæ бирæ и нæ эпосы. Фæлæ фылдæр хатт Нарты цуан ваййы æнтыстджын æмæ æфтиагджын.

Нартæ цуаны ваййынц хæхты æмæ быдырты, тархъæдты æмæ хъамылты. Арæх сырды фæдыл зылынц денджызы былгæрæтты. Æмбисонд зæгъы: «Цуанон цы ком нæ басгары, уый сырджын æнхъæлы». Фæлæ хорз цуанон зоны, сырды кæм агурын хъæуы, уый. Зæгъæм, Сослан бабады цады был, ацы æнтæфы донмæ исты цæудзæн, зæгъгæ.

Цуаны хуызтæй иу у **кæсаг ахсын**. Эпосы зыны ацы хъуыддаг дæр. Фæлæ кæсагахсджытæ Нартæй нæ ваййынц. Стыр доны *хыздартæ* кусынц Ногъай-æлдарæн, фурды *кæфдзаутæ* дары Кæфты-сæр-Хуыйæндон-æлдар, уый та Абайты Васойы нымадæй у Боспоры паддзах. Эпосы геройтæ æнæрвæссонæй кæсынц, кæсаджы смаг кæмæй цæуы, уыдонмæ.

Нартæ зонынц **маргъ æрмахуыр кæнын**. Уырымæг хабархæссæгæн дары *ахуыр бæлон* (НК, I, 393; II, 21). Афтæ Сатанамæ уыди ахуыр *хъæрццыгъа* (НК, I, 230). Уый у тугдзых маргъ

(ястреб, коршун). Ис æмбисонд: «Афтид армы хыргы на бады». Хыргы у уари кәнә цæргæсы мыггаг. Тугдзых маргы цуанон йæ армы бадын ахуыр кодта фыдызгъæлæй.

Традици æнусон у. Цуаны фæтк нæртон дугæй æрхæцæ нæ заманмæ. Таурæгъ Тæга æмæ Куырттайы тыххæй дзуры: «Лæспутæ слæгтæ сты... Цуан кодтой æмæ дардтой уаритæ, кæцытæ-иу маргъæн йæ цæстытæ акъахтой... Уаритæ-иу сæ хицæуттæн сæ уæхсчыты бадтысты» («Хæкъуынайы мæсыг». — ИТ, 366). Цуанон уари ахста тæрхъустæ, рувæстæ æмæ бирæгътæ дæр.

Нартæ зыдтой хæцын, цуан кæнын æмæ хъæлдзæгæй цæрын. Иу сюжеты Хæмыц физонджытæ кæны æмæ низзары йæ нæртон хъæлæсæй:

*Ой, Æфсати! Зæдтæ æмæ дауджытæ,
Сымах ыстут рæвдауджытæ,
Мах — уæ уазджытæ.*

4. Цуан ахъаззаг бынат ахста **скифты царды**. Хæст æмæ цуан уыдонæн кодтой иу ад. Уыцы дыууæ куысты æмбастæй цæуынц. Цуан у амалгæнæн æмæ хиирхæфсæн. Бирæ бонджынтæ цуаны цыдысты сæ хъалæй. Æндæртæн цуан уыди лæгæвзарæн, фæлтæрæн фæрæз. Персы стыр паддзах Кир «цуан нымадта æфсæддон фæлварæныл барджытæн æмæ бæхтæн» (Ковалевская В. Б. Конь и всадник. М., Наука, 1977, 124 ф.). Ахæм хъуыдыйыл хæцынц æндæр историктæ дæр. «Персы паддзæхтæ ассирийæгтау уарзтой цуан кæнын, цуан уыди тæссаг хъуыддаг, уымæ сæхи рæвдзытæ кодтой, цыма хæстмæ цæуынц, афтæ... Сырд амарын сæм каст сгуыхтдзинад» (Вейс Герман. История культуры. М., Эксмо, 2002, 118 ф.). Дарий йæхи стауы æртæ миниуæгæй: æз, зæгъы, дæн «дæсны барæг, дæсны фатæхсæг æмæ æппæты хуыздæр цуанон» (Страбон, 15, III, 8). Паддзæхты галуантыл цы барельефтæ арæзтой, уыдон æвдисынц цуаны нывтæ, идеализаци кæнынц паддзæхты: марынц тугдзых сырды, хурх кæнынц фантастикон базырджын домбæйтты.

Цуан хицон уыди рыцæртæн. Турниртæй уæлдай сæ лæгдзинад æвдыстой цуаны дæр. «Æниу цуан кæнын уыди канд мондаг нæ, фæлæ хъæугæ хъуыддаг, — кæсæм чингуыты. — Сæрдæй-зымæгæй сеньоры фынгæн хъуыдис сырды фыд. Хатгай цуаны нысан уыди, хуымтæ чи сæфта, хæдзарон фос чи 'ргæвста, адæмæн зиан чи хаста (рувæстæ, бирæгътæ, æрсытæ), уыцы

сырдты цæгъдын» (Пастуро Мишель. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого Стола. М., 2001, 155 ф.). Ахæм цуан хæрзиуæг у, фæлæ арæх паддзæхты, рыцæрты æмæ æлдæртты цуан уыди фыдракæнд. Уыдон сæ бæхтæ æмæ сæ куйыты къæхты бын ссæстой æмæ сæфтой зæхкусджыты хуымтæ (Бюргеры балладæ «Хъæддаг цуанон»). Уыйхыгъд къарол æмæ графты зæххытыл адæмæн нæ уыд цуаны бар. Англисы къарол ауындзы, йæ хъæды саг чи амардта, уыцы цуанонты (балладæ «Робин Гуд ирвæзын кæны æртæ цуаноны»).

Скифты цард зонæм антикон литературæйæ. Нарты эпосы уидæгтæ цæуынц скифты цардæй, уымæ гæстæ кадджытæ æххæст кæнынц историон æрмæг. Ирон Нарты кадджыты «базадысты, скифты таурæгътимæ иу равзæрд кæмæн ис, канд ахæм сюжеттæ нæ, фæлæ ма Иран æмæ дард Индийы дæр æнгæстæ кæмæн ис, ахæм легендæтæ, суанг ахæм нæмттæ дæр» (Кузьмина Е. Е. Занавес поднимается. Знание — сила, 1985, №11, 39 ф.).

Скифтæ Нартау сæ бонтæ фылдæр æрвыстой дард балцы, хæст кæнæ цуаны. Ромаг философ Сенека уыдоны хоны «æнæнцой хæтойтæ» (Фиест, 631). Историк Страбон фыста, зæгъгæ, скифтæ «тæрфытæ æмæ хъамылты цуан кæнынц сагтыл æмæ хъæддаг хуытыл, быдырты та онагр æмæ сæгуыттыл» (7,IV,8). Уыдон уыдысты нæрæмон цуанонтæ. Дарийы æфсады ныхмæ куы рацыдысты, уæд сæ разæй тæрхъус агæпп ласта, уыдонæй знаг æрбайрох ис æмæ бафтыдысты тæрхъус марыныл. Персы паддзах загъта, адонмæ æз нымады нæ дæн, æмæ лидзæг фæци скифты бæстæй (Геродот, IV,134).

Скифтæ цуанмæ кастысты пайдайы цæстæй дæр: «Цуанæн уыди стыр экономикон ахадындынад, уымæн æмæ уыцы регионы сырджарм уыди зынаргъ товар» (Рид Говард. Амынд чыныг, 163 ф.). Цуан адæмæн лæвæрдта хæлцаг æмæ дзауматы æрмæг. Уый йæ фæд ныууагъта скифты аивады дæр. Фыццагон нывгæнæг «æвдыста æрмæст царæгойты, уыдонæй та, цуан кæуыл кодта кæнæ йын йæхиуыл чи агъуыд, æрмæст уыдоны» (Дмитриева Н. А. Краткая история искусств. Вып. I. М., Искусство, 1988, 12 ф.). Афтамæй равзæрд, *скифаг сыррдон стиль* кæй хонынц, уыцы бæрзонд æмæ номдзыд аивад. Уыцы шедевртæ æвдисынц цуаны сценæтæ, науæд сырдты хæст, се змæлд, сæ утæхсæн. Уыдон сты рæсугъд, уымæ скифтæм «рæсугъд

касы, царынæн æмæ уæлахизæн хуыздæр ахъаз цы у, уый. Фидауцы сæйраг æууæлтæ сты тагъд, тыхджын æмæ æвзыгъд» (Хазанов А. М. Золото скифов. М., Советский художник, 1995, 35 ф.).

Цуаны æууæлтæ æвзæрынц историон, цардыуагон æмæ æрдзон-географион уавæртæй. Цуанæн хох æмæ быдыры ис хицæн гæнæнтæ. Мысыр, Ассири æмæ Ираны цуан фылдæр кодтой бæхты цæлхыгæй (колесница). Ахæм фадат хæхты нæй. Фат æмæ топпæй цуан дæр домынц хицæн фæтк, хицæн фæрæзтæ. Скифты сæйраг хæцæнгæрзтæ уыдысты фат æмæ æрдын, кард æмæ арц. Зыдтой архъанæй архайын. Цуан кодтой иугæйттæй æмæ къордтæй, фыццаг фистæгæй, фæстагмæ та уæлбæхæй дæр.

5. Скифты традицитæ дарддæр хастой сæ фæдонтæ — **сæрмæттæ** æмæ **алантæ**. Антикон историктæ сæрмæтты хуыдтой «æнæсæттон варвартæ». Ромаг поэт Овидий сæрмæтты тыххæй фыссы: уыдон хæтынц быдырты, æдзух æрдын æмæ фатдонимæ, сæ фатты цыргъытæ — калмы маргæйдзаг, сты хъуынсæр, сæ хъæлæс — тызмæг, сæ цæсгом — æрхуым, раст Марсы хуызæн! («Скорбные элегии», V, 7). Ромы хæстон бардуаг Марсы æнгæс уыдысты алантæ дæр. Аммиан Марцеллин сæ хоны «иттæг хорз хæстонтæ», сæрæн барджытæ, уыдон «стæр æмæ цуаны хæтынц Меотидæ æмæ Киммерæг Боспоры, бафтынц суанг Сомихстон æмæ Мидимæ» (20 — 21).

XVIII æнусы Европæйы *рухстауджытæ* идеализаци кодтой скифты æгъдæуттæ, фæлæ сæ хъуыдыты ис рæстдзинад дæр. Гельвещий фыста: «Æппæт адæмтæй, æвæццæгæн, æрмæст скифтæ зарыдысты гимнтæ хуыцæуттæн, ницы сæ куырдой, афтæмæй, уымæн æмæ зыдтой: æхсарджын лæг нæу искæй æххуыс хъуаг... скифтæ ницы агуырдой кадæй уæлдай» (Гельвещий Клод Адриан. Сочинения в двух томах. Т. 1. М., Мысль, 1974, 441 ф.). Æнгæс æмхуызон сты французæг философы хъуыды æмæ Нарты этикон зондахаст. Нарт Хуыцауæн фидарæй æмæ сæрыстырæй зæгъынц: «Нæ нæ хъæуы æнусы цард, ратт нын æнусы кад!».

6. **Цуан ирон адæмы царды**. Традици нæ хæлы. Фæлæ цард тæбæггы донæй уæлдай нæу. Истори ивæнтæ кæны. Манголты фæстæ аланты байзæддаг цардысты хæхты, арф кæмтты. Ам къуындæг уыдысты царды уавæртæ, зæхх — кадавар, авналæнтæ — цыбыр. Фæлæ «куыст — цардæн фæрæз». Къоста легендæ «Кæуæг айнæджы» фыста, зæгъгæ, ирон лæг бонзонгæ у, бирæ йæ нæ хъæуы: ис æм кард, топп æмæ æхсар, йæ бон у сычъи,

дзæбидыр кæнæ сæгуыт фехсын, — уыдон фаг сты мæгуыр, фæлæ уæздан цардæн. Суанг XX æнусмæ бирæтæ сæ мæгуыр исбонмæ æмхасæнтæ кодтой цуаны пайдайæ.

Бирæ сты цуаны лæвæрттæ. Сырды фыд — нæртон бæркад. Сæ цармæй хуыдтой кæрц (Уырызмæгæн уыд тинты кæрц. Тин — соболь), уæлæфтау, къахыдарæс, топпагъуд. Тин, рувас æмæ сæлавыры цармтæй арæзтой æфцæггот, кæрцы тæрттæ, худы былтæ. Сычъидзарм къупристыгъд кодтой лалымæн. Дзæбидыры хъуын надтой саргъы базы. Сырддзарм хъуыди фидауцæн дæр. Елбыздыхъойы драмæйы Хазбийы уазæгдоны къулыл гауызы бæсты ис сагдзарм, иннæ къултыл — сæгуытдзæрмтæ, сычъидзæрмтæ, сынтæглы æмбæрзæнæн — æрсдзарм. Уыдон сты фидауц дæр æмæ цуаны *трофейтæ* дæр. Афтæ уыд сæ нысан саг æмæ дзæбидыры сыкъатæн дæр. Дзæбидыр æмæ сычъийы сыкъатæ — нуазæнгæртæ, мигæнæнтæ. Арсы сой — ахъаззаг хос, сæрдæн.

Европæйаг бæлццæтты дисы æфтыдтой ирон адæмы конд æмæ уынд, сæ хъару æмæ сæ лæджыхъæд. XVIII æнусы Штедер йæ Боньджы фыста: «Уыцы хохæгтæ сты æнæниз, тыхджын æмæ æвзыгъд адæм... Цуан уыдонæн баззад ахсдзиаг хъуыдагæн» (Осетины глазами русских и иностранных путешественников. Орджоникидзе, 1967, 31 ф.). Ахæм хуызы сæ XIX æнусы райдайæны æвдыста Юлиус Клапрот дæр æмæ фыста: «Хæдзары куыстытæй æвдæлон куы вæйынц, уæд сын æппæты æхцондæр у цуан кæнын». (Уый дæр уым, 161 ф.). Æрмæст ахæм сæрæн адæмы бон уыди хæхты, тæссаг уавæрты, цуаны цæуын.

Цуаны цыдысты хъаруджын, фæлтæрд æмæ арæхстджын лæгтæ. Хорз цуанон йемæ æмбалæн кодта æвзæрст лæгты. Къостайы лирикон герой йæхи фауы æргомæй: «Цуанон та ахæм дæн, æмæ мæ цуанонтæ цуаны нæ фæуадзынц семæ» («Ахуыр»). Брытъиаты Елбыздыхъо æрдæгфыст очеркы æвдисы цуаны зынтæ: «Тынг зын у дзæбидыр баййафын уыцы цыргъ дуртыл, сæрсæфæн къæдзæхты тигътыл, бырынцъаг цъититыл. Æвирхъау зын! Ам егар куыйтæ æмæ, цуанæн хъæды цы фæрæзтæ ис, уыдон ницы æмбулынц! Дзæбидырдуаны цæуыс, уæд дæ зæрдæ макæуыл дар, — дæ хъару æмæ дæхæдæг... Хъуамæ хорз зонай бынат — уый у цуаны сæйраг рахæцæн. Фæлæ уымæй размæ та зонын хъæуы дзæбидыры уаг» (Брытъиаты Елбыздыхъо. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу. Ир, 2002, 340 ф.). Зонинаг у рæстæг æмæ афон дæр.

Цуан кæнын хæхты куыд тæссаг уыди, уый хуызджын нывты æвдиси Къостайы радзырд «Дзæбидырдуан». Цуанонтæ карст къæдзæхтыл бырынц хъæддаг гæдыйау, альпинистгау былæй былмæ, рындзæй рындзмæ кæрæдзи æргъæвынц бæндæны фæрцы. Фæлтæрд æмæ дæсны цуанон уыд радзырды герой Тедо, фæлæ уæддæр бабын ис. Афтæ рауад йæ хъысмæт поэмæ «Чи дæ?»-йы персонажæн дæр: уымæй хуыздæр цуанон нæ уыд, уæддæр «ныххæрæгъ кæмдæр». Ахæм цаутæй поэт кæны æрхæндæг хатдзæг:

*Цуанон лæг мæрдтæм
Хæстæгдæр цæры,
Йæ мард та уæлмæрдтæм
Нæ хæццæ кæны.*

Афтæ уыди цуаны хъуыддаг хæхты цъассыты æмæ къæдзæхджын арф кæмтты. «Хæхты цуан у магуырау æмæ иугъæдон, йæ пайда — гыццыл, йæ удхар — бирæ, — фыссынц историктæ. — Дзæбидыр кæнæ рувас амарын, зым кæнæ хуыр-гарк фехсын — уый нымад цæуы стыр æнтыстыл. Удхайраг æмæ тæссаг та цас у уыцы цуан!..» (Казиев Ш. М., Карпеев И. В. Повседневная жизнь горцев Северного Кавказа в XIX веке. М., 2003, 211 ф.).

Цуаны хъуыддаг хуыздæр уыди быдыры тæрфыты, уæрæх æмæ хъæдджын кæмтты. Уыцы бынæттæ уыдысты сырдарæх. Нарты эпосы арæх цуан кæнынц дыууæ кæнæ къорд геройы. Уыдонæй иутæ вайыинц скъæрæг, иннæтæ — разыбадæг. Алкæмæн дæр уыдонæй вайы йæхи хæс æмæ нысан. Разыбадæг бады хъавæны, рæсæнуаты, хонынц æй комгæс æмæ *рындыл бадæг дæр. Нæртон скъæрæг кæнæ сурæг* сырдыл скæны «цæргæсы уаст æмæ уарийы æхситт», йæ разæй сæ ратæры, æмæ сæ комгæс цæгъды. Уымæ рындзыл бадын у кадджындæр хъуыддаг, скъæрæг вайыинц æвзонг цуанонтæ.

Цуан зын æмæ ахъаззаг хъуыддаг кæй у, уый тыххæй уыди табуыаг, уыцы ахаст «ирдæй зыны археологон цыртдзæвæнты, фольклоры, æгъдæутты æмæ ирон æвзаджы» (Калоев Б. А. Осетины. Историко-этнографическое исследование. М., Наука, 2004, 175 ф.). Хъæздыг æрмæг дæттынц канд скифты обæуттæ нæ, фæлæ *Хъобайнаг культура* æмæ *Тлийы уæлмæрдтæ* дæр. Фæлæ иууыл хуыздæр æрмæг ис адæмон сфæлдыстады. (Казиев Ш. М., Карпеев И. В. Повседневная жизнь горцев Северного Кавказа в XIX веке. М., 2003, 211 ф.).

7. **Æгъдауæн канон** нæй, джиппы уагъд нæу. Алы ком, алы хъæуы цуаны æгъдаутты уыди хицæндзинæдтæ. В. Миллер фыссы: «Цуаны размæ изæрæй хæдзары æфсин скæны æртæ чъирийы (цыхтджынтæ), цуанон сæ ахæссы йемæ. Цуаны бынаты сæ скувы, Æфсатийæн табу кæны, куры дзы иу мæллæг саг кæнæ сычъи, кувы, цæмæй йын йæ кувинæгтæ айса æхцонæй» (ОЭ, II, 144). Калойы-фырт уыцы æгъдауæ æфтауы ног фæтк: цуанонтæ сырды кувы амарынц, уæд дзы «Æфсатийы номыл скæнынц физонæг æмæ йын табу кæнынц йæ **лæвары** тыххæй» (Калоев Б. А. Амьнд чыныг. 175 ф.). Къостайы радзырды цуанонтæ сæхи фæдзæхсынц Уастырджийыл, сæ кувинаг — луаситæ. Нигер æртæ чъиримæ æфтауы *авджы дзаг* («Æфсати»). Историон зарæджы герой — цуанон йæ мадæй куры «хæссынæн рæуæг чи уа, хæрынæн адджын, ахæм фæндагтæгтæ» («Таймуразы зарæг»).

Уæлладжыры комы уыдис ахæм фæтк: цуанон фыццаг цы дзæбидыр амары, уый сыкъатæ мысайнагæн æвары Рекомы кувæндоны. Уыцы *лæварæй* æвдисы йæ бузныгад бардуагæн æмæ куры йæ хорзæх, йæ аудын (Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах. Кн. 6. Владикавказ, 2006, 67 ф.). Æндæр рæтты кувæндонмæ мысайнагæн хастой саджы сыкъатæ дæр.

Бирæ сты цуаны æгъдауттæ. В. Миллер фыссы: «Цуаноны къухы сырды кувы бафты, уæд Æфсатийы лæварæй æнæмæнг бахай кæны æмбæлæг æмæ хъæубæстæн. Уыцы æгъдау чи нæ сæххæст кæна, уый Æфсатийы фыдæхæй дзæбидыр маргæ нæ, фæлæ уынгæ дæр нал фæкæндзæн» (ОЭ, II, 245). **Æмбæлæггаг** лæвардтой сырды æртæ фæрсчы йæ галиу фарсæй (Абаев. ИЭСОЯ, I, 318). Хай кæнын уыди карз æгъдау, уæздан æмæ рæдауы нысан. Эпосы Хæмыц стонг адæмы хæссы сырды фыдæй, фæлæ дзы ферох йæ сыхаг къулыбадæг ус. Уæд ус сырды стджытæ æмæ цармы гæппæлтæ сусæгæй арты бакалдта (уый уыди хин кæнын!) æмæ ралгъыста Хæмыцы: «Абонæй фæстæмæ дин Хуцау Æфсатий фонсæй хай мабал бакæнæд...» (НК, III, 443). Адæмон этикæ домдта æгъдауыл фидар хæцын.

Æгъдау цуанонæй домдта **бæрц зонын**. Сырдты æнæхъуаджы цæгъдын нымад уыди фыдракæндыл — нæ йæ барстой Хуыцау æмæ Æфсати. Таурæгъты герой, номдзыд цуанон Зораты Дзоцца амардта 999 дзæбидыры. Базæронд, уæддæр æнцой нæ ардта йæхицæн. Кæмдæр ма иу дзæбидыр зыдта æмæ йæ фæдыл бафтыд. Фæлæ ацы хатт ацыд сæфты фæндагыл: ныххæррæгъ и сæрсæфæны.

Миф æмæ эпосы герой знаджы кæны æрмæст **иунæг цæф**, — дыккаг цæфæй знаджы тыхтæ дывæр кæнынц. Цуанон Комийы фырт фехста, Æфсатийы чызджы чи аскъæфта, уыцы мифон лæгбирæгъы. Цæф сырд лæгъстæ кæны цуанонæн: «Иу æхст-ма, иу!..» Фæлæ дæсны цуанон зоны фæтк æмæ зæгъы: «Нæ, мæ хæдзар, æз Уациллайæу иуцæфон дæн». Уыйадыл лæгсырд фæнык фестад (ИАС, II, 458).

Ирон лæг цуаны цыди **хæрзæхсадæй**. Уый хъуамæ уыдаид гæрзифтонг æмæ хъæстæлвæст. Сыгъдæг дарын хъуыди гæрзтæ æмæ дзаумæттæ.

Уæздан фысым уæлдай буцæн æмæ цытæн йæ **уазæджы хуыдта цуаны**. Уазæгæн лæвæрдта фыццаг æхсты бар. Ахæм бар хауди хистæрмæ дæр. Ацы æгъдауæй равзæрд æмбисонд: «Æз дæ разæй саг дæр нæ фехсдзынæн». Хистæрæн йæ хистæйраг хайæ уæлдай лæвæрдтой сæр æмæ царм. Уыдон уыдысты кады хæйттæ. Æрымысæм, Нартæ сау рувасы цармыл куыд быцæу кодтой, уый.

Адæмон уырнынадмæ гæсгæ **дзырдмæ ис магион тых**. Эпос зæгъы: Нартæн се 'лгъыст дæр æмæ сæ арфæ дæр цæуаг уыди. Цуаноны йæ амæддаджы цур чи баййафы, уый сырдыл къæцæлтæ кæнæ сыфтæртæ бакалы æмæ арфæ кæны: «Бирæ дын раттæд Хуыцау Æфсатийы фосæй» (НК, III, 444). Уæздан цуанон дзуапп дæтты: «Еумæ нин æй Хуцау равардта» (НК, III, 461). Ацы фæткæй зыны адæмы рæдау зæрдæ.

Æгъдæуттæн сæ фылдæр равзæрддысты мæнгуырнынадæй æмæ дини æндæвдæй. Ирон адæммæ скифтæй ардæм традицион у **фæсномыг** кæнæ **дæлгоммæ** ныхас. Скифты паддзах Иданфирс персы паддзах Дарийæн дзуаппы бæсты арвыста цъиу, мыст, хæфс æмæ фондз фаты. Уыдон аллегорийы хуызы амыдтой: «Персæгтæ, кæд маргъау арвмæ нæ атæхат, кæнæ мыстау зæххы бын нæ алæсат, кæнæ хæфсау цъымарайы нæ бамбæхсат, уæд уæ бæстыл нал сæмбæлдзыстут, ацы фæттæ уæ ныццæгъддзысты» (Геродот, IV, 131). Эпосы Æхсæртæггатае дзурынц цавæрдæр *хатиаг æвзагыл*, цæмай сæ æцæгæлæттæ ма бамбарой, уый тыххæй.

Кадджыты парахат у фæсномыг ныхас («Уырызмæджы фæстаг фосы конд»), пайда дзы кæнынц аргъæутты («Лæппу æмæ чызг куыд бафидыдтой»), таурæгъты («Æлдары чындз», «Мæсыгамайæг»).

Фæсномыг ныхас хицон у цуанонтæн дæр. Фæлæ ацы сæрмагонд æвзаг сæвзæрд рагон зондахастæй. Иуæй-иу дзырдтæ æргом

зæгъын нæ фæтчы. Уырнынадмæ гæсгæ, сырдаен йæ ном куы зæгъай, хæцæнгарзы кой куы скæнай, уæд дæ фехъусдзæн æмæ йæ сæр бафснайдзæн. Уыйадыл цуанонтæ сæ хъуыддагыл дзырдтой сæрмагонд æвзагыл, фæсномыг ныхæстæй. Топп хуыдтой *хъæргæнаг*, лæдзæг кæнæ *хæтæл*. «Цуаны цæуын» нæ дзырдтой, фæлæ «æз цæуын лæдзгуйты бынмæ». Саг — *сион*, хуы — *змæнтæг*, худ — *калца*, бæх — *киндахъ*, халагъуд — *алацахъ* (Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах. Кн. 2. Цхинвал: Ирыстон, 1982, 286 ф.). Цымыдисаг эпизод ис эпосы. Хæмыц куры сайтанты чызджы, уыдон ын дзурынц цуанонты æвзагæй (НК, III, 73). Ирæдæн дзы цы дзаумæттæ домынц, уыдоны нæмттæ кадæггæнæг амоны афтæ: итаугæ — нымæт, хæссæн — бæх, сæрфæн — кард, готдза — хæлаф, тахъина — топп, хъуæнцгæнæн — дамбаца, цъинкгæнæн — ехс, гъаргæнæн — хæдон, рæхисбæлдаргæ — аг (НК, III, 613). Ахæм æвзаг зыдтой æрмæст цуанонтæ сæхæдæг.

8. Цуанонты цард парахатæй æвдыст цæуы аивад æмæ литературæйы. Уæлдæр нæм уыди Къостайы кой. Цуаны арæх цæуынц Секъайы геройтæ дæр. Сæрæн цуанон у Æфхæрдты Хæсанæ. Æгуыдзæг цуанонтыл худы Арсен («Цуанонтæ»). Цуаноны трагеди æвдисы Нигеры поэмæ «Уæхатæджы фырт чысыл Гуыйман». Æрдз æмæ царæгойтæм бæрнон цæстæй кæсын кæй хъæуы, уый тыххæй дзуры Нафийы уацау «Зæронд цуаноны маст». Æмбисондæн баззад, цуанонтæ сæхи стауын куыд уарзынц, уый. Ахæм цуанонты æвдисы В. Г. Перовы зындгонд ныв «Охотники на привале». Хиппæлой цуанонты диссæгтæ юморы фæрцы æвдисы Барахъты Гинойы радзырд «Цуанонтæ» дæр. Æрдз æмæ царæгойтыл чи нæ ауæрды, уыдоны хонынц хъæды рæмпæг æмæ æрдзхортæ. Ахæм зыд «цуанонты» фыдракæнд хуызджын ахорæнтæй æвдисы Дзантиаты Юрийы ныв «Браконьертæ».

9. **Цуаны ахадындзинад** егъау æмæ ахъаззаг уыд адæмы царды. Ногбоны арфæты сæйрагдæр уыдис: «Уæ лæг саг амара, уæ ус тыр ныййара». Кæстæры саламæн хистæр дзуапп дæтты: «Саг амар». Цуан уыди царды фæрæз. Уый адæймаджы кодта сæрæн, арæхстджын, цардхъом æмæ хæстхъом. Цуан «хæлцад æмæ цæрыны ахъаззаг фæрæз кæй уыд, уымæ гæсгæ цырын кодта коллективы хъæппæрис, амыдта фæллойдæнæн амæлтæ, æмæ рæзыд адæймаджы социалон æнкъарынад» (Вирсаладзе Е. Б. Грузинский охотничий миф и поэзия. М., Наука, 1976, 19 ф.). Скъолайы чингуытæй зонæм, мамонт æмæ

æндæр тæссаг сырдтыл къордтæй куыд цуан кодтой, уый. Цуан ахъаз уыд æхсæнады рæзтæн. Ирон куырыхон æмбисонд зæгъы: «Æнгом цуанонтæ саг марынц, æнгом бинонтæ цард арынц».

Цуан хорз ахъаз фæци фосдарæн куысты фæзындæн. Æрмахуыр царæгойты фæрцы та рæзти зæххы куыст.

Цуанонæн царды уыди кад æмæ цыт. Кад ын кæнынц таурæгъ æмæ зарæг дæр. Цуанон у бæстæстарæг — ссары ног зæххытæ. Таурæгъ дзуры: ис кæмдæр тæссаг ком, цæуæг æм нæй, «æрмæст сæрæн цуанон æрбафты ардæм дзæбидыры фæстæ» («Сау барæг»). Æрдз æмæ царæгойты æууæлтæ цуанон базоны фыццаджыдæр. Цуанон у, зæххонтæй Амыраны лæгæтмæ фæндаг чи базыдта, йæ сæрибар кæныныл æнувдæй чи архайы, уыцы таурæгъон герой («Амыран æмæ цуанон»). Цуанон ваййы, сæфт кæнæ, барæй кæй аппарынц, уыцы сывæллоны ирвæзынгæнæг («Росаппы таурæгъ»). Æрмæст цуаноны бон у хайрæджы лæппуйы бирæгъæй байсын («Лæджийы фырт Дзамболат»). Кадæг «Комийы фырт»-ы герой æвирхъау бирæгъæй ирвæзын кæны Æфсатийы чызг Хаирхъызы. Уый сваййы бардуаджы лымæн, йæ авд фыртæн — кæнгæ æфсымæр (ИАС, II, 456). Ацы таурæгъы мотивтæ цуаноны кæнынц мифон геройы æмсæр. Æрмæст йæ хъомыс у магион тых нæ, фæлæ фæлтæрд лæджыхъæд.

Зарджытæ фæзминаг кæнынц Дзудты Кудзийы лæгдзинад. Уый у хорз цуанон. Нæртон гуышпырсар цуаны фæрцы стонгæй ирвæзын кодта адæмы. Кудзи цуаны араст ваййы «сывæллæтты магуырдынады тыххæй» («Дзудты Кудзи»). Сæрæн цуанон йæ зарæджы зæгъы «Дзæбидыры цæхджынтæй уазджыты хынцын, сабиты хæссын» («Рагон цуанон»). Алы куысты æрмæсны у цуанон Хъодзасты Кцукк. Йæхи къухæй аразы топк, кард, хæдзар, аг, рæхыс, — æмæ йæ амæттаг сырдтæй хынцы уарзон адæмы («Хъодзаси-фурт Хъойбай, омæн æ фурт Кцукки зар»). Бæгуыдæр, ацы зарджытæ стауынц цуаноны, фæлæ æмткæй æвдисынц рæстдзинад æмæ адæмон идеалтæ.

Цуанонтæ сæ амæддаг уаргæйæ уыдысты æмбар, истой æмуæз хайтгæ. Уæлдай хай-иу æрхауд æрмæст хистæрмæ. Сырды мард стыгътой æмæ уæнгтæ кодтой кæстæртæ. Ахæм фæтк адæмы кодта уæздан, хæрзæгъдау æмæ цардхъом.

2006 азы сентябрь

«ИРОН ГАЗЕТ» ФЫСТА

Дзæуджыхъæу

Августы 17 бон

Айфыццаг æвзæргæнæджы тыххæй цы ныхас кодтам, уый нæ фестæм, загътам: æвзæргæнæгæн фесæфæн нæй, цалынмæ адæмты цард рæстдзинадыл арæзт фæуа, уалынмæ.

Хъуамæ мах адæм дæр сæ куыст уыцырдаем саразой.

Æгас Уæрæсейы адæмтæ зæрдиагæй архайынц ныр дыууæ азы ног царды æгъдаутты: адæм æнæгъдау æфхæрд куыд нал уой; магуыраей, æфхæрдæй сæ райгуырынаей сæ амæлæтмæ чи цары, тынгдæр уыдон сæрыл у Уæрæсейы змæст. Бæрæг нæй, кæд бафтдзысты адæмæн ног æгъдауттæ сæ къухы...

Хуыздæр рæстæг цалынмæ æрцауа, уалынмæ дæр архайын хъæуы, æвзæргæнæг цæмæй фæсабыр уа, ууыл.

Æвзæргæнæг нæ царын кæй нæ уадзы, цы царды фадæттæ нын ис, уымæй дæр, уый не 'ппæт зонæм, фæлæ иу хатт стыр фыдбылыз кæй асайдзæн æгас адæмæн дæр, уый тынг хъуыдыйаг у алы адæмæн дæр.

Фæрсæй-фæрстæм цы адæмтæ царынц, уыдон æвзæргæнæджы тыххæй кæрæдзимæ схæрам вæййынц; иу хатт куы вæййы, уæд сæ маст дæр нал бауромынц æмæ се 'хсæн фыдбылызтæ æрцауы. Айфыццаг хъазахъхъ æмæ мæхъхъæл уый тыххæй схæцыдысты, æмæ дзы магуыр адæмæй бирæ бацарæфтыд.

Ацы рæстæджы уæлдай тас у: кæмдæриддæр адæм змæст сты, æмæ фыдбылызæн чысыл æфсон хъæуы.

Хорз кæмæ кæсдзæн, ахæмтæ дæр разындзæн, ардауджытæ дзы хицауттæй дæр уызæн.

Фарон Æрыдоны æмæ Уæлладжыры цы æнæгъдау хъуыдæттæ æрцыд, адæмы чи ныззаууат кодта, уыдон дæр æнæ хицаутты ардыдæй нæ уыдысты... Адæм кæрæдзимæ куы фæуиккой, уый цæ тынг фæнды, адæм иу куы уой, иумæ æмдзырдæй ног æгъдауттæ куы агурой, хицауттæ уымæй тæрсынц.

Тынг хъахъхъæнын хъæуы адæмтæн сæхи ахæм фыдбылызæй, уæлдайдæр мæхъхъæл æмæ ирæн; се 'хсæн исты куы 'рцауа се 'взæрты тыххæй, знаджы ардыдæй, уæд цæ иу иргъæвæг

нæ фæуыздæн, ноджыдæр ма цæ цы сардауой, уыййеддæмæ.

Цæй тыххæй у мах бæсты хуыснæг уæлдай арæх?

Æппæты фыццаг адæм хæрз хæлд кæй сты, уый тыххæй; стæй хицæутты фыдæгъдæутты тыххæй...

Акæсут-ма хъæутæм: се 'взæргæнджыты зонынц æмæ цын хъæбæр «макæ» зæгъæг нæй, фæлæ ма цын лæгъстиаг дæр сты.

«Мæнæн дзы мацы уæд, уымæй æддæмæ цыфæнды кæнæнт», — афтæ фæзæгъынц бирæтæ. Ахæм ныхасы лæгдзинад дæр, рæстдзинад дæр нæй. Йæхи адæмыл чи нымайы, уый хъуамæ ахæм ныхас ма скæна. Адæм ахæм зæрдæ æмæ зондæй куы цæрой, уæд цæ иумæ цæрын дæр нæ хъуыди; дзыллæ иумæ уый тыххæй æрцæрынц æмæ иунæг адæймаг, иунæг хæдзар цы 'нæгъдау хъуыддæгтæн не ссара амал, уымæй хъæу, сæ кæрæдзи дзырд куы 'мбарой, уæд кæддæриддæр сæхи бахъахъхъæндзысты. Ахæм хъæумæ хуыснæг ныфсхаст нæ уыздæн.

Адæм иумæ уый тыххæй æрцæрынц, æмæ сæ цæрæн фадæттæ алцæмæй дæр тыхджындæр уой.

«Æз мæхæдæг нæ давын, гæртам нæ хæрын», — æндæр рæстдзинад æмæ хъуыддаг адæймагмæ куына уа, уæд дзы бирæ пайда нæй адæмы цард схуыздæр кæнынæн. Рæстдзинад чи уарзы, уый хъуамæ йæ сæрыл амæлын дæр зона...

Кæд адæм æвзæргæнæгæй æцæг тыхсынц, уæд æй сæхицæй хуыздæр ничи ныллæууын кæндзæн.

Адæмы тынг цы бафæнда æмæ цы нæ скæндзысты? Тæккæ райсом дæр адæм тыхджын куы ныллæууиккой уыцы хъуыддагыл, — æвзæргæнæгæн йæ кой, йæ хъæр дæр нал уайд нæ бæсты, афтæ бирæ у адæмы тых æмæ бон!

Æвзæргæнæг уый тыххæй арæх у, æмæ æвзæр кæнын æдас хъуыддаг у: фылдæр хæттыты æвзæргæнæг не сбæрæг вæййы, адæм цæ сахуыддæг æмбæхсынц; тæрсынц цæ. Куы сбæрæг вæййы, уæд та йын æххуысгæнджытæ фæвæййы æмæ та аирвæзы.

Хорз куы нæ цæуы йæ хъуыддаг, уæд та — гæртам; хицæуттæ цæ ууыл хорз сахуыр кодтой кæрæй-кæронмæ. Хицæутты руаджы æвзæргæнæг афтæ арæх ирвæзы, æмæ адæм æргомай дзурынц: «Æвæццæгæн, хицæуттæ хуыснæджы тыххæй конд сты, æвзæргæнæг цæмай ирвæза, æвзæргæнæгæн йæ куыст æнцондæр цæмай уа, æвзæргæнæджы адæм цæмай не 'фхæрой, ууыл архайынц; пайда цын чи у, уыдон фарс ласынц — «хур чердыгæй тавы, се 'ргом уыцырдæм здахынц».

Се 'ппæт иу кæм аирвæзынц; æвзæргæнæг дæр фосджын арæх кæм ваййы, нæ йæм-иу разыны, йе нæ базоны гæртам раттын, æмæ-иу слестгæнæгмæ, судмæ дæр бахауы. Ам та гæртамæй куы нæ аирвæзай, уæд та мæнг æвдисæнæй — ссардзæн цасдæрриддæр æй хъæуы, дзæбæх куы 'рзила йæ хъуыддагыл, уæд.

Искуы-иутæн та дзы тæрхон скæнынц.

Адæм тынг куы стыхсынц æмæ сæхуыддæг исты уынаффæтæ куы скæнынц æвзæргæнæгæн, уæд та цæ хицæуттæ нæ уадзынц, «уæ бон нæу» зæгъынц. Ай дын мардæрцъид! Адæмы сæ хъуыддаг кæнын нæ уадзынц, сæхуыддæг дæр æй нæ кæнынц. Уый уын адæмы хæлд, уый уын хицæутты сæфт! Ахæм бæсты, æппынæрæджы дæр ма давын æмæ марын каджын куыст кæм уыди, æвзæргæнæг цæуылнæ уа арæх, цæмæн ныууадза йæ кæнон?

Ныр кæд сбæлвырд кодтам, æвзæргæнæг цæй тыххæй арæх у, уый, уæд æй цæмæй æрсабыр кæнын хъæуы, уый дæр æмбæрстгонд у. Фæлæ йæ куыд скæнын хъæуы, ныр цы уынаффæтæ бакæнын хъæуы, уый тыххæй æндæр хатт ныффысдыстæм.

ЗЫН РАН СТЫ

Дзуарыхъæу (Куырттаты)

Дзуарыхъæу цы зæххыл лæууы, уый фенкъуыст, ныр æхсæз азы цæуы, афтæ; хъæуы адæм старстысты, катыйтæ кодтой æмæ агуырджой, кæцы ранмæ сæ хæдзæрттæ фæхæссой, æмæ куына ссардтой хуыздæр бынат, уæд уæгъд зæххытыл зылын байдыдтой æмæ ссардтой уæгъд зæхх Хъæдрæбын, стæй Хъæдгæроны зæххыл (Хъæдгæронæн уыцы ран кæддæрриддæр уæгъд у — æнæхæрдæй зайы). Дзуарыхъæу бацин кодтой æмæ хицæуттæм чыныг балæвæрдтой; уыцы чыныджы равдыстой сæ тыхст, æмæ сæ хъæу цы тас раны ис, уый; уымæ гæстæ куырджой цæ, йе Хъæдгæроны уæгъд зæхмæ, йе Хъæдрæбыны Дзуарыхъæуæн æрынцаинæн куыд радтой. Хицæуттæ бирæ рафысс-бафысс фæкодтой, стæй Дзуарыхъæумæ фехъусын кæнынæн барвыстой: «Хъæдгæрон уын йæ зæхх нæ дæтты; Хъæдрæбын та къазнайы у, æмæ кæд хорз у уыцы ран хъæуы быууатæн, уæддæр æй къазна нæ ратдзæн. Цы ма кодтаиккой Дзуарыхъæу, кæд уæларвмæ фæхаудгаиккой, уый-йеддæмæ? Уынынц, сæ хъæуы бын тынгæй-тынгдæр кæй лæбыры алы фæсуарыны. Тыхст æмæ уырыдæй балæвæрдтой та ноджыдæр чыныг хицæуттæм; уыцы чыныджы æвдыстой, Хъæдрæбын къаз-

найы кәй нукуы уыдис әмә ирон адәмы зәхх кәй уыдис. Хицәутгә арвыстой кьамисы Дзуарыхъәумә әмә бәлвырдаей сбәрәг ис, хъәу иттәг тас раны кәй ис, уый. Инәлар уәд курын байдыд-та Терчы обләсты әмә Стъараполы губерны кьазнайы Исы управленийә, Хъәдрәбын Дзуарыхъәуән әрцәрынаән куыд радта. Уыцы управленийы хицау Давидов мәстийә сәрвыста ахәм дзуапш: «Әз дис кәнын, уәндгә дәр куыд кәнынц Дзуарыхъәу уыцы зәхх курын. Уыцы зәхх кьазнайы у әмә йә кьазна нә дәтты. Инәлар фехъусын кодта Дзуарыхъәуән уыцы дзуапш дәр та. Дзуарыхъәу кәд зыдтой, Давидовән цытә бантыст әфсонмә-’фсонты тыххәй адәмы зәххытә әмә хъәдтә байсынән, падзах әмә стыр хицәутты әвастәй дәр цас йә ныхас цәуы хъуыд-дәгты мидәг, уәддәр уыйонгты тыхст сты әмә наместникмә баләвәрдтой чыныг әмә әнхъәлмә кастысты, кәд цын уырдыгәй исты хорздинад әрцәуид. Куы ницы цыдис, уәд та ноджыдәр чыныг баләвәрдтой. Уыцы чыныгәй дәр та цәм куы ницы дзуапш уыдис, уәд та ныр ноджыдәр чыныг арвыстой әмә әнхъәлмә кәсынц. Фәлә дон әмә хъәуы бын цы зәхх ис, уыдонән фәсти-ат кәнын се ’гьдауы нә фәцис, әмә куыд зыны, дард нал у уыцы рәстәг, хъәу бынтон сәфт куы фәкәна. Аккаг бәргә у, Хуыцау-мә скәсгәйә дәр әмә законмә гәсгәйә дәр, хъәу сәхуыддәг куына әмбарой, цы тас раны сты, уәддәр хицәуттә сәхуыддәг фыдыбылызәй уыйяс адәмы куы бахъахъхъәниккой әмә тыххәй уыцы тас ранәй әдас ранмә уыдон куы ралидзын кәниккой. Дзуарыхъәуы хъарджытә әмә хъәстытә газетмә уый тыххәй не ’рвитәм, әмә нын исчи исты әххуыс фәуыдзәнис; кәй бон у исты баххуыс кәнын, уыдон газетмә цәстәй дәр нә кәсынц; Дзуарыхъәуы катайтә хъусын кәнәм уый тыххәй, әмә зонәм, адәймаг йә тыхстытә куы радзуры адәмән, уәд цыма йә зәрдаейы судзәгтә фәкьаддәр вәййынц.

Алмахсид

ХУССАРЫ ИРӘЙ

Дзимыры ком

Сәрд фәивгъуыйы, сәрд фәцәуы әмә фәхәссы йемә йә хорз фадәттә. Хур фыццагау нал тавы дунә әмә нал судзы зәхх йә зынг цәстәй. Къултә фәбур сты раст әврагъы онг. Сидзәр

бæлæсты сыфтæртæ, цæф гæлæбутау, хауынц дæлæмæ. Узал дымгæ æлдариуæг кæнын байдыдта нæ бæсты. Зымæджы нысæнттæ фæбæрæг сты алцæмæй дæр, æмæ та æгас комы адæмы мæт æмæ катый бацыди: куыд уыдзæн, кæм та цыл æрцæудзæн сæ зымæг?

А сæрд фæцардыстæм куыддæртæй, нæ хауæн фæндæгтыл тæрсгæ-ризгæйæ фæцыдыстæм, хос, суг, сæнар æргъæмттæй фæхастам, далæ Гуырдызмæ хор æлхæнынмæ фæхаттыстæм. Иу дзырдæй, аирвæзтыстæм дзæбæхæй. Фæлæ зымæг куыд уыдзыстæм, уый та не скæнæг Хуыцауы йеддæмæ чи зонь; зымæг нæй цæрæн нæ бæсты цыфæнды амалæй дæр.

Мит куыддæр æруары, зæхх куыддæр æрсæлы, афтæ фæндаг æппындæр нал ваййы иу хъæуæй иннæ хъæумæ дæр, ныйих ваййынц къултæ, хауæнтæ æмæ бырæнтæ фестынц нæ рауайæнтæ.

Æнæ 'хуыссæй, æнæ царды фадæттæй, æгуыстæй хæххон лæг цы фæуыдзæн æгас зымæг, 6 мæйы онг? Æрсыты мыггагæй ма куы уаиккам, уæд бæргæ бабыриккам нæ хæдзæртты къуымты æмæ лæгæтты, фæлæ нæм, æрсытау, цы цъирæм, цы сдæрæм, уый нæ ваййы, цы бахæрæм, стæй цæмæй ма ныссæлæм бынтондæр узал хъызт зымæджы.

Хæххон адæмы зынтæй иуæй дæр цух не стæм: рухсы цъыртт нæ уынæм, æнæ зæххæй мæгуырай мæлæм, æнæ ахуырай талынгæй лæууæм къæдзæхты астæу сырды хуызæн, нæ уынаффæгæнæг, нæ исты бамбарынгæнæг..

Цы ма хъуыдаид уæлдайдæр лæджы тыхстæн!?

Фæлæ Дзымыры комыл ноджы тынгдæр хæс æмæ стырдар уаргæ æвæрд ис. Тыххæй-амалтæй дæр дзы нæ ваййы фæцæрæн зымæг. Раст æгас хъæутæ æд ис, æд бинонтæ фæлидзынц, фæцæуынц «хизани», «хор хæрынмæ» Гуырдызмæ, — Нагозамæ, Гæрæмысхъæумæ, Мыхрантæм, æмæ уым афтид сæ гуыбыны хардзыл, кæрдзыны мурыл, ссады къæрмæгыл ныллæууынц æххуырсты — кæм дондзау, кæм кæртмæрзæг, кæм сугсæттæг..

Гъеныр дæр та нæ бирæтæ хъуыдыты ныгъуылынц, мæт цæ бацыди: «Куыд та цæудзыстæм, кæм та æрæнцайдзыстæм, кæмæн та кусдзыстæм, кæм та рауай-бауай кæндзыстæм хæдзари-хæдзар?..»

Фæсхохаг
«Ирон газет» 1906, №8

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

МАМИАТЫ Джульеттæ

«АДÆЙМАГ ÆМÆ ХÆСТ»-Ы ПРОБЛЕМÆ ЦÆГÆРАТЫ МАКСИМЫ ОЧЕРКТЫ

«Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæджы прозæ хъæздыг æмæ алыхуызон у. Уым ис публицистикæйы æмæ очеркы хуызтæ, хæстон радзырдтæ æмæ хъайтарон уацаутæ. Алыхуызон сты публицистикон жанртæ: уацтæ, очерктæ, памфлеттæ, фельетонтæ, фыстæджытæ... Фыст уыдысты уацтæ политикон, историн-патриотон, хæстон æмæ æндæр темæтыл. Æвæццæгæн, ахæм фыссæг нæ уыд, йæ хъарутæ уымыты чи нæ бавзæрстæ», — фыссы П. С. Выходцев.

1944 азы августæй декабры онг Цæгæраты Максим архайдта Плиты Иссæйы 1-æм бæхджын-механизацигонд къордимæ Венгрийы æмæ Румынийы зæххыл хæстыты. Чиныг «Хурныгуылæны»-йы ис 12 очеркы. Максимы очеркты хъайтар у хæстон журналист, уымæ гæсгæ æдзухдæр ваййы фæндагыл, уый та традицион у уырыссаг æмæ ирон литературæйæн: Радищев, Гоголь, Некрасов, Платонов, Къоста, Дзаттиаты Тотырбег...

Цæгæрайы-фырты очерктæ раст æмæ бæлвырдæй æвдисынц хæсты тызмæг æмæ хъайтарон æцæгдзинад. Уый фыссы хъахъхъæнынады æмæ размæбырсты тыххæй, сгарджыты æмæ æхсæвы хæстыты тыххæй, фистæг æфсæддонты æмæ тæхджыты, минæагурджыты æмæ медицинон хоты, артилеристты æмæ танктæ куынаггæнджыты тыххæй. Максимы сæйрагдæр жанр — «фæткон» очерк: уым бирæ ис публицистикон æмæ лирикон фæзилæнтæ. Дæнцæгæн æрхæссæн ис «Новиченкойы къуыбыр». Фыссæг дзуры æфсæддон Василий Новиченкойы сгуйхты тыххæй. Уый йæ цард нывондæн æрхаста, фæлæ бахъахъхъæдта, махуæтты цы чысыл бæрзондæй æхстой, уый. Фашистæ сау кæлмыты хуызæн здыхстысты обауы алыварс, бирæгъты балау лæбурдтой хъæбатыр хъазахъхъагмæ. Йæ къæхтæ фæцæфтæ сты, йæ къух ауыгъдæй баззад, фæлæ уæддæр къæдзæхау лæууыд. Обау ист куы æрцыд, уæд мард Новиченкойы къухы ссардтой тугæй фыст гæххæтты гæбаз: «Мæ хæлæрттæ! Æз мæлын, хæстæг уæлахи-

зы бон уынын, афтæмай. Фæскомцæдисоны кадджын ном æз фæхастон кад æмæ радæй, æмæ сæрыстыр дæн, Сырх Æфсады сæрибарыл тохы мæ бавæрæн дæр кæй ис, уымæй. Хорзæй баззайут. Новиченко». Фыссæг лæгæй-лæгмæ зæрдиаг ныхас кæны йæ кæсæгимæ райгуырæн бæстæйы, цард æмæ мæлæты, хæсы, лæгдзинад æмæ тæппуддзинады тыххæй. Ацы очеркы ис æндæр, уд бæрзондгæнæн, хъуыды дæр, ома, райгуырæн бæстæйы сæраппонд йæ цард нывондæн чи радта, уыдонæн рохгæнæн нæй. Новиченко уыдис хъæлдзæг, сыгъдæгзæрдæ, æдзух æгæрон цъæх арвмæ чи каст, ахæм адæймаг, æмæ йæ мæлæт алкæмæн дæр зын уыдис. Сгуыхтдзинадæн цы нысаниуæг ис, уый автор æвдисы лирикон ахорæнтæй. Дзæгъæлы нæ фæцис йæ очерк уæзгæ метафорæйæ: «Мæнмæ афтæ фæкаст, цыма æнусон Тиссæйы сабыр уылæнтæ зарыдысты Новиченкойы сгуыхтдзинадыл. Цыма «Новиченкойы къуыбырæй» зындысты æппæт бæстæтæ дæр, цыма йæ ингæны сæрмæ стахт йæ хъæбатыр зæрдæ, йæ хæстон æмгæртты фæстаг тохмæ хонгæйæ».

Хъæбатырдзинады гуырæнтæ иртастæйæ, Цæгæрайы-фыртæн ахсджиаг у адæймаг йæ бæлвырд миниуджытимæ. «Ам фæмард лейтенант Хъодзаты С.», «Фидæны сæраппонд» æмæ æндæр очеркты нæй индивидуалон психологийы миниуджытæ. Фыссæг скодта горæт хъахъхъанджыты дзыллон фæлгонц, æвдисы сын сæ иумæйаг равг, психологи. «Ам фæмард лейтенант Хъодзаты С.», зæгъгæ, уыцы очеркы лейтенант Хъодзайы-фырты иууылдæр мардыл банымадтой. Уый та фембæлд йæ хæстон æмбалимæ (очеркы авторимæ). Йæ цæфы тыххæй дзургæйæ, нæ раргом кодта, цалдæр майы размæ Островскийы хutoryы немыцмæ уацары цы зынтæ федта, уыдон, не схæр кодта, дыууæ къуыримæ куыд сурс ис, уый дæр. Ноджы ма фыссæг куы базыдта, йæ цуры полчты командир ис, уый, уæд бынтон дисы бацыд йæ фарстыл: («Æгас ма куы дæ?»). Симона хъазгæмхасæнты загъта:

– О, о... Ды нырма ницы фехъуыстай? Ног хабар! Æнæус нæлгоймæгтæн мæрдтыбæстæм бацæуыны бар нæй. Барастыр мын загъта, зæгъгæ, цалынмæ хъуыддаг бакæнай æмæ усимæ сæдæ азы фæцæрай, уæдмæ дын мæнмæ бынат нæй.

Хъодзайы-фырт интеллигент нæу, фæлæ хъомылгонд у адæмы хуыздæр традицитыл. Уый уарзы дзурын йе 'нкъарæнтыл, сагъæстыл, адæмон лексикайæ пайдагæнгæйæ: уыци-уыцитæ, æмбисæндтæ, цыргъзонд ныхæстæ.

Автор Симонайы тыххæй цы дзуры, уый нын фадат дæтты хъайтары зæрдæйы сагъæстæ бамбарынаен, йæ хъысмæты драматикон фæзилæнтæ. Симона тохы тыххæй кæм дзуры, уым ис авторы зæрдæйы ахаст æмæ архайд дæр. Очеркы хъуысы авторы хатдзæг: «Алцы аразæг дæр зæрдæ у, тыхджын, ныфсджын Симона».

Хæстон æфсымæрдзинады темæ ис Цæгæраты Максимы æппæт очеркты дæр.

Очерк «Мæн цæрын фæнды»-йы: æвдыст цæуы танкисты царды иу бон. Уæззау хæстыты фæстæ горæт ист æрцыд, фæлæ бирæтæ бабын сты. Танкисты зæрдæтæ риссынц се 'мбæлтты сæфтыл. Фæлæ уалынмæ горæты сæрмæ суыдтой фæйлаугæ сырх тырыса. Полчы хæстонтæ уый фæстæ базыдтой хистæр лейтенанты ныхæстæй, тырыса ирон Бимболат Кочкарев æмæ украинаг Федор Ушаков кæй æрсагътой, уый. Ушаков хъæбатырæй фæмард мæлæтдзаг тохы. Æвзыгъд Бимболат та изæры æнæхъæн взводы раз гитарæйæ цагъта «Тар æхсæв». Æнæхъæн взвод дæр кафыныл схæцыд, зæрдиагæй хуцынц Кочкаревы хъæлдзæг зарджытыл.

Мæздæггаг Кочкаревы хæстон æмбæлттæ йын кастысты йæ рæхснæг гуырыкондмæ æмæ сæ цæстытыл уад: уый лæууы фæйлаугæ сырх тырысайы фарсмæ бирæуæладзыгон хæдзары сæр æмæ йе 'мбæлттæм сиды лæгдзинад равдисынмæ.

«Мишæ цуаны», зæгъгæ, уыцы очеркы Цæгæрайы-фырт дзуры хæринаггæнæг Мишæйы царды тыххæй.

Мишæ æрмæст хъазаг æмæ хъæлдзæг адæймаг нæу, фæлæ, æппæты фыццаг, тынг хорз хæринаггæнæг æмæ ныфсджын хæстон, арæхстджынæй фæндаг ссары алкæй зæрдæмæ дæр. Мишæйы фæлгонц адæймаджы йæхимæ æлвасы йе 'нæхин ахастæй. Уый кæд адæмуарзон, æргомзæрдæ у, уæддæр уыцы иу рæстæг ваййы хивæнд æмæ дæрзæг. Хæринаггæнæны къуындæгдзинадæй тыхсгæ кæны, æдзух йæ быцъынаг тоны тохы цахæрмæ. Фæлæ йæ «уæллæгтæ» куы нæ ауадзынц, уæд йæ куыстæй уæгъд рæстæджы архайы иннæтæй фæсте нæ баззайыныл. Зæгъæм, худæг у, Мишæ «æвзаг», фашистон инæлары, куы æрбакодта, уыцы хабар.

— Цыдæр мæ сынтæджы бынмæ бакæсын кодта. Кæсын æмæ мæм разындысты кæйдæр къæхтæ. Æз æй сабыр хъæлæсы уагæй фæрсын: «Цавæр дæ, фæлмæн хуыссæнтæ куы ис дæ разы, уæд

уазал пьолы цы ныддæргъ дæ? Куы фæрынчын уай, уæд дзуапп мæнæй агурдзысты. Зæгъдзысты, мæ хæдзары йыл ахæм бæллæх æрцыд.

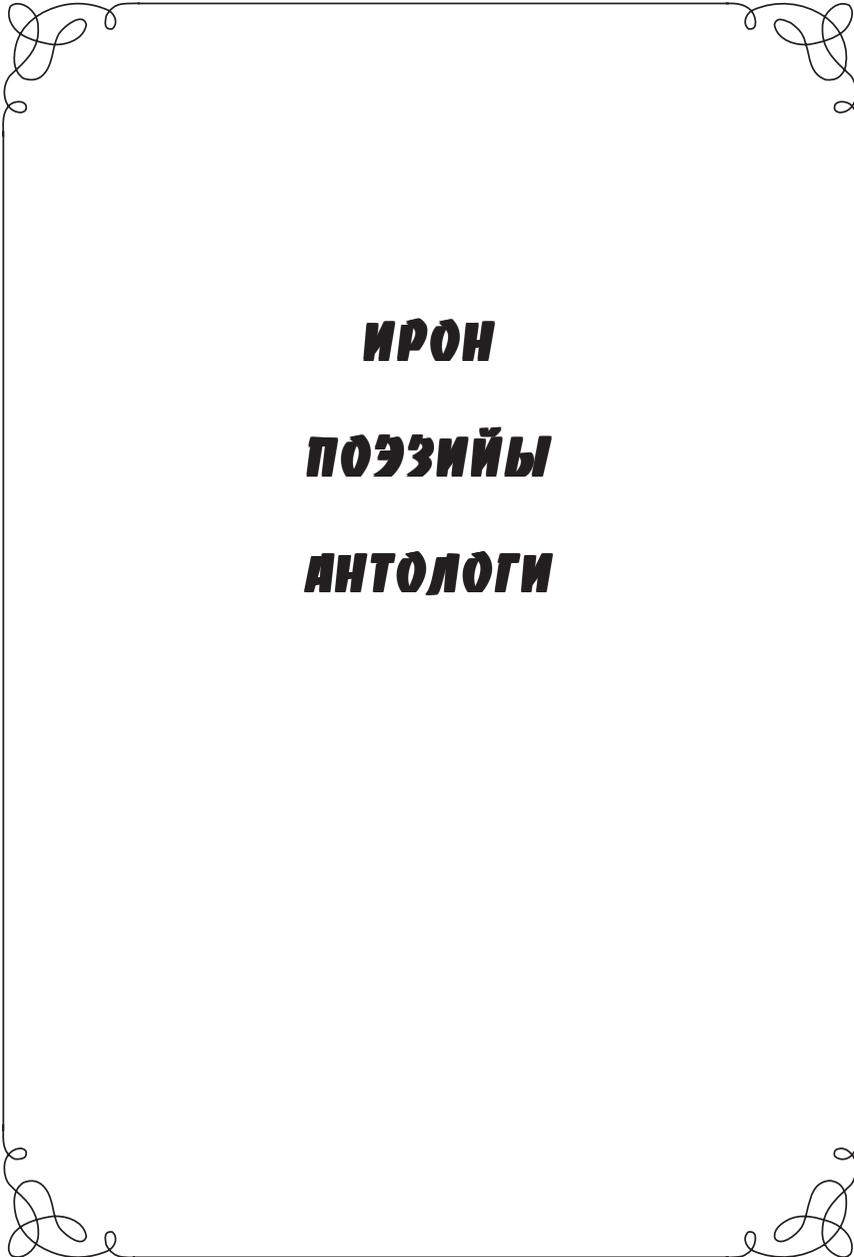
«Депутаты эскадрон», зæгъгæ, уыцы очеркы æвдыст цæуы чысыл хæстон ныв Венгрийы зæххыл. Эскадроны командир Кадиты Батырбеджы лæджыхъæд æмæ хъæбатырдзинады тыххæй диссæгтæ дзырдтой. Автор ныхас кæны Плиты Иссæйы бригады хъазахъхæгты хъæбатырдзинады тыххæй, фæлæ æндæр хъæлæсы уагæй фæдзуры йе 'мзæххонтимæ:

«Уыдис ын фæллад цæстæнгас. Йæ сау боцъо хорз фидыдта йæ сырхфарс уадултыл. Йæ хæрзконд гуырыл дæр мæлæты дзæбæх бадт æфсæдтон китель. Йæ риуыл та — Цæгат Ирыстони Сæйраг Советы депутаты нысан».

Кадиты Батырбеджы йæ цырен нысанмæ тырныны æмæ æрхъуыдыйы тыххæй полчы хуыдтой «абырæг». Йæ адæмы тыххæй сæрыстырдзинады æнкъарæнтæй дзаг у хъайтар-дзурæджы зæрдæ полчы командиримæ ныхасгæнгæйæ: «Тоxy быдыры йæхицæн чи нæ тæрсы, иу минут дæр знагæн æнцой чи нæ дæтты, уый мах хъæбатыры номæй хонæм. Кæд Ирыстонмæ сыздæхай, уæд-иу мах номæй арфæ ракæн ирон адæмæн, ахæм сæрангуырдатæ кæй схъомыл кодта, уый тыххæй.. Æз сæрыстыр уыдтæн мæ хæларæй, ме 'мзæххон Батырбегæй».

Цæгæраты Максимы очерктæ, махмæ гæсгæ, сты курдиатджын адæймаджы къухæй фыст, йæ аивадон фæрæзтæ сты ирд, ахадгæ, фæлгонцджын, эмоционалон.

ИРОН
ПОЭЗИИ
АНТОЛОГИ

ÆЛБОРТЫ ХАДЗЫ-УМАР

(1939)

Æлборты Несторы фырт Хадзы-Умар райгуырди Хуссар Ирыстоны Сарабучы хъæуы. Ахуыр кодта астауккаг скъолайы, педагогон техникумы, Хуссар Ирыстоны паддзахадон педагогон институты филологон факультеты, аспирантурæйы. Куыста Хуссар Ирыстоны радиойы, газет «Советон Ирыстон»-ы, Хуссар Ирыстоны Фысджыты цæдисы литконсультантæй, Хуссар Ирыстоны зонадон-иртасæг институты, журнал «Фидиуæджы» сæйраг редакторæй, Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты ахуыргæнагæй.

Иæ æмдзæвгæты фыццаг чыныг «Фæдисон» рацыди 1964 азы Цхинвалы. Уый фæстæ ма рауагъта къорд поэтикон æмбырдгонды, сæ сæйрагдæртæ: «Мæ зæрдæйы хуызтæ» (Цхинвал, 1968), «Уидæгты зарæг» (Цхинвал, 1975), «Бæрзонд къæвда» (Цхинвал, 1981), «Рухсытæ судзынц» (Цхинвал, 1988), «Ныфсы удаг» (Дзæуджыхъæу, 1999).

Чыныгкæсджытæ Хадзы-Умары зонынц дæсны критикæй дæр. Дзæвгар уацтæ ныффыста нæ дзырдаивады кусджыты сфæлдыстады тыххæй, биноныгæй бакуыста, ирон литературон критикæ ивгъуыд æнусы 30-æм азты цы уавæры уыд, уый раиртасыныл.

РАГОН ДЗОНДЗИТÆ¹

**Нæ зæронд дзондзитæ,
ивгъуыдæй нын чи баззад,—
лæзæрынц нæ уæлæ.
Ныридæгæн нæ уæхсчытæ,**

¹ Дзондзитæ — лæзæрд дзаумæттæ.

нæ уæраджы сæрты гом буармæ
фæцайдагъ ыстæм
æдыхстæй кæсыныл...

Лæзæры хæдзæртты цæсгæмтты
урс-урсид цикъæ...
Уазал къæдзæхтау,
сæ риутæ, сæ тигътæ æвдисынц...

Цыма æхсæвы æндæргтæ, —
райсом дæлувæдтæй
рахылынц гуыбыр лæгтæ,
сæ рохст хъуыдыты фæдыл
кæлгæ, цудтытæгæнгæ.
Æхсæвы сау дзæкъултæ — се 'ккой...

ÆХСÆЛЫ

Нары дзыхъхъы,
Нары къултыл
æнхъæлмæ кæсынæй
батад, баруад æхсæлы.

Атан æмæ Аманæ афонтæй
йæ чысыл базыртæ арвыцъæхмæ ивазы,
фæлæ йын бæлас кæнын не 'нтысы.
Цы кæна, кæд æй бæласы амонд нæ фæци?

Дæу фæнды базонын —
æнцон у æви зын хъæцын?
Бафæрс йæ фынты
нæзы бæласæй цæрæг æхсæлыиы.

Айнæджы хъæбул
кæмæн-иу ракæны йæ мæстыйы сагъæс?

Кæд æгайнаг къулаен æрмæст...
Æмæ æдзух
хуылыдзæй лæууы йæ дурын баз.

Иу хуссайраг загъта;
æхсæлыйæ, дам, ницы згъæлы.
Уæд цагатаг араст и
цагатбæстæм балцы
æмæ дзы æрхаста æхсæлыйы мыггæгтæ:
мæнæ, дам, мæнæ!

Уый фехъуыста æхсæлы
æмæ йæ сусæг кæуын фергом:
ау, куынна, зæгъы, уынынц,
æхсæлыйæ цы згъæлы,
цæмæй тайы æмæ 'руайы, уый?..

24.11.94

* * *

Хур ацыд, йе 'хсæв хуыссæнмæ фæхæссы,
фæстаг хатт ма бæрзонд цъушпыл ыссыгъд.
У быдыр цыма урс гæххæтты сыф, —
йæ рухс ма уатмæ фæрсагæй лæдæрсы...

Ныр къудзиты зæйц хъæццулы бын сиутæ,
уæрагмæ митæн зæхх фæци æмлæгъз.
Кæд дæ фæнды, рæнхъæй рæнхъмæ сæ кæс
сæ къухфыстытæ миты уæлæ цъиутæн.

Нæ хъысмæтæн кæд бауарза йæ цæст,
кæд уазал сыфы бауадзон æхсар уд,
уæд цъиутæ хъуамæ иугуырайы ысарой, —
æмæ ма зарæг айвыл фæхæст.

Фæлæ кæм ысты сусæджы дæгъæлтæ! —
кæй уарзын, уый хуыз нæу æнцон фысгæ,
æмæ æнæфыст гæххæтмæ кæсгæ
мæ уд каны фырадæргæй дзæгъæлтæ.

У АРДАТТА

*Ирон лэг — уардонджын.
Амбисонд*

Уардәттә...

Уардәттә...

Уардәттә...

Уәззау уардәттә...

Агъуыссәг ахсәвтау,
фәллад хърихъуппыты халау, —
уардәттә.

Изәрмилты,
фәсахсәварты
фәззыгон фәндәгтәй,
әнусон фәндәгтәй
хъус ахсы цъәхснаг,
ивазгә хъыррыст,

— ррыст,

— ррыст...

Тылдысты кәцәй кәдәм?

Тулынц кәцәй кәдәм?

Азтә ласынц,
әнустә ласынц.

Бонәй-бонмә кәнынц уәззаудәр.

Миназыккон рыгтә
ласынц сә цәлхытыл,

Миназыккон зынтә
ласынц сә гуыффәты.

Цин зонынц иу фендән,
әрцәуы — ацәуы.

Бонау сыл сәмбәлы,
ахсәвау ахъуызы.

Базайынц уардәттә
цәлхыты рыгтимә,
гуыффәты зынтимә.

Тулынц,

фәтулынц

бонцъәхтәй талынгтәм,

талынгтэй бонцъахтэм.
Нæ рагон фæндæгтэй,
нæ ирон фæндæгтэй
хъус ахсы цъæхснаг,
ивазгæ
хъыррыст,
— ррыст,
— ррыст...

1969

ÆГЪУЫССÆГ

Дысон-бонмæ 'хсæвидары
уарыд къæвда æмæ уарыд,
цыма зæххыл ивылд хъарæг, —
зæрдæ сау зынджытыл арыд.

Уарыд, уарыд тары къæвда,
кодта 'рмыдул кæрты хостæ.
Куы йæ катай тыргъмæ скъæфта,
дуар æргъæвст æнгуылдзтэй хоста,

куы-иу рудзынгыл ныддæлгом
æмæ тарæй уат æмбæрзта.
Хъуыст йæ утæхсэн, фыдæбон,
мæстэй стъæлфæнтæ æппæрста.

Арфдæр хъæццулы нымбæхстæн, —
зæрдæ рох сагъæстæн радтон,
фæлæ знæт бæлæсты къæс-къæс
мæн уырыдвæндæгтыл тардта.

Арвыл дзир-дзуртæ куыд фæзынд,
афтæ фестадтæн мæ уатæй.
Сæр æдзæм рыстæй ысхъæрзыд,
знæт, æгъуыссæджы фæлладæй.

Къæвда, къæвда, цæй, дæ фынай
сыт, ыссудзæд та дæ цæхæр!
Дуар бакодтон, цы уынын —
миты, хъæпæны — мæ къæсар.

Дисæй бандзыг дæн, ныббаст дæн:
къæвда тъизынай ныхъхъус и,
сихсыд, бафæллади, бастад,
маст, æрхæндагæй ысурс и.

1966

ДУРТÆ ФИДАРЫ ХОХРÆБЫН

Дуртæ...

Стыртæ, чысылтæ,
иу мады зæнæгау, æнгæстæ,
хистæртæ, кæстæртæ,
хуыссынц кæдæй нырма,
хуыссынц дæлгоммæ,
Æнустæ сыл нæ атахтысты,
мæргъты пæр-пæрау,
æнустæ сыл
гунты тугахуырст къахæй фæцыдысты,
монголты уæззау уæрдæттæй фæтылдысты,
Тимуры бæхты цæфхæдтæй фæсыгъдысты.
Сæ цæсгæмттæ ныгтыхтой сау мæры,
хуры рухс,
арвы цъæх нал уарзынц.
Сæ дæрзæг чъылдымтæ сыздæхтой дунемæ
æмæ хуыссынц,
хуыссынц дзыллæты 'фхæрдтæ,
Сухты лæгмæрдтæ,
дуртæ.

1967

Цæмæн мыл рацыдыстут сайдæй, мæ бæхтæ?
Ныр ацы сау лакъон
кæйонг хæсдзынæн мемæ?!
Уым ныссыгъдæг уыдаин, уым...
Ганис!.. Ганис!..

Цæмæн мыл рацыдыстут сайдæй,
мæ кусæг, мæ дарæг бæхтæ?!

1979

УИДАГТÆ

Æрластой сугтæ
æмæ сæ машинæйы гуыффæйæ
уынджы хъæбæрмæ
æнæвгъау æркалдтой, —
ставд бындзæфхæдтæ
æмæ рæхснæг къабæзтæ...

Уидагтæ базадысты хъæды.
Уидагтæ
фарæты тæссаг хъæлаба фехъуыстой
æмæ удаистæй
афардæг ысты зæххы...

Æвдудонтæ...
Бонасадæн кæнынц мæйдары, —
кæд фæуыдзысты фарæттæ сæ куыст,
кæд æрæнцайдзæн уæлалфæмбылай дуне...

Æмæ та ног дæлзæххæй
сæ цагъд бæсты уæзгуытыл
хъуызгæ ысдардзысты сæ сæртæ
уæлаæмæ — рухсмæ.

1970

СЫГЪДИ АРТ ТАЛЫНГ ÆХСÆВ БЫДЫРЫ

Сыгъди арт...
Цæхæр арт сыгъд æгас æхсæв.

Сугтæ йæм калдтой стъалытæ,
мæй йæ схъаудта,
зæронд мæй,
йæ лæдзæгæй.

Æхсæв ыл уагъта йæ сау писи
æмæ сыгъд,
цъысцъысгæнгæ,
къæрцкъæрцгæнгæ.

Дзæгъæл быдыры сыгъди арт.
Нæууыл рухсы фæлхъазæнтæм
кафыдысты æхсæвы сывæллæттæ.

Галæгон хæцыд сæ къухтыл —
хиталæгæй — сæ къæхтæ,
хиталæгæй — сæ цæнгтæ.

Сæ кæл-кæл худтмæ
æхсидæвтæн цæхæрыл
се 'ртхутæг згъæлд.

Дæрддзæф æхсæвы æндæргтæ
рацу-бацу кодтой сæ сау бæхтыл,
сæ сау нымæттæ — сæ уæлæ.

Æхсæвы дзыдзыдатæ
ферттив-фембæхстæй хъазыдысты
рухсы арæнвæдыл.

Сыгъди арт,
дзæгъæл быдыры дзæгъæл арт.
Сыгъдысты æхсæвы дзондзитæ...

Бондзир-дзурты
барджытæ фæтгæбæртт ластой,
фæфардæг ысты хæхтæм.

Æхсæвы сывæллæтты Галæгон
кæрдæджы сыфты бын фембæхста,
йæхæдæг æхсары къутæрты ацъд, уынæргæнгæ.

Фæстæмæкъахджын дзыдзыдатæ
къæмбырты, байбынты бамбæхстысты.

Сæуæхсид зæхмæ æрхизынмæ хъавыд.
Арв ныйирд,
скæсæнæй йыл рухсы уылæн рацъд.

Сау зæххыл — сау стъæлф, —
æхсæвы æртхутæг.

1979

* * *

Уагъылы,
мадард уагъылы,
хъæды тарфæй рахызти
хъæды дзыхмæ, —
дистæ, джихтæ кæны.
Хур йæ гом ирд цæстыты бакалд
æмæ худы.
Афтæ кæл-кæлæй худы,
æмæ йæ цæссыгтæ згъæлынц,
раст урс уарынау, зæхмæ.

1979

* * *

Сыфтæрты бын,
чъызгæ-хъуызгæ,
цæуы дон,
чысыл дон.

Афтæ цæуы, цæры,
хъуызгæ,
сыфтæрты бын.

Чысыл дæр
куы рагудзи кæны æддæмæ, —
сæрд æй хуры цæст схуыпп кæны,
зымæг ыл ихфæзгъæр
йæ дзæмбийæ ныллæууы.

1977

* * *

Дысон сауцъиу
хъæугæрон ададжы
бонмæ фæзарыд.
Райсом кæсын: хæристæ
æркув-æркув,
рæдзæ-мæдзæ кæнынц.

Цъары фæрстыл:

- 1. Мæйрухс æхсæв.*
- 2. Ноктюрн.*
- 3. Сæумæрайсомы фын.*
- 4. Фæззæг.*

* * *

*Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн*

*Виктория БОРАЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Марина КИРГУЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА*

* * *

---

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

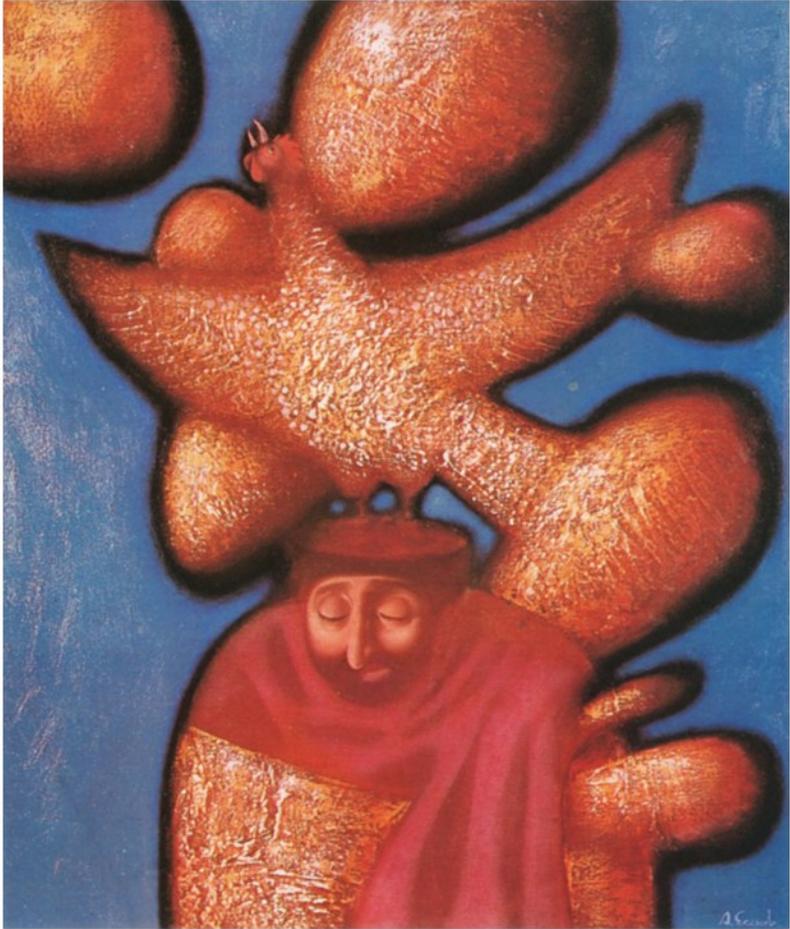
*Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания*

Подписано к печати 08.07.07. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 8,44.
Тираж 1600 экз. Заказ № 2585.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247

